

ALLERHEERST GEZICHT VAN DE STADT AMSTERDAM IN HAAR GEHEELE
UITGESTREKTHEIT LANGS DEN SCHEEPYKEN YSTROOM

Y AMSTERDAM by JUANNEZ COVENS en CORNELIJS MORTIER

VUE

DU FAMEUX PORT DU T Y. DE LA RENOMMEE VILLE MARCHANDE
D'AMSTERDAM. DEPUIS LE TOL HECK VERS SES EGLISES & EDIFICES

Fotoquiz 2015

Theo Bakkers Domein

Week 01 - Oude Braak/Kromelleboogsteeg.

Eerste even de locatie vaststellen: de Oude Braak is een steeg die op de Nieuwezijds Voorburgwal uitkomt tussen Nieuwezijds Armsteeg en St. Jacobstraat. De Oude Braak was door een web van sloppen en steegen verbonden met de Nieuwendijk en de N.Z.Armsteeg. Dat laatste deel heette dan Kromelleboogsteeg. Die laatste steeg werd in 1909 opgeheven en ging Oude Braak heten naar de steeg waar ze op uitkwam. Dat werd overigens in de straatnamenlijst van 1896 al aangekondigd, maar het Raadsbesluit is van 1909.

De Oude Braak, toen de Braeck genoemd, ligt ongeveer op de plek waar in de Middeleeuwen een braak lag, d.i. een poel of wiel achter een zeedijk die het gevolg was van een vroegere dijkdoorbraak. Rond 1350 werd iets noordelijker een nieuwe zeekering gelegd, de Nieuwendijk. In 1549 werd de demping van de oude braak afgerond en bebouwd; op beide vogelvluchtkaarten van Cornelis Anthonisz (1538 en 1544) wordt de braak al als gedempt weergegeven, maar is dan nog niet bebouwd.

Vorige: De quizfoto: Kromelleboogsteeg in 1907. Dichtgetimmerd, onbewoonbaar verklaard en toch bewoond. Dat bewijst de buitenhangende was.

Links en onder: Ook dit is de Kromelleboogsteeg in betere dagen, gefotografeerd door George Breitner.

In de Middeleeuwen was het gebied langs de oude zeevering en ook de latere Nieuwendijk bestemd voor smerige industrie. Langs de Braeck, Stroommarkt en Kattegat waren leerlooiers actief. Toen in 1613 de stad verder uitbreidde kwam nog een braak binnen de stad te liggen en die kreeg de naam Nieuwe Braak ter onderscheiding van de oude. De leerlooiers verdwenen uit de stad naar die Nieuwe Braak.

Door zijn voorgeschiedenis als gedempte waterplas was de Braeck relatief breed en er stonden hele rijen pakhuizen en werkplaatsen naast elkaar.

De Kromelleboogsteeg was veel smaller dan de Oude Braak. De steeg is ook bekend onder de namen Blauwe Helmsteegje en Slopsteeg of 't Slopje. In deze steeg werd vooral gewoond. Behalve op de Nieuwendijk kwam de steeg via een zijgang ook op

Rechts: Pakhuis de Keizerskroon, omgebouwd tot appartementen.
Onder: Fragment van het minuutplan van 1811, waarop de gangen nog volop aanwezig zijn. Vergelijk dit met de recente kadasterkaart op pag. 2

de Nieuwezijds Armsteeg uit. De foto's van de Kromelleboogsteeg links en op de vorige pagina zijn uit het begin van de twintigste eeuw toen de woonhuizen sterk verkrut waren. Alle woningen zijn dan ook voorzien van bordjes 'Onbewoonbaar Verklaard'.

Gangen

Op de Oude Braak kwam ooit drie gangen uit; van één van deze drie weten we zelfs een naam: de Leliëngang. De verbinding tussen Oude Braak en Kromelleboogsteeg wordt ook wel Gemeenesteeg genoemd. Gemeen is dan te verstaan als *gezamenlijk*. De Kromelleboogsteeg begint op de Nieuwendijk (tussen huisnummers 90 en 92)

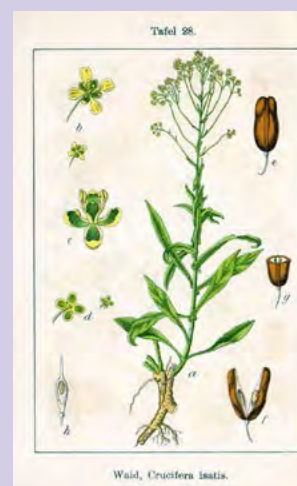

*Links: Pakhuis de Weedaschton.
Vandaag zijn de pakhuizen
omgebouwd tot appartementen-
tegebouwen.*

*Rechts: Het gevelteken van de Weed-
aschton*

en de Oude Braak idem vanaf de Nieuwezijds Voorburgwal (tussen huisnummers 23 en 25). Van Kromelleboogstegen hebben we er in Amsterdam minstens drie gekend. De bekendste is die van Dam naar Rokin, achter Peek&Cloppenburg. Die mocht in 1909 zijn naam houden. De naamgenoot tussen Zeedijk en Geldersekade werd Elleboogsteeg en 'onze' steeg werd bij de Oude Braak gevoegd. Wat alle drie deze stegen gemeen hebben is het bochtige verloop.

Weed of Wede (Isatis tinctoria L.), plant met langwerpige bladeren en gele trosbloemen, waaruit de kleurstof 'pastel' gewonnen wordt, waarmee voor de invoering van indigo stoffen blauw geverfd werden.

Weedas(ch) was in gebruik bij blekers en zeepzieders en daar blijkt de link met de minstens drie bekende zeepzieders die in de Oude Braak een opslagplaats bezaten. De precisering Poolse of Moscovische weedas(ch) geeft aan waar de as vandaan betrokken werd. Litouwen wordt ook met name genoemd. De as werd in tonnen aangevoerd. Zo'n ton vinden we in reliëf als gevelsteen in de nok van Oude Braak 25.

Zeep ontstaat door het verzeppen van olie, vermengd met potas en loog. Weedas is een vorm van potas met een speciale samenstelling van grondstoffen voor de zeepindustrie. Dezelfde as werd ook nog door blekers gebruikt. Nog niet zo heel lang geleden was het bewerken van was met een blauwe kleurstof nog heel populair (Reckitt's zakje blauw, weet u nog?).

Pakhuizen

De Oude Braak is een ruime steeg die op het minuutplan van 1811 aangeduid staat als Waterschip Steeg. Dat zou wel eens een misverstand kunnen zijn. Een steeg van die naam, ook wel Waterscheepssteeg, lag aan de overkant van de Nieuwezijds Voorburgwal, tussen Korte Kolksteeg en Klimopstraatje. In 1909 werd de naam Oude Braak definitief vastgelegd voor 'onze' steeg. Op oudere kaarten heet de steeg *Braeck*. Door de ruime opzet kon hier industrie ontstaan en verzezen diverse

pakhuizen. Daarvan hebben een aantal het tot Rijksmonument geschopt en staan er fraai gerestaureerd bij. Het gaat dan om de huisnummers 21 en 25-27-29.

Boven: Ingang van de Kromelleboogsteeg op de Nieuwendijk, toen al omgedoopt tot Oude Braak.

Links: Ingang van de Oude Braak op de Nieuwezijds Voorburgwal (midden).

In de pakhuizen en een paardenstal zijn vandaag appartementen ondergebracht die soms rond €400.000,- opbrengen.

Drie zeepziederijen hadden pakhuizen in de Oude Braak: de Vergulde Hand en de Blinde Ezel, beide op het Damrak gevestigd en de Grote Keizerskroon om de hoek op de Nieuwezijds Voorburgwal 23. Eén ervan is door zijn naam als zodanig nog herkenbaar:

Oude Braak 27: Pakhuis De Keizerskroon. Een tweede pakhuys dat in elk geval de beroepsgroep bediende was: Oude Braak 25: Pakhuys Weedashton. De naam is een samenstelling van weed, as en ton (zie ook kader vorige pagina).

Voor wat de pakhuizen van de zeepziederijen op het Damrak betreft moet een voorbehoud gemaakt worden. In 1617 kocht de Vergulde Hand namelijk zijn concurrent de Blinde Ezel op. Het kan dus goed zijn dat de vermelding van een pakhuys in de Oude Braak van na die

datum is en het één pakhuys betrof voor beider gebruik.

De Vergulde Hand: Damrak 15

De Blinde Ezel: Damrak 55

De Grote Keizerskroon: Nieuwezijds Voorburgwal 23, de noordelijke hoek met de Oude Braak (gesloopt).

Bijdragen voor de pagina's 2 t/m 7 kwamen van:

Willem Blok, Ria Scharn, J. van Lieshout en Anneke Huijser

Week 02 - Rembrandtplein (1900)

Om te lezen hoe de Botermarkt geworden was tot wat de quizfoto weergeeft zou u de [voorgeschiedenis](#) moeten lezen. Dat hier nog eens herhalen voert te ver. Door steeds maar weer wijzigen van bestaande plannen en wisselingen in het gebruik van het plein was een rommelige ruimte ontstaan. Rommelig in vorm, rommelig in het dagelijks gebruik en rommelig qua bebouwing rondom het plein. Vanaf 1850 werden in de Raad plannen gemaakt om de Botermarkt eens grondig aan te pakken. De Regulierswaag stond al die tijd in de weg, schuin op alle logische richtingen van verkeer en activiteit. In 1855 werd het lot bezegeld: de waag zou gesloopt worden. Dat besluit werd in 1866 nog eens bekrachtigd, want het gebouw stond er nog steeds. In 1871 begon het ruimen van het plein en het zou

1874 worden voor eindelijk de waag tegen de vlakte ging. In 1876 werd het plein opnieuw ingericht, een stuk kleiner dan de Botermarkt vroeger geweest was. 1876 was ook het jaar dat het plein officieel van naam veranderde in Rembrandtplein.

In 1879 opende Mille Colonne de deuren. Het hoge gebouw nam de percelen 11 t/m 15 in, maar de voorgevel stond in een nieuwe richting om de inham ter weerszijden van de Bakkerstraat kwijt te raken. Om de richting te bepalen verrezen aan beide zijde van de Bakkerstraat in 1889 twee nieuwe panden. Ten westen van de straat café-restaurant Het Wijnvat op perceel 35, er tegenover café-restaurant Het Gouden Hoofd op de percelen 37-39. Het woonhuis is inmiddels afgebroken, het Gouden Hoofd draagt nu het nummer 27.

*Boven: De quizfoto: de noordelijke huizenwand van het Rembrandtplein rond 1900
Links: De buurtatlas laat zien hoe het plein gevormd was rond 1870. Let op de richting van de Korte Reguliersdwarstraat in lijn met de noordwand van de Botermarkt en de Regulierswaag, het voormalige poortgebouw.*

In 1898 kwam naast Mille Colones café-restaurant De Kroon op de percelen 17 t/m 23 en kreeg het nieuwe nummer 17. Ook De Kroon stond op de nieuwe rooilijn en dat was een stuk dichterbij het plantsoen. De Kroon grensde aan de Balk in 't Oogsteeg. In 1902 opende het Rembrandttheater de deuren. Dat stond op de percelen 25 t/m 33 maar kreeg het nieuwe nummer 19. Al met al waren er door de nieuwbouw een hoop huisnummers van het plein verdwenen. Aan de overkant werd in 1926 de

Boven: Café Mast ofwel Mille Colones, in de vorm zoals Mast het als hotel-café-restaurant in 1879 liet bouwen. Toen de hotelfunctie naliet werd er een flink stuk van de hoogte gesloopt.
Rechts: Café-restaurant De Kroon opende in het kroningsjaar 1898, vandaar de naam.

Kippenhoek opgedoekt en startte de bouw van de Amsterdamsche Bank, die in 1932 geopend werd. In 1938 verdwenen de laatste huisjes die niet in

de nieuwe rooilijn stonden, waaronder het studentencafé Zur Guten Quelle, of kortweg de Quelle. Daarvoor in de plaats kwam café-restaurant Brouwerswapen, dat al weer gesloopt is.

Rest nog te vertellen dat er in deze reeks aan de noordwand van het Rembrandtplein nog vier panden zijn blijven staan: de nummers 3 t/m 9, beginnend bij de Halvemaansteeg.

De quizvraag betrof de noordelijke huizenrij van het Rembrandtplein en dan met name de nummers 11 t/m 43. Dit rijtje moest verdwijnen voor de bouw van grootschalige horeca. Het zou tot 1902 duren voor dit project afgerond werd. In chronologische volgorde:

Mille Colonges werd als hotel gebouwd door architect I. Gosschalk en was zo genoemd door de vele gietijzeren pilaren in het interieur. Het begon echter onder de naam van de uitbater als Hotel Mast. Rondom hingen aan de wanden talloze spiegels en aan het plafond vele kroonluchters. In de loop der jaren werd Mille Colonges steeds meer een uitgaansgelegenheid. In 1920 werd het pand verbouwd,

wat in feite neerkwam op het slopen van een hotel-verdieping. De optredens begonnen 'smiddags al om 3 uur en duurden tot middernacht. De grote zaal was op de eerste verdieping en werd de "bonbonnière" genoemd. In 1929 werd het hele gebouw gesloopt en vervangen door Heck's Lunchroom. Dat gebouw staat er vandaag nog steeds maar gaat volledig schuil achter een enorme videowand.

Het Gouden Hoofd is een café-restaurant en werd in 1889-'90 gebouwd door architect C.A. Bombach Czn. De onderneming hield stand tot 1970 maar in 1991 ging hier weer een café open: l'Opera. In de tussenliggende jaren is het pand volledig gerenoveerd.

Boven: De Bakkerstraat was anderhalf maal zo lang geworden door de correctie op de rooilijn. Links ervan kwam het Wijnvat en rechts het Gouden Hoofd. Links: Het in 1920 verbouwde Mille Colonges, helemaal rechts op deze tekening.

De Kroon is een café-restaurant dat in 1898 werd gebouwd door architect Gerrit van Arkel. De naam kreeg het etablissement omdat in dezelfde maand Wilhelmina tot koningin gekroond werd. Het pand werd vanaf dag één zeer divers gebruikt, o.a. als zalencentrum. Dat bleef tot vandaag gehandhaafd: vergaderruimte, cursusruimte, aparte bars op de verdiepingen, studio's voor radio-/TV-zenders en een dependance van de Oesterbar. Op maandag was een artiestenbeurs die later naar Schiller verhuisde. Maaike de Graaf herinnert zich de cursus machineschrijven in De Kroon. Het dolste was tennisclub Blauw-Wit die boven het café oefende. In 1966 kocht Caransa De

Boven: Het interieur van De Kroon.

Rechts: Het Rembrandttheater dat in 1902 geopend werd als varététheater.

Kroon, sloot het café en veranderde de benedenverdieping in een tot de Amstel doorlopende winkelgalerij. Die verloederde snel en in 1979 werd die weer gesloten. In 1996 nam Sjoerd Kooistra het pand over en kort daarna opende grand-café Ritz op de benedenverdieping. Voor het eerst in 30 jaar weer een horecafunctie! Al die jaren bleven op de bovenverdiepingen zalen en zaaltjes te huur.

Het **Rembrandttheater** maakte de meeste tongen los. Het opende in 1902 als een variététheater en telde 1200 stoelen. Het was ontworpen door de architecten Evert Breman en Willem Molenbroek en werd in recordtijd gebouwd. Nap de la Mar stond er in de beginjaren en ook een piepjonge Buziau. Het werd niet het succes waarop gehoopt was en in 1904 stonden er onder een nieuwe directie aan

de lopende band Duitse operettegezelschappen. Daarmee kreeg het theater zijn Duitse stempel en dat trok de aandacht van filmfabriek UFA, die het theater in 1919 overnam. Vanaf dat moment was het Rembrandttheater een bioscoop waar zo nu en dan wel eens een vari  t  artiest optrad. Tuschinski moest nog gebouwd worden, dus het Rembrandttheater stak allen de loef af. Het programma was avondvullend met UFA-nieuws, een korte en een lange film en variété tussendoor. De operettes hadden plaatsgemaakt voor operettefilms en drama's. In 1937 werd de fraaie Jugendstil-façade achter een pompeuze "eigentijdse" gevelwand verstoppt, die ernstig detoneerde met alle gebouwen in de omgeving.

In de opmaat naar de Tweede Wereldoorlog werd het theater een

propaganda-instrument voor de Duitsers, met het gevolg dat de groepen die zich te weer stelden tegen Duitse invloeden het theater als mikpunt voor hun sabotagedaden kozen. Er werden vuurwerk en stinkbommen naar binnen geloodst en van het balkon in de zaal gegooid. Een brandstichting werd nog net voorkomen. Zo sukkelde het theater de oorlog in, alleen bejubeld door De Telegraaf. In 1943 pleegde een knokploeg een succesvolle aanslag op het theater, dat nagenoeg tot de grond afbrandde.

Na het opruimen van de puinhopen resteerde een lelijk gat met een schutting er om. Na de oorlog kwam er een waterorgel in een houten onderstuk en in 1962 verbouwde Kees Manders dat tot theater voor zijn vrouw Zwarte Riek. Toen dat niet het gewenste succes had trokken Manders en echtgenote zich terug op het Thorbeckeplein en ontfermde Caransa zich in 1969 over de plek aan het Rembrandtplein. Daar kwam zijn Caransahotel dat er vandaag nog staat.

Bijdragen voor pag's 8-14 kwamen van Maaïke de Graaf, Bram Huyser, Ria Scharn, Dolf van Wijngaarden, Anneke Huijser en Jaap Molenaar.

*Boven: De laatste reparatie van de oude gevelwand was het Brouwerswapen in 1938
Links: Het in 1937 verbouwde Rembrandttheater, paradepaardje van filmfabriek UFA*

Nog wat foto's uit het ingestuurde materiaal:

Li.bov: Na de oorlog werd op het grondstuk van het Rembrandttheater een houten onderstuk gebouwd, met daarin een waterorgel.

Re.bov: Het Rembrandttheater de dag na de brand in 1943.

Links: De paardentram rijdt de Utrechtsestraat in. Op de achtergrond is Mille Colonne al gereed, de rest nog niet. De foto is dus genomen tussen 1880 en 1896.

Rechts: Het in 1920 verbouwde Mille Colonne bij avond.

Balk in 't Oogsteeg/Bakkerstraat

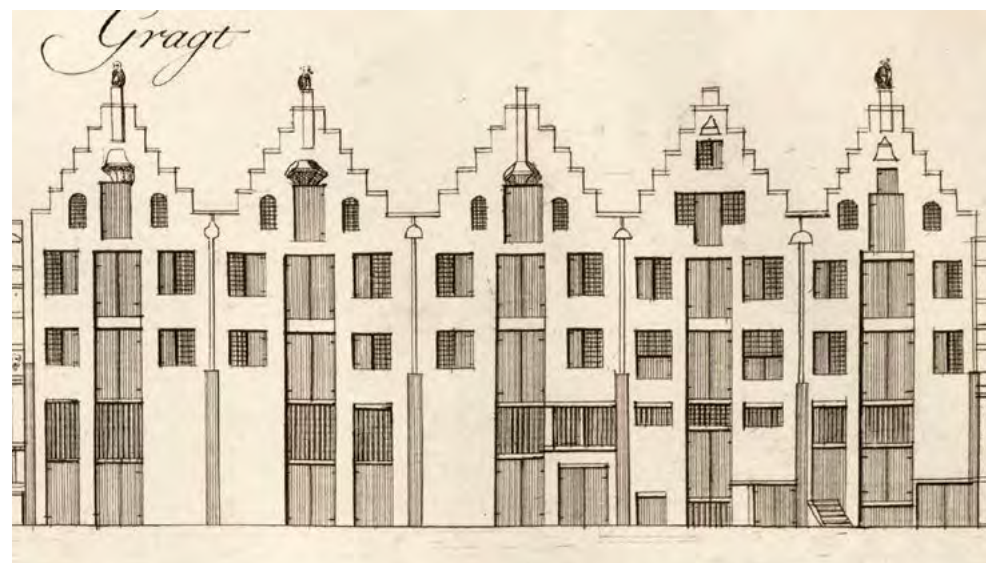
Dan kwamen bijdragen over een steeg die op de quizfoto duidelijk op het Rembrandtplein uitkwam, de Balk in 't Oogsteeg. De naam dingt zeker mee naar de kwalificatie ongewoonste straatnaam van Amsterdam. Zoals vaker is de naam ontleent aan een gevelsteen of uithangbord in de steeg, aan het huis 'de Balck int oog'. De steeg liep altijd door van Amstel tot Botermarkt, maar door het nieuwbouwgeweld op het Rembrandtplein rond 1900 kwam de steeg aardig in de verdrukking. De Kroon en het Rembrandttheater stonden weliswaar nog steeds los van elkaar maar de doorgang was smal. In de steeg waren enkele huizen maar ook nog een gang naar 8 inpandige huisjes. Op de schutterskaart (1737) van wijk 28 heet die gang de Bonte Kalfssteeg. Vandaag is de steeg afgesloten voor publiek.

Ook de Bakkerstraat was een doorgaande steeg van Amstel naar Botermarkt. Doordat die recht tegenover de Utrechtstraat lag werd de betekenis van deze 'straat' belangrijker voor verkeer. Zeker toen de Gemeentetram door het eenrichtingsverkeer in de Reguliersbreestraat zijn route naar het CS door de Bakkerstraat koos werd 't vol in dat straatje. Als de tram erdoor reed was gen enkel ander verkeer meer mogelijk. Aan de Amstel aangekomen moest omzichtig de bocht genomen worden en dat ging niet altijd goed, getuige de foto hiernaast.

Week 03 - Groenlandse pakhuizen

Ze staan er al bijna 400 jaar, de *Groenlandse pakhuizen*, vrijwel aan het begin van de Keizersgracht met de huisnummers 40-42-44, tussen Brouwersgracht en Prinsenstraat. Ooit waren er vijf vrijwel identieke pakhuizen. De twee andere (huisnummers 36 - 38) zijn in de negentiende eeuw na een brand afgebroken en op de vrijgekomen plek werd in 1875 een school gebouwd, de Van der Ende-school die daar tot 1936 gevestigd is geweest. Vanaf 1938 was ook dat pand in gebruik door Bürhmann's papiergroothandel. Nadat dat bedrijf hier vertrokken was is er een groot appartementencomplex gebouwd, dat ook een aantal naastliggende panden heeft opgeslokt. De meeste mensen kennen de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) wel en wat minder is het bestaan van de Verenigde West-

Indische Compagnie bekend. Dat er nog een derde was, weet vrijwel niemand.

De *Noordse of Groenlandse Walvisch Compagnie* werd in 1614 opgericht en hield zich bezig met – de naam wijst er al op – de walvisvangst. Om de opbrengst van de walvisvaart op te kunnen slaan, was veel ruimte nodig. In 1615 was de Keizersgracht tot aan de Leidsegracht gegraven en daar kwamen percelen beschikbaar om te bebouwen. Eigenlijk was het plan geweest om van de Keizersgracht een chique boulevard te maken, zoals de Haagse Voorhout, maar de kooplieden die zich hier wilden vestigen, hadden liever water voor de deur om hun waren per schip af- en aan te kunnen voeren. Bovendien diende een gracht ook als waterberging en voor het ophogen van de percelen was de uitgegraven grond essentieel.

Boven: De vijf pakhuizen zoals Caspar Philips die rond 1768 voor zijn Grachtenboek tekende.

Links: De Groenlandse pakhuizen. Rechts het schoolgebouw (1875) op nrs.36-38.

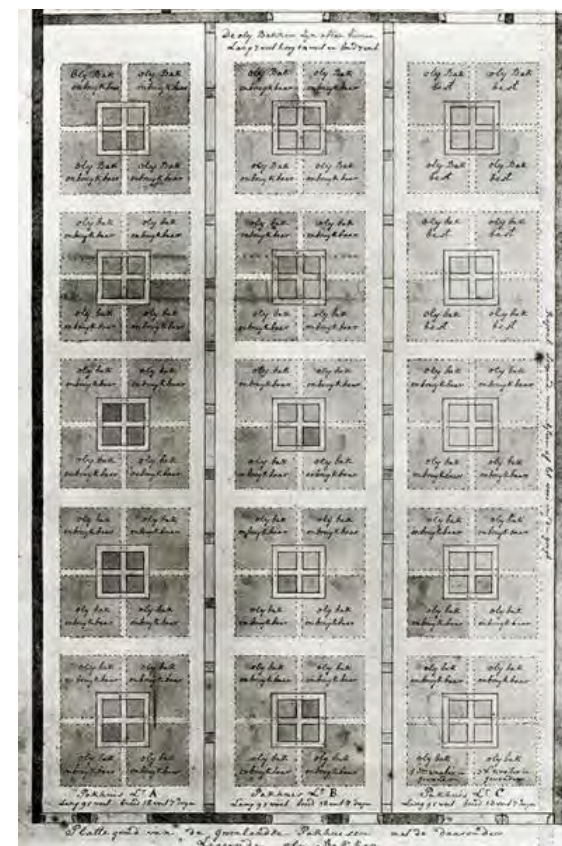

In 1620 kocht Ysbrandt Dobbe(n)sz in de nieuwe uitleg vijf erven die we nu als Keizersgracht 36-44 kennen. Op die erven werden vijf pakhuizen gebouwd voor een consortium dat participeerde in de Noordsche Compagnie, waarvan Dobbesz sinds de oprichting

*Boven: De Groenlandse pakhuizen in de Bührmann-begintijd, nog zonder dwarsdak
Rechts: De gevonden traanputten in kaart gebracht.*

in 1614 een der voornaamste aandeelhouders was. In de pakhuizen was ook woongelegenheden voor de participanten opgenomen. Op de benedenverdiepingen werden in totaal 60 gemetselde traanputten in de bodem ingelaten. Uit een kwijtschelding van 1639 blijkt dat er diverse deelnemers aan dit project waren met niet steeds dezelfde belangen, omdat toen de helft van 1/10 part werd overgedragen. Toen de organisatie van de Noordsche Compagnie wijzigde, ging die de pakhuizen exploiteren, waarvoor ongetwijfeld een vergoeding aan de eigenaren werd betaald. Die was echter niet naar de zin van de participanten die in 1656 een rechtszaak tegen de compagnie bij het Hof van Holland aanhangig maakten. Dat bepaalde in 1658 dat de compagnie gehouden was rekening en verantwoording aan de participanten af te leggen. De compagnie had inmiddels zelf ook belangen in de pakhuizen genomen, in totaal voor 57% (23/40ste deel).

In 1660 vond een onderverdeling plaats van het pakhuisbestand. Twee van de vijf gingen onder een eigen verpondingsnummer (verponding is een voorloper van de onroerendgoedbelasting) in andere han-

De Noordse Compagnie (*Noordsche Compagnie of Compagnie van Spitsbergen*) was een Nederlands kartel voor de walvisvaart, opgericht door de deelnemende steden, dat bestond van 1614 tot 1642. Het doel was vooral de winning en verhandeling van traan, een commercieel aantrekkelijk product. De Compagnie was ook belangrijk om sterker te staan in conflicten met Engelsen en Denen over toegang tot de vangstgebieden. De Nederlanders namen lange tijd zo'n 40% van alle gevangen Groenlandse walvissen voor hun rekening. In de Republiek had de Compagnie jarenlang het handelsmonopolie voor walvistraan in handen. Aan het einde van haar bestaan kwam de naam Groenlandsche Compagnie in zwang.

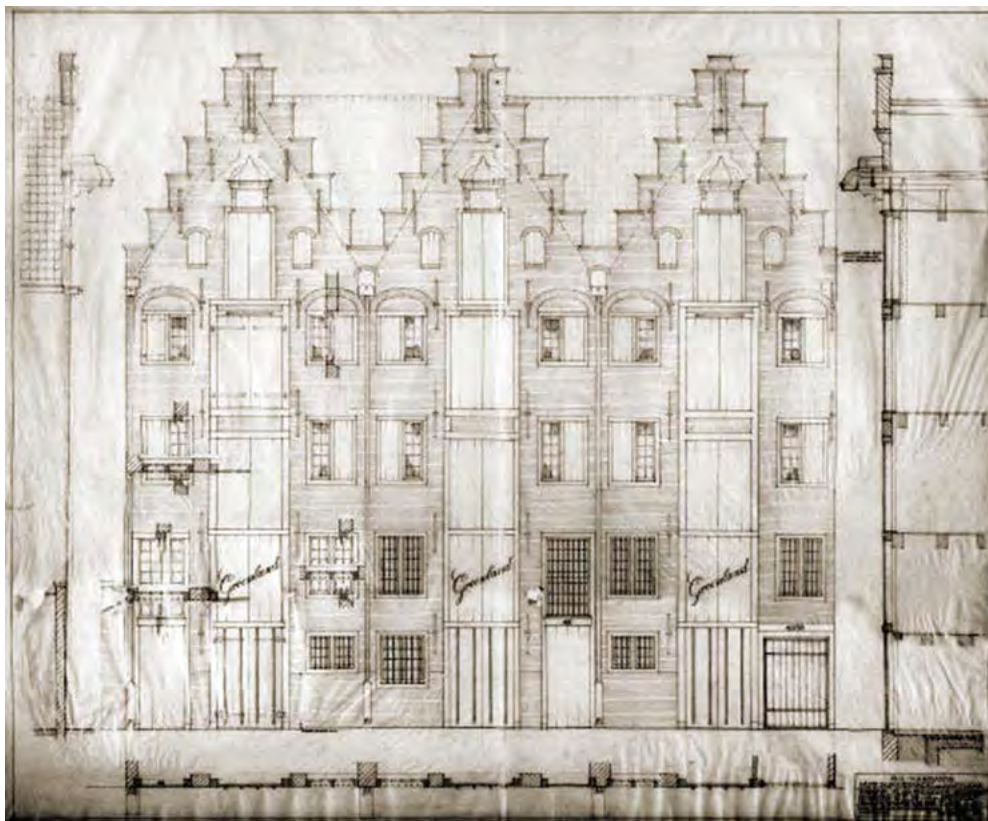
De Walvisjacht

De belangrijkste reden van de massale jacht op walvissen is altijd

de walvistraan geweest. Walvistraan werd uit het vetweefsel van baleinwalvissen gekookt en gebruikt voor lampolie en smeermiddel, het werd tot zeep, stopverf en kaarsen verwerkt.

Niet alle walvissoorten waren geschikt voor de traanproductie. In de loop der tijd werd het meest gejaagd op de Groenlandse walvis, de noordkaper, de blauwe en gewone vinvis, de bultrug en de potvis. Naast de traan leverde de walvis vlees voor consumptie. Ook de lever werd gegeten, omdat die zeer smakelijk was en vitaminerijk werd geacht. De buigzame baleinen, vooral van de bultrug, gebruikte men onder meer in paraplu's en de kostbare amber vond zijn weg naar de cosmeticamarkt. De walvis bleek een bijzonder bruikbaar beest.

den over. De nieuwe eigenaren waren nog steeds betrokken bij de walvisvaart. De twee pakhuizen gingen verder onder de naam *de Twee Gevels* door het leven. In 1788 is van gebruik voor de walvisvaart geen sprake meer en heten de twee pakhuizen de Bykorff en de Slokop. Ze zijn kort voor 1875 afgebrand en in dat jaar afgebroken. Traan mocht in alle vijf pakhuizen door een keur uit 1685 al niet meer opgeslagen worden. Vanaf die tijd was de opslag van traan alleen nog toegestaan op de Nieuwe Teertuinen op de Westelijke eilanden. De overgebleven drie pakhuizen, de *Dry Traenpakhuizen*, werden in 1709/1710 grondig verbeterd omdat ze gebreken

begonnen te vertonen. Eind achttiende eeuw bleek uit klachten van omwonenden dat steeds grotere delen van de pakhuizen voor andere zaken dan opslag gebruikt werden (o.a. kledenklopcentrale), wat voor overlast zorgde.

In de drie nu nog bestaande gebouwen werd hoofdzakelijk traan opgeslagen (de andere waren in gebruik als kantoren en woonruimte). Per pakhuis werden daarvoor twintig traanputten gemetseld van 2,40 meter diep die elk 10.000 liter traan konden bevatten. Totaal dus maar liefst 600.000 liter! Ook op de zolders werd traan opgeslagen in grote vaten en bij de restauratie in 1922, toen de gebouwen in gebruik waren bij papiergroothandel Bührmann, werden enorme vloerverzakkingen door overbelasting geconstateerd. Verzakkingen van soms wel veertig centimeter. De verdere verdiepingen werden benut voor de opslag van beenderen en baleinen.

Bij de restauratiewerkzaamheden werden alle traanputten nog aangetroffen, zij het dat ze volgestort waren met het puin van eerdere verbouwingen. Die putten zorgden in 1978, bij de verbouwing tot appartementen, wel voor problemen. Nadat het puin verwijderd was, bleken de muren van traan doordrenkt, wat tot lang na de oplevering problemen gaf met het schilderwerk. Op de overgebleven drie pakhuizen liet Bührmann in 1922 over de volle breedte een extra verdieping zetten, met een dak in de lengterichting van de straat, gelukkig met behoud van de trapgevels. Toch lag het in de bedoeling de pakhuizen af te breken, maar de malaise door de oorlog heeft dit voorkomen. In 1980 werden in de drie pakhuizen negentien woningen ingericht. De drie gebouwen behoren tot de oudste en mooiste pakhuizen van Amsterdam. Ze hebben in tegenstelling tot de meeste geen tuitgevels, maar trapgevels die in een toppilastertje eindigen. De hijs- of zolderluiken zijn verticaal gekoppeld. Aan weerszijden daarvan bevindt zich een venster met bolkozijn, dat wil zeggen, een kozijn met een middenstijl waardoor twee openingen ontstaan. De hijsbalken zijn overkapt. Na de laatste renovatie van 1980 staan ze er dus weer bij alsof ze net gebouwd zijn, de Groenlandse Pakhuizen. Klaar voor de volgende 400 jaar? **-RS**

Uit een verslag van Thijs Mol, die de traanputten in 1936 onderzocht heeft, blijkt dat de toenmalige gebruiker, sinds 1917 papiergroothandel Bührmann, alle putten op één na had laten volstorten met puin. In de overgebleven put was Mol afgedaald en had een monster van de aangekoekte traan van de wand gestoken voor nadere analyse. Die put had een grondvlak van 8 bij 8 voet en was 8,5 voet diep. Bührmann bezat toen nog een bouwtekening waar alle putten op aangegeven stonden (zie pag. 16).

Boven: Maquette van het complex dat Bührmann na de verhuizing naar Amsterdam-Zuidoost achterliet. Op de voorgrond Prinsengracht 53-69 en van ons afgekeerd de Keizersgracht 28-46 met rechtsboven de Groenlandse pakhuizen.

Week 04 - De Transvaalse Boer

Op de noordhoek van de Gasthuismolensteeg met de Herengracht staat een bizar grachtenpand uit 1900. Het heet *De Transvaalse Boer*

en is een ontwerp van architect Gerrit van Arkel.

Het perceel meet 5,30 bij 4,25 meter en daarop staat een huis met drie verdiepingen met volwassen zolder, een zogenaamd torenhuis. Het trok in 1900 de aandacht door vorm en kleurgebruik en dat is onlangs nog eens dunnetjes overgedaan bij een restauratie van het pand, waarbij het oude kleurschema op opzichtige wijze opnieuw werd toegepast. Het hoekhuis draagt het huisnummer Herengracht 243A en uiteraard stond hier vóór 1900 ook een pand.

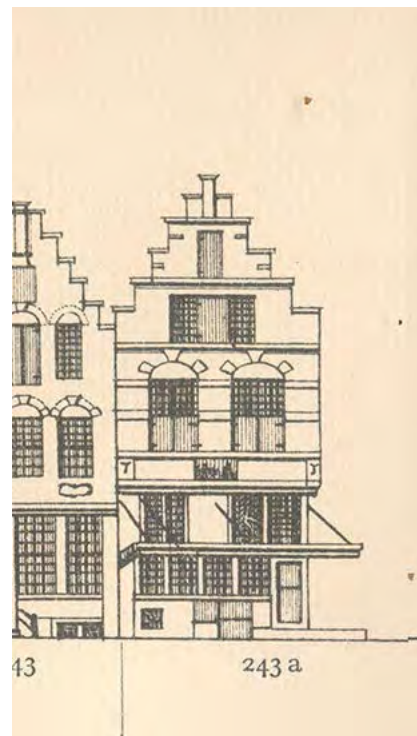
Inde Wyck tot Maestricht

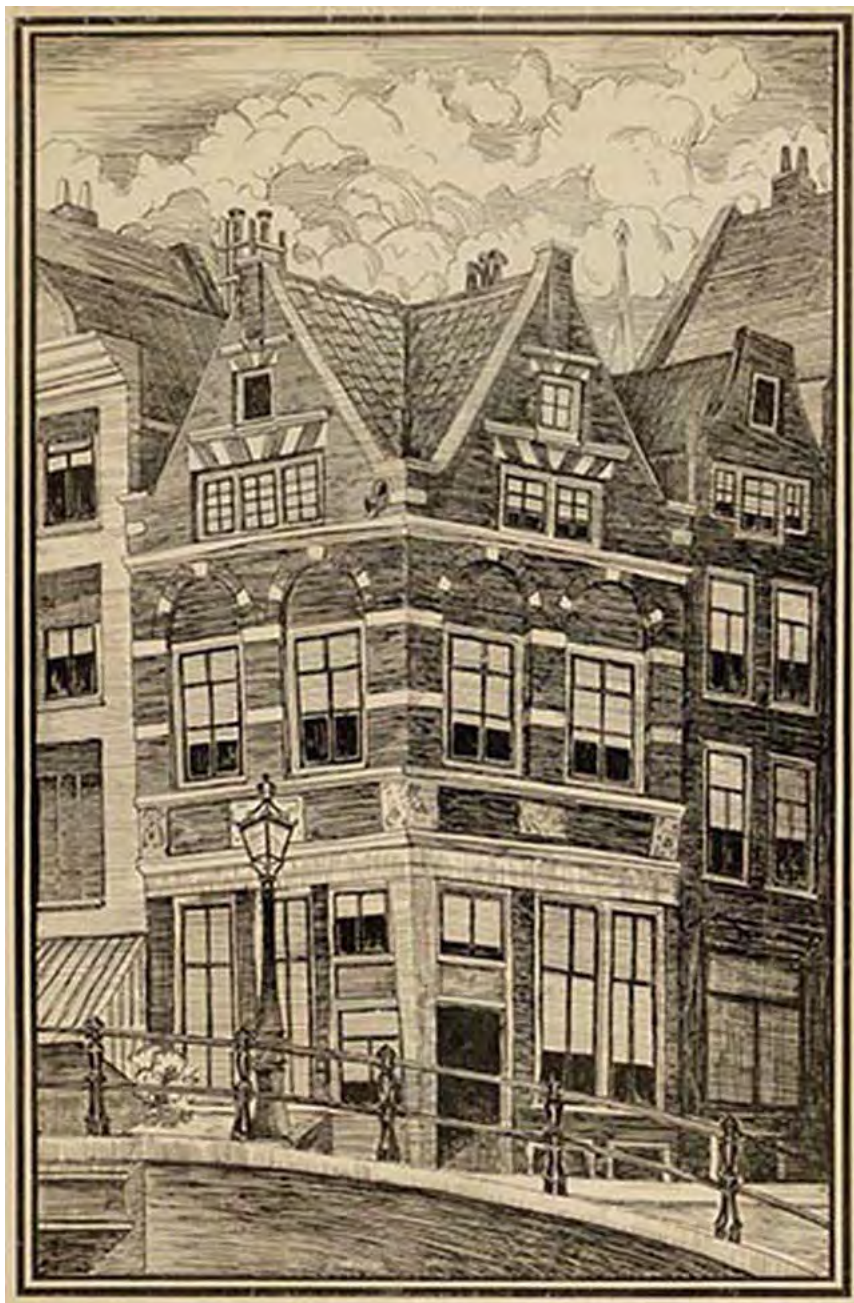
Gelegen op het Benninghweer kwam het betreffende grondstuk door de Tweede Uitleg (1585) binnen de stad te liggen. Benningh mocht dit perceel terugkopen en verkocht het in 1594 door aan witwerker Lenert Willemsz die op het ook toen even kleine erf van 5,30 bij 4,25 meter een winkelhuis liet bouwen. Het pand had een trapgevel met banden- en blokkenversieringen en een houten pui met luifel. Het huis ging zoals gebruikelijk regelmatig van ene in de andere

hand over en in 1614 was dat kruidenier Bastiaen Claesz. Het is niet na te gaan wanneer de gevelsteen en de jaartalsteen zijn geplaatst. Sinds die tijd heet het huis *Inde Wyck tot Maestricht*. De jaarsteen vermeldt een onmogelijk jaartal MVIXV, dat zelfs in Romeinse cijfers niet bestaan kan. Vindingrijke stadgenoten becijferden het jaartal 1615, maar dat dit het stichtingsjaar is geweest is onwaarschijnlijk gezien het feit dat de eerste overdracht in 1596 plaatsvond. De nieuwe eigenaar kan verbouwd hebben en toen de gevelstenen laten

aanbrengen. Die nieuwe eigenaar was kruidenier Bastiaen Claesz, maar of die banden met Wyck had is onbekend. Wyck is de voorstad van Maastricht op de rechteroever van de Maas. De steen stelt zonder twijfel Wyck voor, zoals mag blijken uit het fragment uit het stadsprofiel van Maastricht door Bellomonte uit 1582 (pag. 22). Het pand kreeg door een wisseling van eigenaar soms een andere naam, zoals De Modeze Wayer (1632), maar de stenen bleven aanwezig. Zoals op de tekening en foto van kort voor de afbraak te zien is sneuvelden de trapgevels en werden vervangen door tuitgevels. Het

pand droeg sinds 1875 het adres Gasthuismolensteeg 20 doordat nummer 18 en het hoekhuis eerder onder één eigenaar samengevoegd waren. Later werden beide panden weer gesplitst en kreeg het hoekpand het wat gekunstelde huisnummer Herengracht 243A.

In 1900 kocht de weduwe van C.F. van der Dusse, Johanna van Kerkhoven, het pand voor f 6.560,-, brak het af en liet Gerrit van Arkel een nieuw pand ontwerpen. De zoon van de weduwe begon in het pand een sigarenwinkel De Transvaalsche Boer. Moeder en zoon Van der Dusse waren, net als veel stadgenoten, onder de indruk van de Boerenopstand in Zuid-Afrika en dit beeld aan de gevel moest een eerbetoon zijn. In 1902 werd het pand alweer verkocht en ging daarna nog diverse keren in andere handen over. Het langst was het in handen van opeenvolgende leden van de schoenmakersfamilie Verhoeven, die het van 1919 tot 1961 bezaten. De toestand van 1900 was niet zoals we die vandaag kennen, want in 1926 werd de winkelpui gewijzigd door timmerman J.H. Spieker. Er kwam aan de Herengracht een tweede ingang. Op een onmogelijke plek had Van Arkel de gevelsteen uit het oude pand opnieuw in zijn creatie aangebracht: links van het erkerraam op de derde verdieping en onleesbaar vanaf de straat. Nu weet u tenminste wat er op staat. De jaartalsteen en de hoekstenen met leeuwenmaskers zijn verdwenen.

Vorige: De Transvaalse Boer, een beeld van Johan Zeitz. Het zou geïnspireerd zijn op de markante kop van Krüger (zie pag. 23).

Re.bov: Jaartalsteen

Re.ond: Tekening Caspar Philips in zijn Grachtenboek

Links: Tekening van Gasthuismolensteeg 20, ±1890

Rechts: Ontwerptekening Gerrit van Arkel uit 1900.

Kleurgebruik

Van Arkel ontwierp veel winkelwoonhuizen en kantoorpanden die op een hoek staan. Daarbij schuwde hij het krachtig accent in de historische stad niet, hetgeen hem niet door alle collega-leden van Amstelodamum in dank werd afgenomen. Het winkelwoonhuis op de hoek van de Gasthuismolensteeg en de Herengracht, in *Vier eeuwen Herengracht* omschreven als het wildste van alle in die jaren op grachthoeken verzezen 'torenhuizen', maakt aannemelijk dat de architect ook rekening hield met de plaatselijke situatie. Zo bleef de gevel in de smallere en korte steeg vrij vlak en werd de zijmuur daar beëindigd door een 'trapgevel'. Aan de grachtzijde zorgde de variatie in geveluitbouwen, d.i. een driezijdige erker op overstek, een balkon en ondiepe erker, voor een rijk geschakeerd gevelbeeld. De originele teakhouten pui was onbehandeld, de gevel werd opgeluisterd door natuurstenen blokjes en 'gele, groene en witte banden' van verglaasde steen. Oorspronkelijk sprak de gevel sterker door deze kleurcontrasten van het materiaal. Dit contrast was duidelijk verzwakt door de later aangebrachte creme-witte, grauwig verkleurde verflaag. Het winkelwoonhuis valt op door zijn grote hoogte, de gevarieerd uitgewerkte gevel aan de grachtzijde en het beeld aan de zijgevel. Ook het verdwenen tentdakje op de torenachtige bekroning aan de gracht en de gevels in vormgeving van de Nieuwe Kunst droegen bij aan het sprekende karakter van het hoekpand.

Boven: Gevelsteen *Inde Wyck tot Maestricht* en het voorbeeld, een profiel van Maastricht -1582.
Rechts: Het in 2000-2002 gerestaureerde pand in al zijn 'kleurpracht'.

Restauratie

De restauratie van het markante hoekpand aan de Herengracht en de Gasthuismolensteeg vond plaats in 2000/2002 onder leiding van architect H. Spreeuwenberg. De architect werd vijf jaar geleden door een aannemer in de arm genomen, maar hij kon pas aan zijn werk beginnen nadat het gekraakte pand was ontruimd. De opmerkelijke kleuren van de gevel en het houtwerk zijn de uitkomst van verfsporenonderzoek van F. Franken, op basis van dit door Bureau Monumenten & Archeologie geïnitieerde kleuronderzoek. Er is gekozen voor interpretatie van de kleurafwerking zoals die in het verleden is geweest. Met name de oorspronkelijke heldergroene en okergele Van Arkel-kleuren vallen op. De restauratie werd in maart 2002 afgerond met de onthulling van het beeldje van de Transvaalsche Boer.

Boerenoorlog

De tweede Boerenoorlog (1899-1902) maakte in Nederland heftige emoties los en die waren, op z'n zachtst gezegd, fel anti-Brits. Vlijmscherpe spotprenten en gezwollen teksten over godvrezende Boeren die door de imperialistische Engelsen in de tang werden genomen, dreven het Nederlandse kabinet danig in het nauw. Vooral de minister van Buitenlandse Zaken moest het ontgelden.

Toen op 11 oktober 1899 de tweede Boerenoorlog uitbrak ging er een golf van anti-Britse emotie door Nederland. De sympathie voor beide Boerenrepublieken, de Zuid-Afrikaanse Republiek en Oranje-Vrijstaat, had een breed maatschappelijk draagvlak en werd op velerlei wijze tot uitdrukking gebracht. De bewondering voor het heldhaftige optreden van de Boeren, die hun land verdedigden

tegen de imperialistische Engelsen, vond haar neerslag in veel bloemrijke taal en scherpe spotprenten. 'Geuzen' werden ze genoemd, deze eerlijke, hardwerkende lieden die op hun boer-

Rechts: Paul Krüger werd warm onthaald door de Nederlandse bevolking, maar afgepoeierd door de regering.

Vlgde: De echte Transvaalse boer, Christiaan de Wet

derijen ploeterden om de kost te verdienen en bovendien zeer godvrezend waren. Ze stonden model voor een samenleving die nog niet was aangetast door de industrialisatie. In de Britten daarentegen kon de Nederlandse publieke opinie in de jaren van de Boerenoorlog (1899-1902) alleen de slechtste kanten van het menselijke karakter ontdekken. In hun onverzadigbare honger naar macht en grondgebied konden ze zelfs deze twee Boerenrepubliekjes met hun goudmijnen niet met rust laten. Ze voerden de oorlog met de verschrikkelijkste middelen, brandden boerderijen plat en schrokken er niet voor terug vrouwen en kinderen op te sluiten in concentratiekampen, een nieuw begrip. De pers veroordeelde het Britse optreden als 'hemeltegengend onrecht'. En kan niet iedereen tot vandaag aan toe het volgende lied meezingen?

My [Sarie Marais](#) is so ver van my hart,
Maar'k hoop om haar weer te sien.
Sy het in die wyk van die Mooirivier gewoon,
Nog voor die oorlog het begin.
O bring my t'rug na die ou Transvaal,
Daar waar my Sarie woon.
Daar onder in die mielies
By die groen doringboom,
Daar woon my Sarie Marais.

[Lees hier](#) meer over de Boerenoorlog.

*Deze aflevering is samengesteld uit bijdragen van Anneke Huijser, Maaike de Graaf, Erwin Meijers, Fons Paulsen en Ria Scharn. Bovendien bekennen we ons schatplichtig aan de uitgave **Vier Eeuwen Herengracht** door Dr. I. H. van Eeghen. Stadsdrukkerij 1976.*

Week 05 - Het Looyershofje

Annebet Elias en haar broer Gerbrand waren echte achttiende-eeuwse weldoeners. Hij stichtte een hofje in Baarn en zij deed dat daarvoor al in Amsterdam. Op 7 april 1828 legde Annebet in de Nieuwe Looiersstraat de eerste steen voor 10 in twee gedeelde huisjes voor 20 protestantse vrouwen van 50 jaar of ouder. Zij had daarvoor het complex van een voormalige leerlooierij gekocht dat tot de Nieuwe Looierssloot doorliep, de huidige nummering 16, 18 en 40. Dat waren huisjes die in 1665 in de Noordse Bosch speciaal voor ambachtslieden gebouwd waren, in dit geval de leerlooiers waarvoor rond de Oude Looiersstraat geen plaats meer was. De huisjes werden naar een ontwerp van Philip Vingboons gebouwd door óf het Burgerweeshuis, óf de beide gasthuizen óf het Leprozenhuis,

instellingen die ze elk apart verhuurden. De ruimte tot de rooilijn werden voortuintjes met een ijzeren hek aan de straat. Aan de Nieuwe Looiersstraat was in de gevelwand van nr. 18 een forse poort gemetseld als entree. Boven de poort werd de verdieping ingericht als kerkruimte. Hier bevindt zich ook een portret van de stichtster. Op de binnenplaats bevindt zich een hofpomp. In het huisje op nr.40, het pand met de ingezwenkte topgevel, werd de gevelsteen van de leerlooierij opnieuw ingemetseld: In de Niwe Loeyerey. Lees wat de site Binnenstad over het looiersbedrijf schrijft.

De Nieuwe Looierssloot werd in 1870-'73 gedempt en ging Fokke Simonszstraat heten. Aan die nieuwe straat kwam geen ingang naar het hofje; enkele huisjes stonden met hun achtergevel tegen de straat en kregen in de loop der tijd een toegangsdeur. In de gevel, achter de hofpomp, is een gevelsteen gemetseld met een stichtelijke tekst,

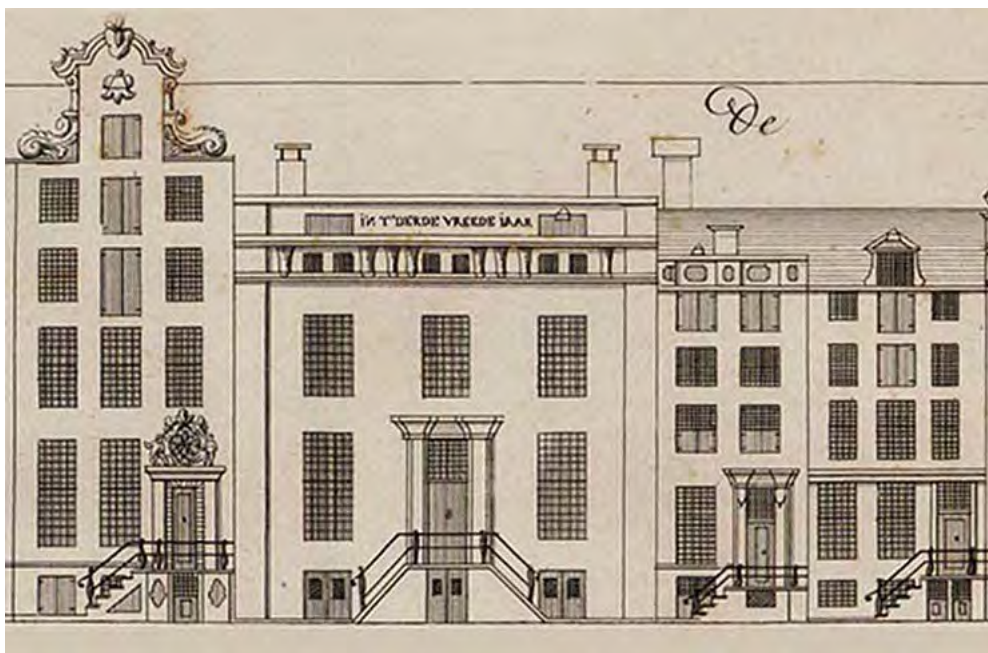
afkomstig van de stichtster van het hofje: 'Waar liefde woont, gebiedt de Heer zijn zegen'.

Jonkvrouwe Anna Maria Elisabeth (Annebet) Elias (1791-1861)

Annebet Elias, de stichtster van het Looyershofje, was de dochter van David Willem Elias en burgemeestersdochter Anthonia Faas. Vader Nicolaas Faas was tot ongekende rijkdom gekomen en had in 1768 plaats genomen in de stedelijke regering.

In 1792 was Annebets moeder overleden en het jaar daarop hertrouwde David met Catharina Suzanne van de Poll, waarmee

Annebet een uitstekende relatie kreeg. In 1795 en in 1800 stierven Annebets grootouders Faas, die aan de twee kleinkinderen uit het huwelijk van hun enige dochter, Annebets moeder, een kapitaal huis op Keizersgracht 604 nalieten. Annebets vader David betrok dat huis met zijn gezin in 1800. Het was een in 1670 voltooid dubbel grachtenpand – *In 't Derde Vrede Jaer* – met stal en twee woningen op corresponderende percelen in de Kerkstraat. Dat was in 1789 voor de kapitale som van f70.000,- in handen gekomen van Nicolaas Faas, van 1768 tot het revolutiejaar 1793 lid van de Vroedschap, driemaal burgemeester (1786, '89 en '92) en 10 maal Schepen. Dat derde vredesjaar slaat overigens op de Vrede van Aken van 1668 waar de Republiek zijdelings bij betrokken was.

*Boven: Het huis aan de keizersgracht waar Annebet Elias tot haar dood woonde.
Rechts: Het Looyers Hofje vóór de restauratie..*

In 1815 werd David Willem en zijn dochter Annebet in de adelstand verheven en sinds die tijd was zij 'jonkvrouw'. Zij bleef na het overlijden van haar vader met haar stiefmoeder in het huis wonen tot haar dood in 1861. In 1854 liet zij haar deel van het huis voor $\frac{3}{4}$ overschrijven op naam van haar broer Gerbrand Faas Elias en $\frac{1}{4}$ op naam van haar nichtje Janna, dochter van haar halfbroer Jan Elias. Dat nichtje erfde van haar moeder ook het beroemde poppenhuis, dat zich in het pand bevond. Dat staat nu als 'het poppenhuis van Petronella Dunois' in het Rijksmuseum. In 1861, na Annebets overlijden, verkochten de erfgenamen het huis waarmee een eind kwam aan de bewoning door de familie Elias.

Financiën van het hofje

Annebet stelde in 1830 een onbekend kapitaal ter beschikking en zegde het hofje per testament nog een legaat van f2000,- toe. Ook stelde zij het reglement voor het hofje op. In 1845 preciseerde zij bij een notaris de financiële positie van het hofje door het kapitaal te benoemen als f50.000,-, waarvan de rente van 2½% aan de bewoonsters ten goede kwam. Daarbij kwam nog de opbrengst van de verhuurde huisjes aan de straatzijde bij. Bovendien werden haar broer en diens dochter tot regenten benoemd.

De steenrijke familie Elias heeft later het hofje in Baarn nog regelmatig bedacht maar dat in Amsterdam nooit. Toch hield het tot 1968 stand, maar toen kon het benodigde kapitaal voor dringend nodige restauratie van het hofje niet opgebracht worden. De overheid vond dat het hofje niet meer geschikt was voor huisvesting van bejaarden. Voor studenten waren de normen schijnbaar lager gesteld en het hofje werd in 1968 overgenomen door de Stichting Studentenhuisvesting. Ondanks dat verliet de laatste bejaarde bewoonster het hofje pas in 1971. In 1970 werden de statuten van de stichting Het Looyers Hofje gewijzigd. Er waren twee bestuursleden, onder wie C. J. baron Schimmelpenninck van der Oye, firmant van Jonas & Kruseman en opvolger als curator en penningmeester van de Fundatie van de curator Jonas. De curatoren zouden voortaan optreden als bestuurders van de Stichting Het Looyershofje. Deze zou speciaal ten doel hebben het voorzien in de huisvesting, bij voorkeur van alleenstaande studerende, werkende en bejaarden. Het kapitaal van de stichting werd bij de Fundatie ondergebracht.

En zo wordt dit hofje door de nieuwe doelgroep bewoond en gezien de feestelijke herdenking van het 150-jarig bestaan is dat zeer tevredenstellend. De stichting heeft sindsdien het bezit met een paar

De naam van hofje en stichting worden zeer verschillend geschreven. In een notarieel stuk ten tijde van de stichtster heet het Looyershofje. U vindt echter ook Looiershofje en Looijershofje en ook vindt u het woord hofje losstaand geschreven: Looyers Hofje.

buurhuizen uitgebreid, die eveneens van het Noordse Boschttype waren (zie foto pag.27). Deze zijn afgebroken en op die plek is nieuw gebouwd. Helaas heeft de stichting niet de moeite genomen die in stijl te herbouwen. Het hofje heeft de status van Rijksmonument (nr.3608). Het heet 'open' te zijn, dus u zou het kunnen bezoeken.

Nieuwe Looiersstraat

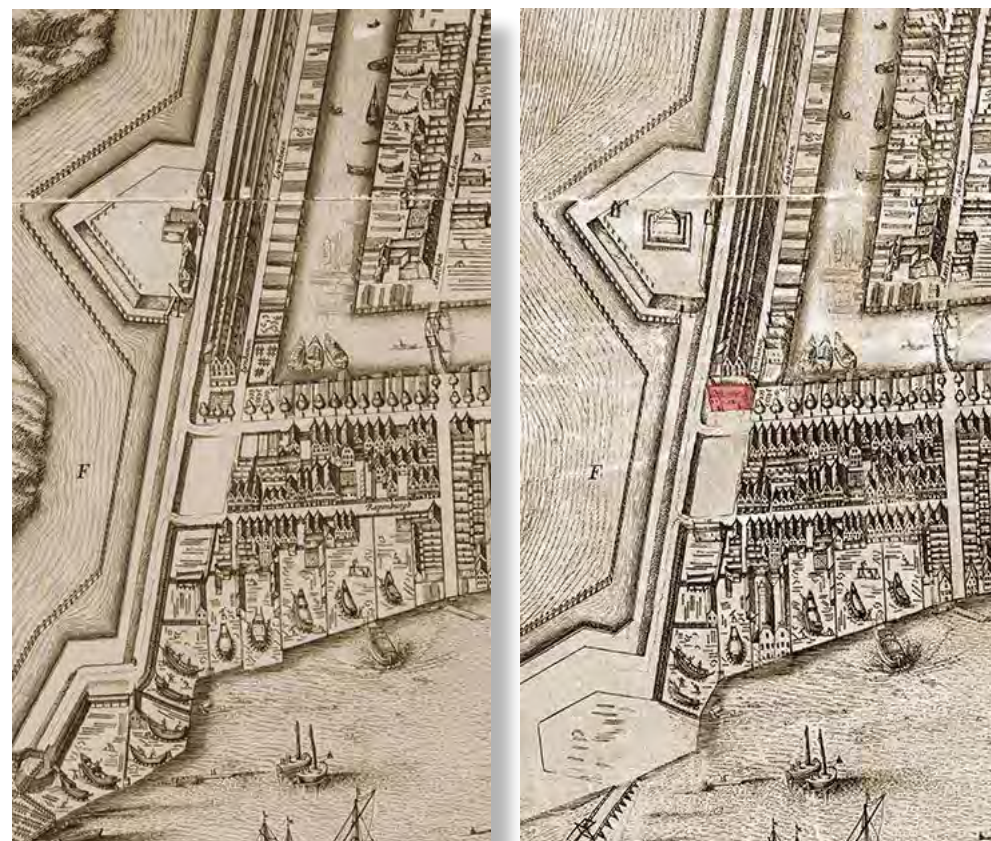
De naam van deze straat in het ontwerp van de Vierde Uitleg was 'Suyderstraat', zoals er ook een Noorderstraat kwam. De huizen aan de straatzijde van het Looiershofje werden in het bouwplan van het Noordse Bosch gebouwd, maar dan niet voor textielarbeiders, zoals aan de westzijde van de Vijzelgracht, maar voor de leerlooiers. Het looiersbedrijf was achter deze huizen op de binnenplaats. Waar vandaag de Fokke Simonszstraat is was destijds de Nieuwe Looierssloot en de leerlooierij lag dus aan die sloot, net als later enkele huisjes van het hofje. De op oude kadasterkaarten aangegeven gangen links en rechts van het hofje zijn allemaal gedicht. In de nummering zijn daarom gaten ontstaan, die bij –inmiddels afgebroken– inpandige huisjes aan die gangen hoorden.

Deze aflevering is samengesteld uit bijdragen van Anneke Huijser, Peter v.d.Voort, Ria Scharn en K. de Bruin. Verder is gebruik gemaakt van artikelen in Amstelodamum door dr. I. H. van Eeghen en dr. Joh.C. Breen.

Week 06 - Rapenburgerplein/Café De Druif

Café de Druif op het Rapenburgerplein claimt het oudste café van Amsterdam te zijn. Boven de ingang staat *Distilleerderij 2de klasse 1585* en dat zou dan inderdaad de oudste vermelding van een café zijn, maar...is dat ook waar? Op de kaart van Balthasar Florisz van Berckenrode uit 1625 is nog geen sprake van een etablissement op deze locatie. Pas op de kaart van dezelfde maker uit 1647 zien we de Druif wel afgebeeld. Het verhaal dat dit de stamkroeg van vlootvoogd Piet Hein was, moeten we daarom naar het rijk der fabelen verwijzen, aangezien hij in 1629 overleed en het jaartal 1631 dat genoemd wordt als beginjaar van de likeurstokerij alhier dus meer aannemelijk is.

Door de aanleg van de werkeilanden Uilenburg, Marken en Rapenburg in 1593 schoof de stadsgrens van de Oudeschans op naar de Nieuwe Herengracht. Langs die nieuwe schans kwamen lijnbanen, die te bereiken waren over een pad dat later de Rapenburgerstraat ging heten. Op de eerder genoemde kaart van Balthasar Florisz van 1647 zien we op de onbebouwde plek op de kop van die lijnbanen een dubbel huis verschijnen. Dat moet het begin geweest zijn van li-

Boven: Twee fragmenten uit de kaart van Amsterdam. Links de eerste druk van 1625 en rechts de tweede druk van 1647. In rood: likeurstokerij De Druif
Links: De quizfoto: Rapenburgerplein 10, likeurstokerij en café De Druif

keurstokerij en wijnhandel De Druif die dus zeer waarschijnlijk zijn vergunning niet eerder dan in 1631 verkreeg. De Druif was een distilleerderij 2de klasse. Dat staat voor likeuren, 1ste klasse was jenever.

Op de quizfoto en op de foto hiernaast zien we café de Druif in de tijd dat de Rapenburgerstraat nog reikte tot het Rapenburgerplein. Rechts op de foto is het gebouw op Rapenburgerstraat 2 zichtbaar. Het stamde uit 1833 en de Portugese joden verzorgden hier hun zieken en hun dames op leeftijd. Het gebouw heette in die tijd Mesjib

Boven: Het trotse opschrift boven de ingang van café De Druif. De vestigingsdatum 1585 mag u snel vergeten. Tot 1593 lag deze plek ver buiten de stad.

Rechts: Tot de grote slooppartij voor de IJtunnel liep de Rapenburgerstraat door tot het Rapenburgerplein. Helemaal rechts op de foto gebouw Zonnehoek.

Nefesj oftewel Zielsverkwikking. Vlak voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verhuisde deze instelling naar de Plantagebuurt en het pand werd overgenomen door het Leger des Heils dat hier een opvanghuis voor vrouwen en kinderen inrichtte onder de naam 'Zonnehoek'. Alida Bosshardt - bij ons beter bekend als Majoor Bosshardt - werd hier in 1936 als zuster geplaatst. Vanuit het tehuis liep ze dagelijks naar de Barndesteeg bij de Nieuwmarkt om de aan haar toevertrouwde kinderen naar school te brengen en op te halen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kreeg Zonnehoek herhaaldelijk joodse ouders aan de deur die hun kind in veiligheid wilden brengen – Bosshardt bracht er velen naar onderduikadressen. In 1941 werd het Leger door de Duitsers verboden; gebouwen en gelden werden in beslag genomen en de uniformen moesten uit. Het kindertehuis

Rond 1600 brachten Hollandse kooplieden kruiden, specerijen en suiker mee naar Amsterdam. Amsterdamse monniken experimenteerden met die kruiden voor medicinale toepassingen. De drankjes die ze brouwden waren niet erg lekker van smaak, maar door de toevoeging van suiker werden ze al snel populair als genotsmiddel. De toenmalige commercie nam de productie van de dranken over en zo ontstonden de vele likeurstokerijen die Nederland beroemd gemaakt hebben. In 1816 telde Amsterdam tien likeurstokerijen en in 1879 bereikte het zijn hoogtepunt met maar liefst dertig ondernemingen in die branche. De namen van de likeuren spreken nog steeds tot onze verbeelding en zij worden tot op de dag van vandaag vervaardigd door o.a. destilleerderij de Ooievaar van A. van Wees.

ging als particuliere organisatie verder. Er mocht ook niet meer ge-collecteerd worden, maar daar trok de majoor zich niets van aan – er moesten tenslotte monden worden gevoed. Vanuit Zuid-Amerika kreeg ze sigaretten toegestuurd die ze ruilde voor aardappels. Een praktijk waar de directrice van Zonnehoeve het niet mee eens was, want tabak is volgens de regels van het Leger taboe. Die aardappels waren dus besmet. Voortaan verzweeg Bosshardt dus maar hoe ze aan het voedsel kwam.

Boven: Op deze foto uit 1967 staat het pand van De Druif, samen met zijn buurman vrijwel alleen in een kale vlakte.

In 1897 werd de likeurstokerij door een joods horeca-ondernemer overgenomen. Advertentie in het NIW d.d. 26-11-1897 :

“De heer W.A.Muller, heeft de Likeurstokerij en Wijnhandel De Druif, Rapenburgerplein 10, overgenomen. De heer W.A.Muller is door jaren ondervinding op de hoogte der zaak, en zal dus den begunstigers zeker reden tot tevredenheid geven.”

Van oorsprong was de buurt rond likeurstokerij De Druif een joodse buurt. Het verval na de Tweede Wereldoorlog en de sanering i.v.m. de aanleg van de IJtunnel sloegen grote gaten in de bebouwing. Eigenlijk zou ook De Druif gesloopt worden voor de aanleg van de tunnel, maar door een speling van het lot liep het net goed af. De IJtunnel werd iets verlegd en het drankhuis bleef gespaard. Dat gold niet voor de bebouwing rondom (zie foto pag. 32).

Het stuk Rapenburgerstraat erachter verdween met de bouw van de grote nieuwe brandweerkazerne aan de Valkenburgerstraat. Op die plek is nu het parkeerterrein van de brandweer en de Rapenburgerstraat eindigt bij de nieuw aangelegde Anne Frankstraat. Na de herinrichting van plein en omgeving kreeg het café het huisnummer 83 op het Rapenburgerplein. **-RS**

Voor deze aflevering kwamen ontelbaar veel bijdragen binnen, vaak voorzien van afbeeldingen. De tekst werd samengesteld uit bijdragen van Anna Denekamp, Bram Huyser, Maaike de Graaf, Anneke Huijser, Ger Theuns, Jaap Molenaar, Wim Huissen en Ria Scharn die ook de eindredactie van deze aflevering voor haar rekening nam.

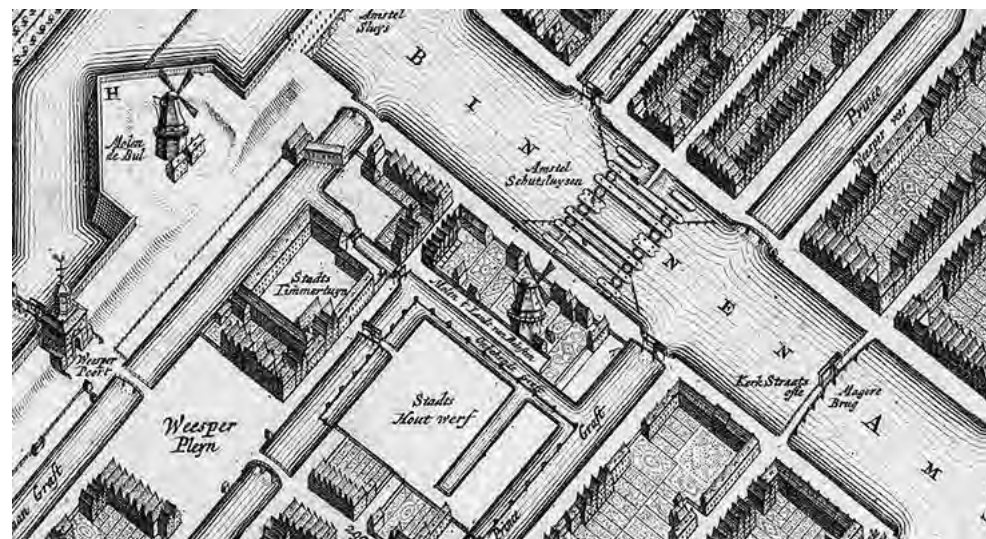

Week 07 - Verfhoutmolen De Eendracht

De quizfoto en -tekening laten de Binnen(ste) Rasphuismolen tussen Onbekendegracht en Amstel zien. De molen stond ter hoogte van de Amstelsluizen. Op deze plek zou in 1887 Circustheater Car-ré in gebruik genomen worden.

Geschiedenis van de molen

Op ongeveer dezelfde plek stond voor de stadsuitbreiding van 1662 al een runmolen van het type standerdmolen. Op de plankaart van Cornelis Danckerts de Rij van 1629 staat die molen afgebeeld als de zuidelijke van twee runmolens aan de Amstel, die eikenschors maalden voor de leerlooiers. Die kaart maakte Danckerts als voorbereiding voor het straktrekken van de Amsteloevers in het bin-

nen te sluiten gebied. De Amstel zou ter plaatse een stuk smaller worden, hoofdzakelijk ten koste van de tegenover gelegen westoever. Op de ontwerpkaarten voor de Vierde Uitleg komen binnen de stadsmuren geen molens meer voor, anders dan die op de bolwerken. Het was juist de bedoeling van het stadsbestuur de molens buiten de stad te houden. Door het graven van de –in het plan van uitleg niet voorziene maar voor de waterhuishouding onmisbare– Onbekendegracht ontstond een verloren stukje schiereiland dat zich niet voor bewoning eigende. Het werd daarom o.a. verhuurd aan de Hervormde Diaconie, die er de Diaconiebrouwerij bouwde.

Op de stadskaart van Petrus Schenk komt op de eerste druk van 1680 voor het eerst weer een molen op het grondstuk voor. Wie de molen bouwde is niet bekend, alleen weten we zeker dat het geen moutmolen bij de brouwerij was, want de Diaconie liet op De Liefde

Boven: Op de kaart van De Broen heeft de molen een naam: 't Land van Belpoeten
Links: Kort voor de sloop legde tekenaar J.M.A. Rieke de molen nog even vast

bij het Leidseplein malen. De molen blijkt een hoge stellingmolen te zijn met een stellinghoogte boven de 30 voet, die voor andere molens tot 1738 als maximumhoogte gold. In 1695 komt er wat meer zekerheid over de gebruiker van de molen. In dat jaar wordt het gebruik gegund aan lopensmid Cornelis van der Burgh. Dat was duidelijk ingegeven door de bijna permanente oorlogssituatie in die jaren. Sommige dingen moesten binnen een eventueel belegerde stad voortgang kunnen vinden. Behalve voedselproductie was dat ook vervaardiging van oorlogstuig en oorlogsschepen. Daarom was voor een boormolen in dienst van de wapenindustrie een uitzondering denkbaar. Het lijkt er op dat de molen eigendom van de stad

Boven: Sferbeeld van Christiaan Andreissen in 1807: de Amstel met de Hoogsluis in de verte en molen De Eendracht links.

is en er is ook steeds sprake van verhuur. Van 1704 tot en met 1765 werd er op de molen afwisselend graan en mout gemalen. Dan heeft de molen ook een naam: 't Land van Beloften.

In 1766 nam het Tuchthuis voor Mannen (Heiligeweg) de molen in gebruik voor het malen van exotisch verfhout. Aan deze maaltechniek is een apart hoofdstuk gewijd. Officieel werd dit de Binnen Tuchthuismolen, 'binnen' omdat er aan de Kostverloren Wetering ook een buitenmolen stond. Bekender is de molen als de (Binnenste) Rasphuismolen of De Eendracht. Het malen van verfhout blijkt een lucratieve bezigheid, mede dankzij het exclusieve octrooi dat het Tuchthuis voor heel het gewest Holland krijgt. Tijdens de Franse overheersing hebben de rasphuismolens het even moeilijk, maar daarna volgen weer voorspoedige jaren, tot het malen van verfhout overgenomen wordt door stoommachines. In 1830 werd de molen verkocht aan een particulier, molenaar Rooseboom, die meer molens bezat in de stad. Hij bleef voorlopig verfhout malen maar in 1833 liep dat zo dramatisch terug dat de molen vaak stil stond. De

Wat deed een boormolen?

Kanonslopen werden gegoten van brons en na het gieten werd de loop op een vaste maat glad uitgeboord. Dat was zeer zwaar werk, dat door mechanisch werktuig werd verricht. Voor de aandrijving van het mechaniek werd windkracht ingezet.

De VOC had zijn eigen boormolen op Oostenburg, die waarschijnlijk ook door de Admiraliteit gebruikt werd. Na het faillissement van de VOC werd op het onderstuk van de boormolen 'de Goede Verwachting' gebouwd, een chocolademolen. Deze maakte weer plaats voor de woningbouw in de Czaar Peterbuurt.

molen kreeg als naam die van de nieuwe eigenaar: De Rooseboom. In 1836 vroeg Rooseboom toestemming graan te mogen malen, wat hem geweigerd werd om redenen dat het heffen van accijnzen binnen de stad tot moeilijkheden zou leiden. Wij kunnen dat niet goed navoelen, dat met die accijnzen, maar het ontduiken daarvan was zo ongeveer de populairste sport in Amsterdam. Rooseboom mocht wel de in zijn bezit zijnde en buiten de stad aan de wetering staande Rasphuismolen tot korenmolen ombouwen. In 1839 bleken twee nieuwe eigenaren op de molen aan de Amstel bezig met nog steeds verfhout en dat zal zo blijven tot 1875.

Verfhout

Het mannentuchthuis aan de Heiligeweg, opgericht in 1595, had in 1599 voor Amsterdam en in 1602 voor Holland en Westfriesland het alleenrecht gekregen op het raspen en vermalen van tropische houtsoorten ten dienste van de verfindustrie. Na het raspen moest de grondstof gemalen worden en daarvoor had het Tuchthuis een contract afgesloten met een molen in Zaandijk, tegenover 't Kalf (bryzzylenhoudtmalersmoelen). In 1656 bouwde het Tuchthuis een eigen molen aan de Kostverloren Wetering, vlak bij de Overtoomsevaart. Eigenlijk werd deze molen gebouwd om hout te raspen dat niet op het tuchthuis verwerkt kon worden. Daar kwam dus in 1766 de molen aan de Amstel bij en later zelfs nog een derde molen, eveneens aan de Kostverloren Wetering. Het verfhout werd op het Rasphuis aan de Heiligeweg tot spaanders gekapt en geraspt, waarna dat product op de molen verder bewerkt werd in kuipen met stampers waaronder een serie messen bevestigd waren. Deze pulp werd verder vermalen tussen molenstenen. Het eindproduct kon bijvoorbeeld in water opgelost worden om dan textiel mee te verven.

*Op de molen werden diverse soorten hout vermalen en de soorten werden angstvallig gescheiden gehouden om geen ongewenste kleurmenging te krijgen. Men onderscheidde blauwhout, geelhout en roodhout. Blauw kwam van Campechehout (*Hæmatoxylon campechianum*), afkomstig uit Mexico of Brazilië. Geel kwam van diverse houtsoorten uit Midden- en Zuid Amerika en de Caräiben: citroenhout (stokvishout), vizethout (figuier/vijg) en geelhout (*Cladrastis lutea*). Rood kwam van fernambukhout (*Guilandina echinata*; Brazilië) of saparihout (Ceylon).*

Links: Ook Claude Monet, in 1874 op bezoek in Amsterdam, vond de molen een aantrekkelijk onderwerp.

Circustheater Carré

In 1876 werd ook het grondstuk waarop de molen stond eigendom van de Diaconie, met het doel om hier een nieuw weeshuis voor meisjes te bouwen. Het jongenshuis was sinds jaar en dag op Vlooienburg gevestigd. In 1879 echter werd besloten dat meisjeshuis toch elders te bouwen en deed de Diaconie het totale grondstuk in de verkoop.

Vanaf 1864 trad het Duitse circus van Oscar Carré regelmatig in Nederland op, waar hij welwillend ontvangen werd. Vanaf 1879 streek hij voor de hele winter neer in een houten noodgebouw aan het Weteringcircuit en wilde hij Amsterdam tot zijn vaste standplaats maken. Zijn idee was een stenen circusgebouw neer te zetten, waarvoor hij vergunning vroeg. In eerste instantie koos hij daarvoor het vrijgekomen Reguliersbolwerk, maar die vergunning werd geweigerd. In 1881 bracht een theaterbrand in Wenen, waarbij ruim 400 bezoekers het leven lieten, de gemeente Amsterdam op andere gedachten. Nu werd Carré gemaand het houten noodgebouw te verlaten en kon hij opeens wel vergunning krijgen voor een geheel stenen gebouw. De nieuwe plek daarvoor vond Carré op het schiereiland tussen Amstel en Onbekendegracht, waar tot voor kort o.a. de verfhoutmolen en de Diaconiebrouwerij hadden gestaan. De rest is bekende geschiedenis.

Bijdragen voor deze aflevering kwamen van Adriaan de Kater, Dolf van Wijngaarden en Anneke Huijser. Ook is dankbaar geput uit een artikel over verfhoutmolens van Mr. J. H. van der Hoek Ostende in Amstelodamum.

Rechts: Jacob Olie maakte in 1890 deze foto van het pas geopende theater van Oscar Carré. Hij stond op de Achtergracht, dicht bij de Amstel.

Week 8 - Huiszitten Weduwenhof, Karthuizersstraat 21-131

(ook wel Karthuizershofje genoemd)

Het complex werd gebouwd in 1650. De eerste steenlegging was op 28 februari en de eerste bewoners betrokken het op 30 november. Deze laatste datum wordt nog altijd gevierd als openingsdatum. Het ontwerp was van stadsbouwmeester Daniël Stalpaert. Het complex bestond uit vier vleugels om een binnenplaats. De lange zijden waren ongeveer 70 meter lang en de diepte was ongeveer de helft. De hoofdingang was in de Karthuizersstraat met een tweede ingang op de Anjeliërsgracht, de huidige Westerstraat. Daar waren ook de werkplaatsen en stallen voor vervoersmiddelen (sleden). Op de binnenplaats stonden twee identieke pompen, die niet identiek werkten. Eén pomp stond boven een diep geboorde put met grondwater, de andere boven een bassin voor regenwater. Uit de laatste

Bouwkosten

Hoe hoog de bouwkosten waren is niet bekend; de stad betaalde. Daarvoor werden wel de her en der in de stad verspreide huizen, waar de weduwen eerder ondergebracht waren, te gelde gemaakt. De verkoop van de huizen bracht ongeveer f 50.000,- op. Voor de benodigde grond betaalde de stad aan het Burgerweeshuis f 5087,-. Die grond en alles dat er op stond had het weeshuis in 1579 eerst van de stad cadeau gekregen bij wijze van inkomstenbron.

U ziet dat de stad zich zeer welwillend opstelde tegenover de instanties die de zorg voor de bevolking op zich hadden genomen.

voorraad kregen de bewoonsters elk vier emmers water per week. Van het grondwater onder de Jordaan weten we dat het van zeer slechte kwaliteit was en dat zal slechts voor schoonmaken gebruikt zijn.

Het hof werd door de regenten van beide Huiszittenhuizen bestuurd. Elk der huizen had een eigen binnenvader aangesteld. Opgenomen werden arme weduwen, met of zonder kinderen. Daarnaast kregen ook ongetrouwde oude vrouwen toegang, liefdevol ouwe vrijsters genoemd. Er waren in totaal 108 woningen, waarvan 7 voor de binnenvaders (elk een dubbele benedenwoning) en voor enkele suppoosten of assistenten. Er bleven dus 101 woningen voor de vrouwen over. Mannen werden hier niet gehuisvest, maar de kinderen die meemochten konden natuurlijk ook jongens zijn. Opvallend is dat die tot hun 19de bij hun moeder mochten blijven wonen terwijl de dochters dat maar tot hun 18de mochten. Aan de straatzijde bevinden zich ter weerszijden van de toegangspoort acht huisjes die zowel op

Links: De quizfoto van deze week, de binnenplaats van het Huiszitten Weduwenhof

Huiszittenhuizen

Al heel vroeg ondersteunde het stadsbestuur in natura mensen die door omstandigheden in armoede waren vervallen. De dagelijkse zorg werd uitbesteed aan de kerk, die vanuit een 'cantoor' in de Oude Kerk de bedeling aanstuurde. Vier leden die daarmee belast werden, 'bewairres der armer huysittenen', werden regelmatig samen met het kerkbestuur gekozen. Ook toen begin 15de eeuw een tweede parochie werd gesticht bleef de armenzorg vanuit de Oude Kerk georganiseerd worden. Zo nam het stadsbestuur na de Alteratie de situatie over. In 1610 al kregen de huiszittenmeesters een nieuwe behuizing toegewezen. Die aan de Oude Zijde kregen een terrein aan de Leprozengracht toegewezen, waarop eerst een turfpakhuis werd gebouwd en later een pand bijgebouwd werd voor de regenten. De huiszittenmeesters van de Nieuwe Zijde kregen een deel van het Clarissenklooster ter beschikking waarop een pand werd gebouwd, dat later bekend werd als de Latijnse School. Na de stadsuitbreiding van 1662 kreeg het Huiszittenhuis van de Nieuwe Zijde een terrein aan de Prinsengracht toegewezen, waarop een groot pand werd neergezet dat in 1665 betrokken kon worden en dat tegelijkertijd tot weeshuis diende. Dat gebouw kreeg in de 19de eeuw de bestemming van Paleis van Justitie.

In 1807, tijdens het koninkrijk onder Lodewijk Napoleon, werd besloten beide instanties samen te voegen, wat in 1808 doorgevoerd werd. Het grote huis aan de Prinsengracht werd afgestoten en in de loop der tijd verminderde het aantal regenten voortdurend. Op 1 oktober 1856 trad de 'Verordening op het Burgerlijk Ambestuur' in werking, die invloed had op het werk van de Huiszittenmeesters. In 1870 werd de Armenwet zodanig gewijzigd dat het Huiszittenhuis en de daaraan verbonden werkzaamheden opgeheven konden worden. [Lees meer](#) in het Stadsarchief.

straat als op de binnenplaats uitkijken. De bovenwoningen aan de straatzijde hebben de typische wasdroogrekken, waaraan het hof ook de bijnaam Wasstokkenhofje ontleent (zie foto hieronder).

De geschiedenis van dit weduwenhof is nauw verbonden met die van de beide Huiszittenhuizen in Amsterdam. Dit gaat tot ver in de Middeleeuwen terug en wel tot de vroegste geschiedenis van Amsterdam. Armen zijn er altijd geweest en zullen er altijd zijn. Onze samenleving is gebaseerd op de zelfredzaamheid van het individu maar er kunnen zich omstandigheden voordoen waardoor dat op eens niet meer lukt: ziekte, ongeval, vlucht, verwezing, noem maar op. Een stad was pas een stad als de gemeenschap zich voor zijn misdeelden inzette.

De regels die vaststelden wie in aanmerking kwam voor bedeling en in welke mate, golden niet alleen voor huiszittende armen maar

ook voor bijvoorbeeld de vrouwen die op het Huiszitten Weduwenhof woonden.

De bedeling was niet vanzelfsprekend en ook niet voor iedereen weggelegd. De armen moesten een aantal jaren poorter zijn geweest of minstens een aantal jaren in Amsterdam gewoond hebben. Dat aantal jaren liep in de loop der eeuwen op van vier naar zes. De mate van bedeling hing ook af van het feit of het om Amsterdammers ging of om arbeidsmigranten. Na de Alteratie (1578) kwam daar nog het lidmaatschap van het juiste geloofsgenootschap bij. Lutheranen en katholieken kregen minder en hadden ook minder recht op een plaats in een opvanghuis. Joden en Doopsgezinden vielen buiten de boot. Zij draaiden zelf op voor de armenzorg van geloofsgenoten. Zonder Burgerlijke Stand was de controle op deze feiten erg moeilijk en gedurende de 17de en 18de eeuw verfijnde Amsterdam de controlemiddelen. Zo werd de stad in meer en steeds kleinere wijken ingedeeld en werd de wijkmeesters opgedragen administratie bij te houden van armen en bedeeden in hun wijk. Er werd ook naarstig geprobeerd familieleden op te sporen, die de zorg voor hun naasten of wezen zouden kunnen overnemen. Ook goede burens werden geanimeerd de zorg voor behoeftigen op zich te nemen.

Wie in aanmerking dacht te komen voor bedeling moest zich laten inschrijven. Daarvoor waren enkele malen per jaar dagen vastgesteld waarop mensen zich persoonlijk bij een der Huiszittenhuizen kon melden onder overlegging van trouw- en/of doopcedule. Daarmee werd vastgesteld tot welk kerkgenootschap men behoorde. Hierbij werd opgemerkt dat met de door de R.K.-parochies afgegeven bewijzen nogal eens geknoeid werd, in die zin dat soms nogal fantasievol werd omgesprongen met de parochie waar de doop had plaatsgevonden. Zolang het om Amsterdamse ingezetenen ging draaide de stad voor de zorg op, maar anders was het zaak voor de kerk zelf. Vaak werd er onderzoek ingesteld

naar de juistheid van de opgave. Vluchtelingen uit het buitenland, bijvoorbeeld de Hugenoten, kwamen naar de Republiek omdat ze protestant waren en kwamen daarom vaak eerder in aanmerking voor ondersteuning dan Nederlandse armen die nog niet lang genoeg in de stad woonden. Afhankelijk van het seizoen was er een enorm verschil in het aantal bedeeden. Waar 's winters het aantal tot ver boven de 5000 steeg werden er 's zomers minder dan 1000 geteld op een inwonertal van 230.000 in 1700.

Na inschrijving kregen de armen een briefje, waarmee ze de rest van de termijn hun brandstof, levensmiddelen en geld *persoonlijk* konden ophalen. Alleen bij bedlegerigheid werd een uitzondering

Boven: Op dit wapenbord staan de namen van de oprichtende huiszittenmeesters, met een ereplaats voor Willem Schepel, de grote man van het eerste uur.

Rechts: De binnenplaats van het hof met boven de doorgang het wapenbord.

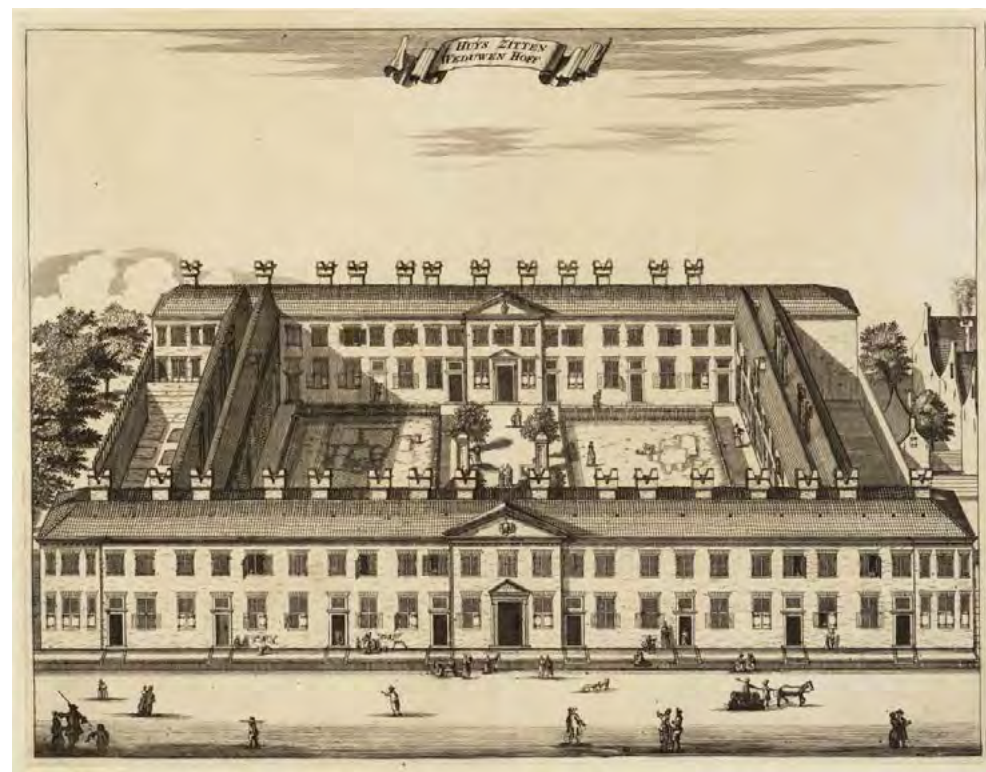
gemaakt en soms zelfs de goederen thuisbezorgd. Dat briefje kon men maar beter niet kwijtraken.

De stad financierde de bedeling en alle tehuizen die daarbij nodig waren. Als tenslotte de eigen inkomsten van de Huiszittenhuizen niet toereikend waren, stond de geldbuidel van het stadsbestuur aan het eind van de lijn. Zodra er een crisis of oorlog heerste was dat beduidend meer dan bij een gunstig economisch klimaat. Die eigen inkomsten bestonden van stadswege uit de inkomsten uit de heffingen op veetransporten voor de Oude Zijde en de helft van de inkomsten uit de Stadskranen in het IJ voor de Nieuwe Zijde. Verder vielen alle erfenissen van echtparen zonder nakomelingen toe aan beide Huiszittenhuizen. Dat was al een regeling uit 1530, dus van voor de Alteratie. Daarnaast hadden beide huizen eigen inkomsten

uit huizen en landerijen uit erfenissen en schenkingen, rentebrieven, obligaties en aalmoezen. Die laatste kwam van de kerkdiensten der kerken, maar ook van offerbussen in herbergen, winkels en andere openbare ruimten. Daarnaast gingen namens de wijkmeesters ook nog vrijwilligers met offerschalen langs de deuren van particulieren om te collecteren.

Opvallend is het verschil in de vorm van bedeling tussen huiszittenden van Oude en Nieuwe Zijde. Dat kwam nergens zo duidelijk aan de oppervlakte als op het Huiszitten Weduwenhof, waar door beide huizen arme vrouwen geplaatst werden. Dat de Oude Zijde slechts 30% (officieel 16/53ste) van de kosten voor haar rekening nam had tot gevolg dat er ook minder plaatsen beschikbaar kwamen. Dat waren 14 huisjes met daarin 28 woningen op een totaal van 101. Die woningen waren gemerkt A, B, C, enzovoort en die van de Nieuwe Zijde 1, 2, 3, enzovoort. Het aantal van 80 woningen voor de Nieu-

we Zijde was hoger dan de resterende woningen op het hof, maar enkele bevonden zich in de Tichelstraat, los van het Weduwenhof. Iedere bewoonster kreeg, net als de (t)huiszittende armen, jaarlijks turf uitgedeeld. Die van de Oude Zijde 25 tonnen en die van de Nieuwe 30 tonnen per jaar. Kraamvrouwen kregen 's winters extra turf en 's zomers extra geld. De verdere hoeveelheden hingen af van de samenstelling van de bewoning; vrouwen met kinderen kregen meer van bepaalde zaken. De bewoonsters kregen per week tussen de één en vier roggebroden á 5 pond, 's winters tot zes. De bewoon-

Boven: Een totaaloverzicht van het Huiszitten Weduwenhof

Links: Nog een blik op binnenplaats en pomp. De man zal een binnenvader zijn.

sters vanuit de Oude Zijde kregen het hele jaar boter, een half tot een heel pond per week en extra weekgeld om vlees van te kopen, de anderen kregen alleen 's winters boter. Dat was eerst Friese of Groningse maar later Ierse boter, tot bleek dat die inferieur was. Die van de Oude Zijde kregen toen weer Friese boter.

Meteen in 1650 was een reglement opgesteld, dat regelmatig nog bijgesteld en aangescherpt werd, 't laatst in 1734. Onruststokers, ruziezoekers en roddelaarsters kregen hun trekken thuis, tot verwijdering van het hof aan toe. De poorten gingen 's avonds om 9 uur op slot en tot 10 uur werd je na bellen nog binnengelaten. Het was de bewoonsters uitdrukkelijk verboden betaald werk vanuit hun woning te verrichten waar open vuur of zelfs maar gloeiende kolen bij nodig waren. Dus geen bak- of strijkwerk, om maar een paar typische vrouwenbezigheden te noemen. Gloeiende kolen bleven bin-

nen de stookplaats, onder de schoorsteen. De suppoosten liepen 's avonds om 10 uur een ronde om te controleren of iedereen zijn licht gedoofd had, bang als men was voor brand.

In 1807, tijdens de Franse tijd, veranderde veel op het hof, zoals in het kader op pag. 39 beschreven is Na het in werking treden van de Armenwet en opheffing van de Huiszittenhuizen bleven er op het hof weduwen wonen, alsof het een gewoon bejaardenhofje was. In 1870 werden de regenten afgedankt en kwam het bestuur bij het Burgerlijk Armbestuur. Dat werd op zijn beurt in 1920 opgeheven en het hof kwam toen onder bestuur van de directie van de Gemeentelijke Verzorgingshuizen.

Een deelnemer vertelt over 'tante To van 't Hofje', de zuster van zijn oma. Hij bericht uit zijn vroegste jeugd, zonder een jaartal te noemen. Er was in de huisjes geen toilet; daarvoor moesten de bewoonsters naar een stilletje op de binnenplaats, nog met een hartje in de deur uitgezaagd. In de winter was dat geen pretje en was je zo klaar, schreef hij. Er was ook geen stromend water in de huisjes. In 1973 verlieten de bejaarde bewoners het hof en kwam het beheer in handen van het Gemeentelijk Woningbedrijf, later het geprivatiseerde Woningbedrijf Amsterdam. In 1994 ging het hof door fusies over in het bezit van Stichting Ymere, de in heel West-Nederland opererende woningcorporatie. Die verhuurt nu de woningen aan iedereen die volgens hun criteria voor sociale huurwoningen in aanmerking komt, ongeacht leeftijd en sekse.

Deze week een onvoorstelbare hoeveelheid reacties. Een paar namen van mensen die ook informatie en afbeeldingen stuurden: Adriaan de Kater, Anneke Huijser, Theo Beijerbacht, Aaldrik Zaaiman, Ria Scharn, Ger Theuns, Minne Dijkstra.

Week 9 - Lommertbrug (#203), de Stadsbank van Lening

'Anno 1614 den 29sten april gheschieden hier de erste beleeninghe', staat er op de gevel van het pand aan de Nes te lezen.

Op 25 april 2014 was het precies 400 jaar geleden dat de stad Amsterdam de Stadsbank van Lening oprichtte aan de Oudezijds Voorburgwal 300. In 1614 stichtte het stadsbestuur dit gemeentelijk leen-

huis om de woekerende pandjesbazen de wind uit de zeilen te nemen. Tegen onderpand kreeg en krijg je daar een eerlijke som gelds. Toen in 1311 het Concilie van Vienne besloot dat er krachtiger maatregelen tegen woekeraars genomen zouden worden, had dat tot gevolg dat een aantal van de Italiaanse woekeraars naar het noorden vertrok. De Italianen – hier Lombarden genoemd naar hun land van herkomst Lombardije (vandaar het woord 'Lombard' of 'Lommertd') – kwamen in 1477 naar Amsterdam en maakten het hier al

*Boven: De gevels van de Stadsbank van Lening aan de Oudezijds Voorburgwal
Links: De quizfoto: de Brug der Zuchten, officieel Lommertbrug nr.203.*

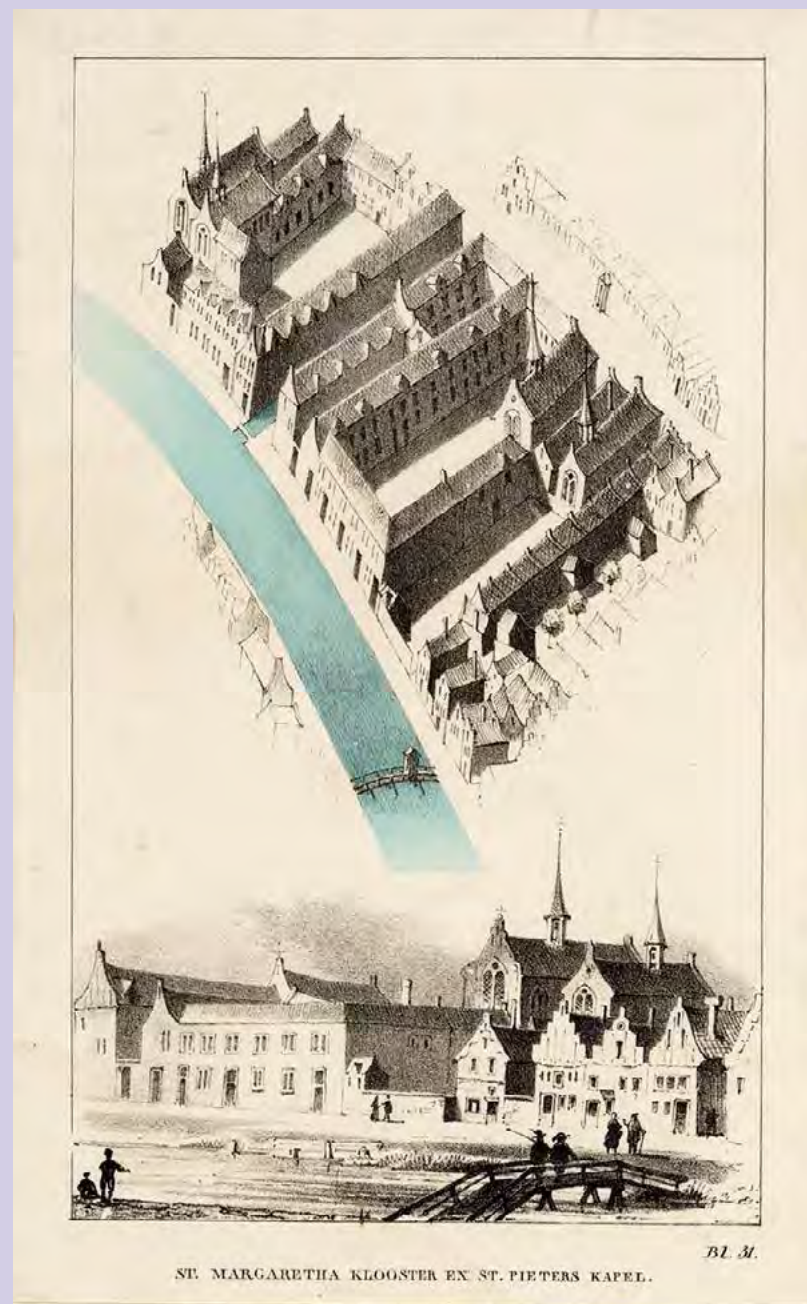
Sint Maria Magdalena klooster

In 1407 ongeveer vestigde zich een geloofsgemeenschap van vrouwen in een burgerhuis. In de jaren erna verwierven zij een grondstuk ten zuiden van de Vogelenzang, een natuurlijke veenplas met uitwatering naar het Rokin. Die uitwatering, ook wel de Spoeye genoemd, zorgde voor de bijnaam van het klooster: Sint Maria Magdalena opt Spoeygen. Op z'n laatst ter gelegenheid van de aanleg van de Oudezijds Achterburgwal is de Vogelenzang drooggelegd. Het restant, de uitwatering bleef als een sloot tussen Oudezijds Voorburgwal en het Rokin aanwezig, met een overkluizing in de Nes. In 1422 wordt melding gemaakt van een nieuwgebouwd klooster aan de uitwatering. De sloot, de voormalige Spoeye, werd in 1550 overkluisd en daarop werden de Wijde en Enge Lombardsteeg aangelegd. De resterende grond mochten de zusters kopen. Na het in 1579 confisqueren van alle kloosters kwam dit klooster in gebruik bij het Leprozenhuis, waarbij de noordvleugel ter beschikking kwam van de Huiszittenmeesters. Op de nog niet bebouwde grond tot de steeg bouwden zij een nieuw turfpakhuis. In 1613 nam de stad de noordvleugel en het turfpakhuis van

het Leprozenhuis over om er de Stadsbank van Lening in te vestigen. De oude noordvleugel van het klooster werd vergroot tot de huidige hoogte en omvang.

Rechtsboven het Magdalenklooster met de nog ongedempte sloot naar het Rokin rond 1544. Links de overkluide spui onder het wegdek van de Nes in 1914,

ST. MARGARETHA KLOOSTER EN ST. PIETERS KAPEL.

Tot behulp voor den noodt druftigen is hier gestelt
DE BANCK VAN LEENINGE voor een cleyng gelt

gauw te bont door het vragen van woekerwinsten. De handel kon deze mensen echter niet missen. In 1547 werd een poging gedaan de woekeraars uit te drijven, maar dat mislukte. Na de Alteratie werden echter krassere maatregelen genomen, want de gereformeerden waren buitengewoon fel tegen woeker gekant. De Vroedschap maakte een schifting tussen ernstige en minder ernstige woekeraars, gaf enkele lieden een octrooi en verbood de overige leenbanken.

Onbetwiste koning van de pandjesbazen was Sion Luz van De Oude Lommerd bij de Grimnessesluis, op een steenworp afstand van de Nes. De vroedschap besloot zijn vergunning in 1614 niet te verlenen vanwege de wurrgrente van maar liefst 33% die hij rekende.

De Vroedschap kwam tot de conclusie dat de maatregelen niet voldoende geholpen hadden. Om ook de andere particuliere pandhuizen de wind uit de zeilen te nemen, richtte Amsterdam als eerste stad in de Republiek nog hetzelfde jaar een eigen stedelijke bank van lening op. De stad maximeerde de tarieven voor beleningen tot percentages tussen de 8,66 en 16,25%. De winsten van de Bank werden benut voor de armenzorg. Het Amsterdamse voorbeeld vond in de jaren daarna navolging in steden als Rotterdam en Vlissingen. Toen in 1579 alle kloosters geconfisqueerd werden kwam het Magdalenaklooster in gebruik bij het Leprozenhuis, waarbij de noordvleugel ter beschikking kwam van de Huiszittenmeesters. Op de nog niet bebouwde grond tot de steeg bouwden zij een nieuw turf-

Boven: De tekst boven de ingang in de Enge Lombardsteeg, zie afbeelding links.

Links: Prent van H.P.Schouten van de ingang van de Stadsbank van Lening in de Enge Lombardsteeg. Boven de ingang een tweeregelig vers.

pakhuis. In 1613 nam de stad de noordvleugel en het turfpakhuis van het Leprozenhuis over om er de Stadsbank van Lening in te vestigen.

Voor echte 'noodt-druftigen' bood de bank echter geen soelaas. Zonder onderpand van enige waarde kreeg je geen muntstukken voor wat brood en turf. De eerste zin uit het gedicht (uit 1740) van Balthasar Huydecopers boven het poortje aan de Oudezijds Voorburgwal spreekt boekdelen (zie tekst onder en afbeelding pag. 48).

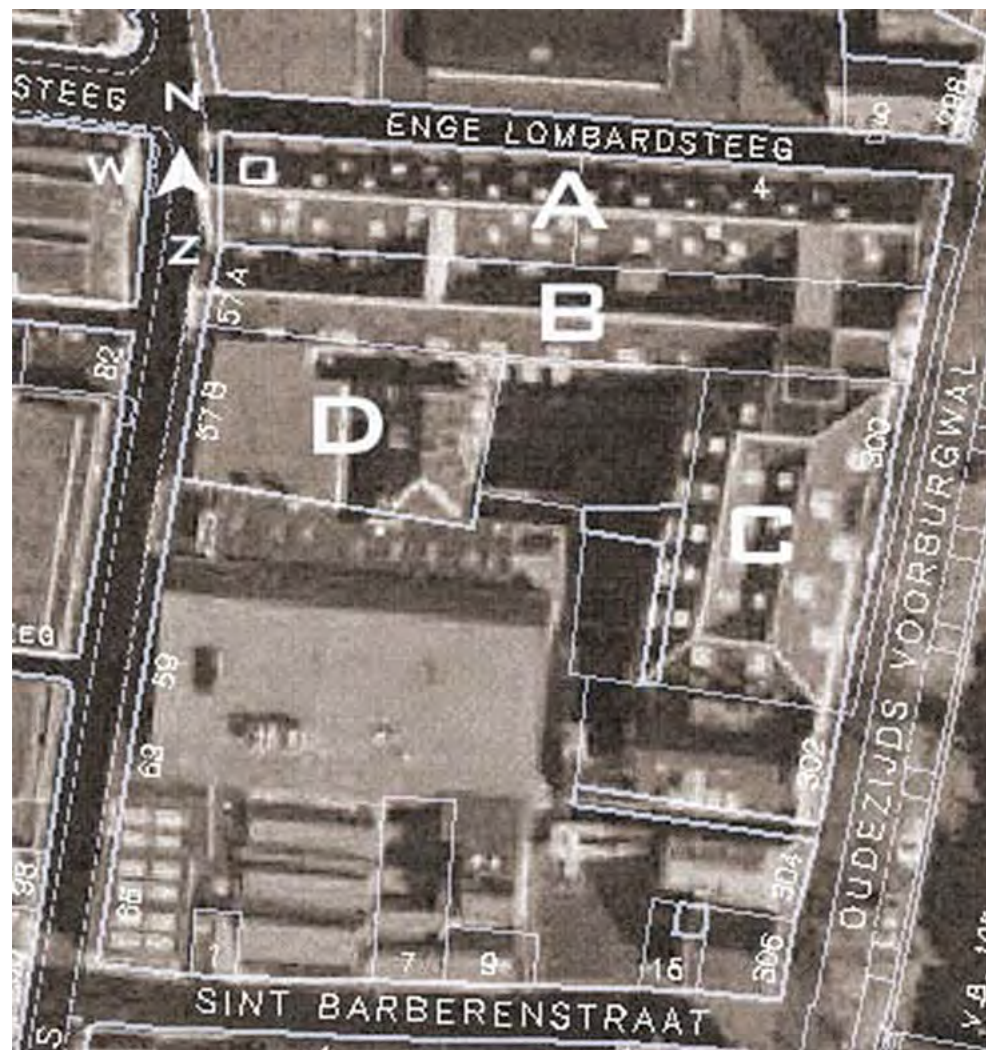
Het gebouwencomplex van de Stadsbank van Lening

A. Het voormalige turfpakhuis van de O.Z. Huiszittenmeesters uit 1550 doorlopend van de gracht tot de Nes. Bij de bouw werd gebruik gemaakt van de bestaande laatmiddeleeuwse kloostergevel, die nu een gemeenschappelijke muur vormt tussen bouwdelen A en B.

B. Een even diep pakhuis in ongeveer dezelfde stijl als deel A. Het betreft hier het voormalige Maria Magdalenaklooster uit de 14de eeuw. Dit bouwdeel is in 1616 grotendeels vernieuwd en opgehoogd met gebruikmaking van bepaalde delen van de oorspronkelijke vleugel van het klooster.

C. Een blokvormig pand onder schilddak uit 1669; het hoofdgebouw

Hebt gy noch geld, noch goed? gaa deeze deur voorbij,
Hebt gy het laatste en mist gy 't eerste? kom bij my:
Geef pand, ik geef u geld. Waarom zoude ik u borgen?
Of is het niet genoeg, dat gy van 't mynen teert?
maar eyst gey uw pand terug; zo dient ge in tyds te zorgen,
Dat my myn hoofdsom, met de rente wederkeert.
Zo help ik u en my, en toon, aan de onderzoekers
Van myn geheymen, 't graf des eervergeeten woekers.

voor directie en administratie. Dit deel is in 1669 toegevoegd als vervanging van een oude vleugel van het klooster. De oude toegangspoort, die oorspronkelijk toegang gaf tot het voormalig bin-

Boven: Bovenaanzicht van het gebouwencomplex van de Stadsbank van Lening.
Links: Achtregelig vers boven ingang Oudezijds Voorburgwal 300 (zie afb. pag.47)

nenterrein, werd als centrale ingang in de gevel opgenomen.
D. De woning naast het gebouwencomplex is gebouwd in 1890 en gelegen aan de Neszijde. Dit pand is pas later aan de Stadsbank van Lening toegevoegd.

Kleding en stoffen waren in de negentiende eeuw populaire goederen om te belenen. In de zomer droeg men geen winterjas, dus arme mensen konden die naar het 'pandjeshuis' brengen. Zondagse kleding werd doordeweeks beleend en als het loon binnen was voor de zondag weer 'gelost'. Weeshuizen, gestichten, scholen en andere instellingen lieten op de kleding die ze uitdeelden, merktekentjes borduren om verpanding tegen te gaan. De Lommerd stond later ook bekend als 'de goedkoopste fietsenstalling van Amsterdam'. 's Winters als je de fiets toch niet nodig had, kon je op die manier, zonder al te veel kosten, geld lenen.

Rechts: De zijgevel van de Stadsbank van Lening in de Enge Lombardsteeg, gezien naar de Oudezijds Voorburgwal.

Vondel aan de Nes

Al in zijn tijd gold Vondel als de grootste Nederlandse dichter aller tijden. In 1653 werd hij officieel gehuldigd en de zesenzestigjarige hoopte met pensioen te kunnen gaan. De winkel in de Warmoesstraat waar hij zijde verkocht, droeg hij over aan zijn zoon, die echter niet in staat bleek de zaak goed voort te zetten. Vondel Junior maakte enorme schulden. Vader Vondel loste deze af en dreigde failliet te gaan, wat uiteindelijk in 1656 ook gebeurde en waardoor hij nagenoeg straatarm werd.

Burgemeester Cornelis van Vlooswijk bezorgde Vondel in 1658 een baantje als 'suppoost' gemeenteamtenaar bij de Bank van Lening. Om fraude te voorkomen moesten de suppoosten een borg van maar liefst vierduizend gulden betalen en dat was - zeker in die tijd - een enorm bedrag. Vondel kon die borg zelf niet opbrengen, maar zijn vrienden betaalden het geld om hem aan de baan te helpen. Tien jaar lang werkte de oude dichter bij de Bank van Lening aan de Oudezijds Voorburgwal. Hij kreeg een goed loon – f 650 per jaar – maar ervoer zijn werkzaamheden als zwaar: de hele dag was hij bezig met het maken van beschrijvingen van de voorwerpen die mensen kwamen belenen. Zijn verhoogde stoel, vanwaar hij de pandgoederen in de gaten moest houden, werd in 1867 teruggevonden in de kelders aan de Nes en behoort tegenwoordig tot de collectie van het Amsterdam Museum.

Vondel bekende later aan zijn biograaf Gerard Brandt dat hij een deel van zijn

Links: De gevels van de Stadsbank in de Nes. Deze foto kon alleen gemaakt worden toen in 1914 de restanten van het tegenover liggende Cellebroedersconvent afgebroken werden. Bij die gelegenheid werd ook de overkluisde Spoeie teruggevonden.

werktijd benutte om verzen te schrijven. Zijn superieuren, die heel goed wisten dat hun beroemde employee zijn positie te danken had aan zijn verdiensten voor de stad, zagen het door de vingers. In 1668 mocht Vondel, inmiddels 80 jaar oud, dan toch met pensioen. Hij zou nog elf jaar leven; de stad betaalde zijn loon door.

Werkwijze

Hoe werkt zo'n bank van lening precies? Wanneer je wel goederen bezit maar geen geld, is het een gemakkelijke manier om aan contanten te komen, zonder dat je je moet legitimeren. De Stadsbank van Lening hoeft, omdat het een gemeentelijke instelling is, geen winst te maken, waardoor de rente aanmerkelijk lager is en lenen dus een stuk goedkoper dan bij een 'gewone' bank.

Het tarief – of pandbeleningsvergoeding – wordt gebaseerd op het exacte aantal dagen van de lening. Per 1 januari 2011 bedraagt die 12,6 % per jaar, met een minimumbedrag van €0,50. Als u na één maand terugkomt betaalt u 1,05%, na twee maanden 2,1%, enz.

De staantijd van het onderpand is bepaald op negen maanden. Dat wil zeggen dat de pandgever binnen die negen maanden het recht heeft het onderpand terug te halen (te lossen), waarbij de beleensom en de rente moeten worden betaald. Ook kan de pandgever er voor kiezen om na negen maanden alleen de rente te betalen, het zogenaamde herbelenen, waarna de beleentermijn met negen maanden wordt verlengd.

Als je na deze vervaldatum je goederen niet hebt opgehaald, wordt het eigendom van de stadsbank en gaat het stuk naar de veiling. De opbrengst van de verkoop hoeft enkel het bedrag te dekken dat aan de belener is uitbetaald, dus wat je ontvangt voor je onderpand houdt gelijke tred met de vermoedelijke veilingopbrengst. Maan-

delijks worden veilingen georganiseerd; elke maand voor sieraden en eens per twee maanden ook voor de overige goederen. Er wordt alleen bij opbod verkocht. Goederen die niet op de veiling worden verkocht, worden in de winkel aangeboden. **-RS**

Er waren maar drie deelnemers die de brug thuis konden brengen en dus ook begrepen om welk complex het moest gaan. Een daarvan, Anneke Huijser stuurde als gebruikelijk weer een berg informatie en afbeeldingen mee. De tekst werd deze week geheel samengesteld door Ria Scharn.

Boven: Vijf perkamenten beleenbriefjes uit de negentiende eeuw uit het archief van de Stadsbank van Lening. De briefjes werden uitgegeven als bewijsstuk voor stukken stof die bij de bank in bewaring waren gegeven in ruil voor contant geld.

Week 10 - Ontploffing in de Huidenstraat

Op 22 maart 1892, 's avonds om kwart voor acht, vond in de Huidenstraat – die we heden ten dage kennen als één der *Negen Straatjes* – een vreselijk ongeluk plaats, waarbij zes doden en twaalf gewonden te betreuren vielen.

Op nummer 33 in deze Huidenstraat – het tweede huis vanaf de Keizersgracht – was een drogisterij gevestigd. De drogist, de heer van Eupen, was die dag afwezig, maar omdat een pas geleverd vat petroleum lekte, had hij zijn vrouw op het hart gedrukt dat als er iets gebeurde, ze meteen het gaslicht moest uitdraaien. Op een gegeven moment liet de vrouw een fles benzine kapot vallen, snelde naar de overkant van het straatje en leende bij de banketbakker op de hoek een bezem om het glas op te vegen. Ze vertelde nog dat ze zich zorgen maakte over het lekken van het vat petroleum en haastte zich weer terug naar haar winkel. Ze droeg de dienstbode Sophia Wijle op om schoon te maken, maar die gebruikte – volgens de verhalen – een petroleumlamp om zich bij te lichten. Er volgde een enorme explosie waarbij het benedengedeelte van de voorgevel op straat werd geblazen. Daarbij werden de ramen van de banketbakkerswinkel op de tegenoverliggende hoek verbrijzeld. Een passerende man kwam onder het puin terecht en werd, met gevaar voor eigen leven, gered door een gasfitter. Twee jongens die net voorbijliepen, werden ook door het puin getroffen. Het vuur greep zeer snel om zich heen. Een drogisterij had in die tijd enorm veel brandbare waar in huis zoals: alcohol, oliën, ether, benzine en hars. In de gemeenschappelijke muur met de sigarenwinkel op de hoek van de Keizersgracht

Rechts: De volgende dag was de ravage in al zijn omvang zichtbaar. Honderden nieuwsgierigen verdrongen zich om naar het puinruimen te kijken. Er werd nog steeds naar twee vermisten gezocht en die werden inderdaad in de loop van de dag gevonden..., dood, zoals iedereen al verwachtte.

werd een enorm gat van wel zes vierkante meter geslagen, waardoor ook dat pand vlam vatte. De vlammen sloegen ook over naar de banketbakkerij. Zeker tien personen raakten gewond en werden per raderbaar (zie foto hierboven) naar het gasthuis vervoerd.

De brandweer was al na tien minuten ter plaatse en begon onmiddellijk te blussen. Na een uur kwam ook de blusboot Jan van der Heyde assistentie verlenen, maar eigenlijk was de brand al onder controle. Toen de drogist, de heer van Eupen, om 11 uur thuiskwam, vond hij zijn zaak en woning verwoest en moest men hem vertellen dat zijn vrouw en hun tweejarig kind bij de brand waren omgekomen. De dienstbode overleefde de ramp ook niet en verder werden later een inwonende tachtigjarige dame en haar aldaar logerende twintigjarig nichtje in het puin gevonden. Eén van de door de neerstortende ge-

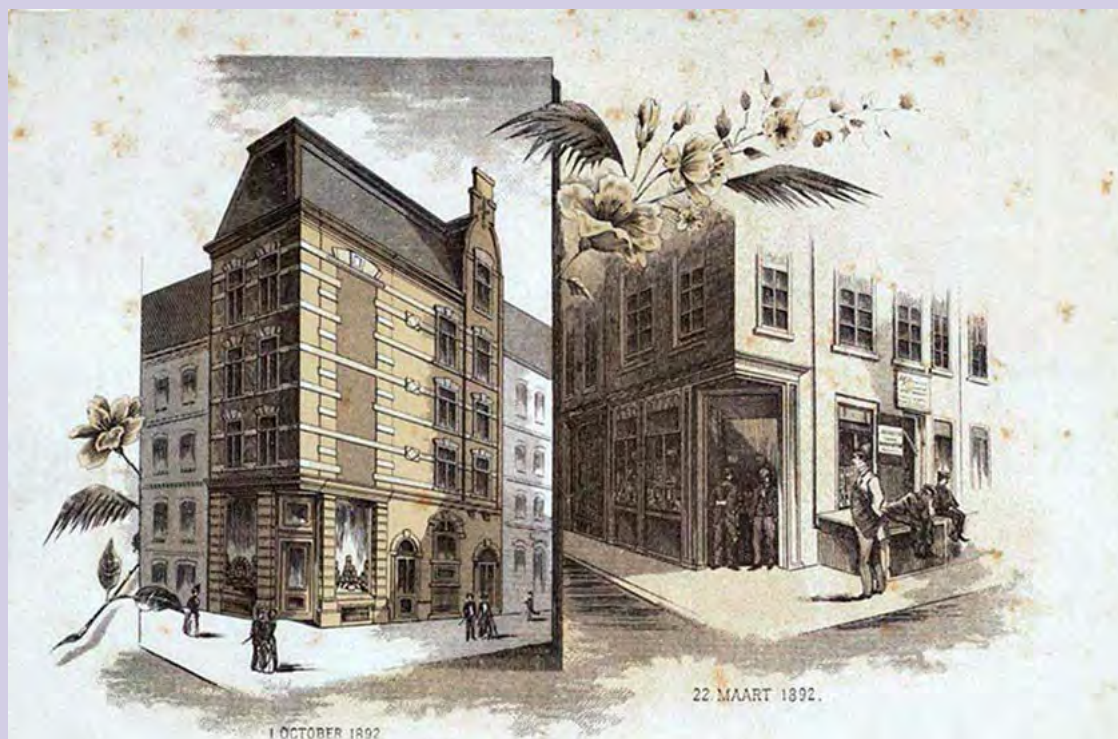
vel getroffen jongens – een 15-jarige knaap – was ook om het leven gekomen.

De tabakshandelaar van het hoekpand met de Keizersgracht liet meteen na de brand een nieuw pand optrekken, dat al op 1 oktober van hetzelfde jaar gereed was. Dat pand is weer in 1968 gesloopt, waarna het terrein ruim tien jaar braak heeft gelegen. In 1978 besloot de toenmalige Verzekeringsgroep Providentia ter plaatse een nieuw pand te bouwen en dat te verbinden met de naastgelegen

panden op de huisnummers 365 t/m 369, waar zij al gevestigd was. Volgens een nog aanwezige gedenksteen is het gebouw op 6 mei 1980 feestelijk ingewijd. Providentia heeft maar 17 jaar in dit nieuwe pand gezeteld. In 1997 is het veranderd in een appartementencomplex.

Heden verloor ik door een droevig ongeluk mijne geliefde Echtgenootte,
JANNEGJEN KRASENBERG,
oud 23 jaar, en mijn geliefd eenigst Kind, oud 2 jaar.
THEO VAN EUPEN.
A'dam, 22 Maart 1892.
Eenige en algemeene kennisgeving.

An allen, die mij bij de ramp van Dinsdagavond zoo liefderijk hebben gesteund en de mijnen hebben opgenomen in hun woning, betuig ik daarvoor mijn diepgevoelden dank.
Tot mijn geachte clientèle richt ik een beleefd verzoek. Door de verwoesting zelf voorloopig niet in staat te werken, zal ik de bestellingen laten uitvoeren door een bekend en soliden Vakgenoot. Mogen allen, wier vertrouwen ik tot hertoe mocht genieten, het mij in dezen voor mij zoo moeilijken tijd niet onthouden.
G. ARENTS,
Banketbakker,
Keizersgracht hoek Huidenstraat,
waar de bestellingen worden aangenomen. (1146)

Li.bov: Reclamekaart van tabakshandelaar Pieter Weldrager, die hij in oktober 1892 verspreidde om bekendheid te geven aan de heropening van zijn totaal vernieuwde pand en winkel.

Links: Niet alleen in de Amsterdamse kranten werd uitgebreid stilgestaan bij de ramp, ook alle landelijke en veel regionale kranten brachten verslag uit. In deze krant staat een zeer uitgebreid verslag. Klik de voorpagina van de krant en lees hem online.

Rechts: Tussen 1960 en 1968 werd de hele opnieuw opgetrokken hoek weer afgebroken. In 1978-'80 bouwde verzekeringsmaatschappij Proventia op deze hoek een nieuw kantoorpand. Daar bleven ze maar 10 jaar en daarna werden hier appartementen ingebouwd.

Nog een ramp: brug 46 over Keizersgracht stort in

Op zondag 11 november 1894 stortte een deel van de Quellijnsluis (brug no.46 over de Keizersgracht voor de Leidsegracht) in. De brug was al langer verdacht omdat in het plaveisel wijkingen ontstonden en de natuurstenen rand onder de brugleuning begon te werken. Op zaterdag 10 november was dat zo ernstig geworden dat de brug voor wielverkeer afgesloten werd. Hoewel alleen voetgangers er over mochten, belette dat kleine voertuigen, zoals fietsen en karren, niet dat ook te doen. In de loop van zaterdag werd de hele brug om veiligheidsredenen afgezet. Op zondag ging het werken door en 's avonds tegen tien zakte de westelijke pijler onder de brug uit en een deel van het wegdek er achteraan. Tot

ieders verbazing en geluk bleef de gasleiding van de ICGA (*Imperial Continental Gas Association*) heel, als enig overblijfsel van de overspanning. Op de foto links is de buis te zien.

De scheepvaart kon voorlopig gebruik maken van de overgebleven doorvaart, tot de herbouw zou beginnen. Publieke Werken ondernam direct twee dingen. Er werd voorbereidingen getroffen voor het leggen van een noodbrug ten noorden van de ingestorte brug. Ten tweede ging men op onderzoek uit om een oorzaak te kunnen vaststellen. De meningen gingen twee kanten op. De meest

Boven: De damwanden zijn geslagen en de bouwput leeggepompt. De herbouw kan beginnen.

Links: Enkele dagen na het instorten wordt gewerkt aan een noodbrug. De gasbuis hangt nog over het gapende gat.

voor de hand liggende was houtrot in de funderingspalen. Dat zou onder water – zonder zuurstof – niet kunnen gebeuren, maar tot de afsluiting van het IJ in 1872 hadden 's zomers bij extreem lage waterstanden de paalkoppen wel degelijk vaker boven water gestaan. De tweede mogelijke oorzaak kwam van tegenstanders van de moderne tijd. De golfslag, die de snel varende stoomboten in de grachten veroorzaakten, zouden de fundamenteen beschadigd hebben door 'ontgronding', het wegspoelen van grond rond de fundering. PW nam zich voor ook de andere bruggen op dezelfde euvels

Boven: De kadasterkaart laat zien om welke brug het ging: gemerkt '46', de Quellijnsluis. Brug 44 links is de Hemonyluis, genoemd naar de klokkengieter die hier op de hoek zijn huis had. De rechtse brug is de Steenhouwerijluis, genoemd naar de Stadssteehouwerstuin die aan deze zijde van de Leidsegracht gevestigd was tijdens de bouwcampagne voor de 3e en 4e uitleg.

Rechts: De oude Quellijnsluis in betere dagen, hier rond 1880.

te controleren.

Er werden meteen plannen gemaakt voor de herbouw van brug no.46. Dat was niet zozeer een streep door de rekening van B&W. Er liep al langer een campagne om de vaak hoge welfbruggen te verlagen en gelijktijdig te verbreden. Het drukker wordende verkeer in de stad ondervond veel last van de hoge bruggen. Denk maar aan Kikki de Bruggentrekker. Menig fraai gewelfde brug werd in die dagen vervangen door een stalen liggerbrug, maar dat zou voor de Keizersgracht ondenkbaar zijn. Het werd dus een reconstructie van de Quellijnsluis. Even werd overwogen meteen een tweede brug voor de andere kade van de Leidsegracht te leggen, maar aan dat unicum begaf men zich toch maar niet. In de hoofdgrachten lagen over de zijgrachten (kortere) bruggen, maar om kosten te sparen lag ter plaatse over de hoofdgracht steeds hoogstens één brug.

Opnieuw om kosten te sparen werd bij vernieuwing van bruggen

gebruik gemaakt van de bestaande fundering van de pijlers. Dat kon PW bij deze brug natuurlijk vergeten; hier moest ook de fundering vernieuwd worden. Er werden rond de kruising damwanden geslagen en het water er tussen weggepompt. Dat is de situatie als op de quizfoto, die overeenkomt met die op pag. 54 rechts.

Deze plek in de stad stond niet onder een gelukkig gesternte. In 1968 werd de hele brug nog eens herbouwd, getuige de foto onder. Er was nog iets van een toestand rond de instorting van de brug. Op zondagavond was de knecht van bakker Duker, hoek Keizersgracht-Runstraat, niet thuis gekomen en op maandagmorgen ook niet op zijn werkplek verschenen. Meteen werd gevreesd dat hij slachtoffer was geworden van de instorting en onder het puin lag. 'Gelukkig' spijbelde de knaap alleen maar en kwam later te voorschijn. Hij had wel de krant gehaald.

Er is veel materiaal te vinden over beide rampen. Maaïke de Graaf, Anneke Huijser, Bart de Jong en Dolf van Wijngaarden stuurden delen daarvan op en er is ook dankbaar gebruikt gemaakt van wat op de site Amsterdamsegrachtenhuizen.info over de hoekpanden te vinden is. De tekst van de ramp in de Huidenstraat is samengesteld door Ria Scharn en die over de brug door de webmaster.

*Boven: Een recente foto van de Quellijnbrug, zoals ze vandaag heet. Fotograaf Jan Korte stond op de Hemonybrug en aan de overkant is de Steenhouwerijbrug.
Links: Op deze foto uit 1968 zien we brug 46 alweer opnieuw gebouwd worden. Ook toen lag er weer een noodbrug, op dezelfde plek als in 1895.*

Week 11 – Bokkinghangen

Met de stadsuitbreiding van 1613 veranderde er een hele hoop in Amsterdam. Vanaf dat moment nam het stadsbestuur de inrichting van de stedelijke ruimte stevig in handen en bepaalde wie waar mocht wonen en werken. Brandgevaarlijke, lawaaiige, verontreinigende of stank verspreidende ambachten werden gedwongen naar speciaal daarvoor aangewezen gebieden aan de uiterste rand van de nieuwe stad te verhuizen, ver weg van de woonwijken. De houttuinen kregen in de nieuwe uitbreiding een plaats toegewezen, de Nieuwe Houttuinen, net als de zoutzieders, de teerkokers

en taanders. Zij werden naar de nieuwe uitbreiding gedirigeerd, tussen Zoutkeetsgracht en de stadswal.

Vreemde eend in de bijt werd hier de visroker, die een groot aandeel had in de productie van volksvoedsel in vroeger eeuwen. De goedkoopste vissoort, de haring, werd op diverse manieren houdbaar gemaakt, zodat die ook buiten het visseizoen gegeten kon worden. Gezouten haring kent iedereen, de gerookte variant 'bokking' was veel langer houdbaar en daarom volksvoedsel bij uitstek. Even voor het compleet maken van het lijstje, de panharing was ook bereid om lang eetbaar te blijven. Daarbij werd de haring eerst gebakken en dan in azijn ingelegd.

Visrokerijen veroorzaakten grote overlast voor hun omgeving. De vis werd in lange rijen op dunne stokken gespietst en boven een rokerig vuurtje gehangen. De schuurtjes waarin dit gebeurde heetten 'hangen' en die verspreidden rook en stank. In 1591 waren al maatregelen afgekondigd om overlast tegen te gaan. Daarom werden ook

In diverse omschrijvingen van bokkinghangen is sprake van 'te drogen hangen' van haring. Iedereen die wel eens een bokking op zijn bord kreeg weet dat dit onzin is. Een bescheiden mate van uitdrogen boven het vuur is een – niet eens zo welkom – bijverschijnsel. Een goede bokking is sappig, net als gerookte makreel of paling.

die naar de stadswal verbannen, op het laatste eindje daarvan aan de voet van bolwerk Blauwhoofd, dat aanvankelijk Leeuwenburgh heette en tegenwoordig Barentszplein. De verhuizingen kwamen medio zeventiende eeuw pas op gang. Op de kaart van Balthasar Florisz van 1625 zijn wel al de zoutketen te vinden, maar nog niet de bokkinghangen.

Vorige: De quizfoto van week 11 betref de Bokkinghangen. De foto werd in 1862 gemaakt door Jacob Olie, die vlakbij op de Zandhoek woonde

Links: Waar de zoutzieders turf als brandstof gebruikten was dat voor de visrokers eikenhout. Een der laatste visrokers aan de Bokkinghangen was Hendrik Outmans, die hier hout hakt.

Rechts: De Petemayenbrug met daar achter de Bokkinghangen, gezien vanaf de Zandhoek.

Jacob Olie

We weten relatief goed hoe de Bokkinghangen en haar omgeving er uitzagen door een fotografie-pionier die vlakbij op de Zandhoek woonde: Jacob Olie Jbz. De Zandhoek is de IJ-oever aan de kopse kant van het Realeneiland en door de Petemayenbrug verbonden met de Bokkinghangen en bolwerk Blauwhoofd. Olie bediende zich van het natte collodiumprocédé dat de actieradius van de fo-

tograaf ernstig beperkte. Het latente beeld moest zo snel mogelijk ontwikkeld worden, anders vervaagde het. De collodiumdruk was in 1851 uitgevonden door de Engelsman Frederic Scott Archer en in 1860 door Olie omarmd. Hij bouwde zelf de benodigde camera. Er waren fotografen die wel er op uit trokken om te fotograferen maar die sjuwden dan een lichtdichte tent met zich mee om de beelden te ontwikkelen. Dat ging Olie blijkbaar te ver. Hij maakte wel eens

Boven: Dit zelfportret van Jacob Olie uit 1890 laat zien dat hij in de loop der tijd het collodium-principe liet varen en op het modernere gelatine-zilverbro-

Rechts: Ook tekenaars legden de Bokkinghangen vast, zoals hier Gerrit Lamberts in 1810.

een uitstapje buiten de Zandhoek, maar richtte dan een doka in bij vrienden of kennissen.

Wij mogen blij zijn dat we zoveel beeld hebben van een 'uithoek' van de stad, wat de Westelijke Elanden toch waren. We weten daarom veel over de dagelijks leven in dat werkzame deel van de stad. Olie maakte er ook een gewoonte van familieleden of belangrijke ondernemers uit de buurt te fotograferen. Op tientallen foto's zijn bijvoorbeeld zijn 'jongens' te herkennen.

Lees meer over fotografen en hun technieken in ['De belangrijkste topografische fotografen in Amsterdam'](#).

Blauw hoofd en De Bok

Het uiterste bolwerk van de stadsomwalling van 1613 lag er niet toevallig. Om de Nieuwe Waal en de Westelijke Eilanden te be-

schermen tegen aanvallen vanaf het IJ kwam het eerste bolwerk op het schiereilandje in het IJ te liggen, de Hoogenoord. Terwijl de vestigwerken van de Derde Uitleg tot na 1672 uit aarden wallen bestonden werd het bolwerk Leeuwenburgh bekleed met Arduiner natuursteen. Daar dankte het bolwerk de later gebruikelijke naam Blauw hoofd aan. Dat het schiereilandje de druk van de ophoging voor het bolwerk niet zonder problemen kon dragen bleek in 1685, toen het bolwerk van zijn fundamenteen schoof en totaal opnieuw opgebouwd moest worden.

Op het bolwerk kwam, net als bij de meeste andere, een korenmolen te staan. Dat was aanvankelijk een standerdmolen, waarschijnlijk

Boven: Korenmolen De Bok op bolwerk Blauw hoofd. A. H. Klinkhamer maakte deze aquarel in 1846. Rechts is de Westerdoksdijk al zichtbaar.

Links: Deze foto maakte Olie van de molen. Een familielid van hem was molenaar op deze molen.

een bestaande en naar het bolwerk verhuisde molen. In 1718 werd de standerdmolen vervangen door een bovenkruierende stellingmolen, dezelfde als op de foto's van Olie voorkomt. De korenmolen bediende een aantal koek- en beschuitbakkers in de stad. In 1798 schakelde de molenaar om op de roggemaalderij voor de broodbakkers. In 1877 kreeg de molenaar aanzegging dat het bolwerk geslecht ging worden en de molen dus diende te verdwijnen. Hij kreeg van het stadsbestuur de tijd tot 1880 maar zoveel tijd was niet nodig. Op 4 januari 1879 brandde de molen zover af dat reparatie geen zin meer had en hij helemaal afgebroken werd.

Boven: Zoals we al vaak gezien hebben werd Herman Missët naar de Bokkinghangen gestuurd om voor de sloop de situatie vast te leggen voor het nageslacht.

Rechts: De Meel- en Broodfabriek Holland nam de ruimte van de huisjes aan de Bokkinghangen in beslag om een laad- en loswal te hebben.

Einde van de visrokerijen

Van alle plaatsen waar de bokkinghangen een nieuwe plek zouden krijgen lag die aan het bolwerk Blauw hoofd voor de hand. De Westelijke Eilanden zouden in de ogen van het stadsbestuur ook plaats moeten gaan bieden aan de visserijhaven en de daarmee samenhangende werkplaatsen. Van de Haringpakkerij wisten ze nog wel de zoutzieders te verdrijven, maar de aanlegplaatsen en visverwerking hebben ze nooit van de Haringpakkerij weten te verdrijven. Een belangrijke dependance van de vismarkt op de Dam werd gevestigd aan het Singel, bij de Droogbak. Ook de schaaldievrissers kregen hier een eigen steiger. De visrokers kregen hun haring over water

aangevoerd en daarom vinden we in hun directe omgeving een eigen steiger in het IJ.

Niet lang na de fotoserie van Olie kwam de Bokkinghangen in het gedrang. In 1882 begon de Vereniging tot het bouwen van Arbeiderswoningen met de bouw van volkswoningen op de plaats van de geslechte vestingwerken. Op de plek van de zoutketen kwam grote industrie, zoals de Meel- en Broodfabriek Holland. Als we de datering van de tekening van Missët als leidraad nemen zal de afbraak van de huisjes in of vlak na 1904 plaatsgevonden hebben. Voor de huisjes kwam voorlopig niets in de plaats. De Holland nam de oever in beslag voor in- en uitladen van grondstoffen. Over de Bokkinghangen, die als rijweg gehandhaafd bleef, liep een grote zuigleiding naar de wallekant.

Vandaag is dit een woonomgeving geworden. Na de sloop van de meelfabriek verrezen hier appartementengebouwen, ook in de Bokkinghangen. Goed idee om de straatnaam te handhaven. Dat zal menig nieuwe bewoner aanzetten om de geschiedenis van de plek eens te onderzoeken.

Bijdragen kwamen deze week binnen van Anneke Huijser, Maaïke de Graaf en Bram Huyser.

Boven: Nieuwbouwappartementen aan Zoutkeetsgracht en Bokkinghangen. Prominent in beeld de geheel gerestaureerde Petemayenbrug.

Links: De Meel- en Broodfabriek, op deze foto van 1941 al Holland Meel geheten, nam de hele wal voor de Bokkinghangen in beslag.

Week 12 – De Nieuwe Keizersgracht 15-39

In 1662 werd een begin gemaakt met de nieuwe uitleg die de stad Amsterdam zijn kenmerkende halvemaanvorm zou geven. Natuurlijk waren de terreinen, die aan de stad toegevoegd gingen worden, geen braakliggende stroken grond. Alle bebouwing erop werd gesloopt en er werd opnieuw verkaveld volgens de plannen voor

Boven: De Nieuwe Keizersgracht rond 1964. De verkeersdoorbraak van de Weesperstraat heeft zijn tol geëist, maar de drie halsgevels 15-19 zijn de dans ontsprongen. Dit deel van de nieuwe stadsuitbreiding bleef tot 1727 onbebouwd om het St. Anthoniskerkhof te kunnen uitbreiden.

Rechts: Het St. Anthoniskerkhof had de ingang aan de Nieuwe Herengracht. Gerrit Lamberts tekende in 1816 een begrafenisstoet vanaf de Weesperstraat op weg naar het kerkhof.

de Vierde Stadsuitleg – ook wel de 'Nieuwe Vergroting' genoemd – van de stadsarchitect Daniël Stalpaert en stadslandmeter Cornelis Danckerts.

Aan de oostkant van de stad lag op het grondstuk – dat tegenwoordig omgrend wordt door de Weesperstraat, Nieuwe Keizersgracht en Hortusplantsoen – het Sint Anthonieskerkhof. Bij keur van 8 mei 1640 was bepaald, dat daar alleen mensen moesten worden begraven, die niet over een eigen graf of een grafkelder in één van de kerken beschikten. Aangezien men zich altijd in een dergelijk graf kon inkopen, waren deze kerkhoven dus voor minder- en onvermogens bestemd. De eerste begrafenis vond plaats op 17 juli 1640. Toen de wallen werden verplaatst tot aan de huidige Sarphatistraat, veranderde de omgeving van het kerkhof in korte tijd drastisch. In december 1663 werd aan de Weesperstraat begonnen en de aan-

liggende erven werden te koop aangeboden. De straat kruiste vier nieuw-te-graven grachten: Nieuwe Heren-, Nieuwe Keizers-, Nieuwe Prinsen en Nieuwe Achtergracht.

Al verliep de bebouwing van dit oostelijk stadsdeel niet zo vlot, de Weesperstraat werd al spoedig een geliefkoosde woonplaats voor de vele Oost-Europese en Portugese Joden, die naar ons land emigreerden. Zo kwam het dat het Sint Anthonieskerkhof al snel geheel ingebouwd was. Men raakte er wel steeds meer van overtuigd, dat dit een zeer ongewenste toestand was. Ook al vaardigde de landelijke overheid reeds decreten uit waarbij het begraven binnen de bebouwde kom werd tegengegaan, Amsterdam legde alles naast zich

neer. Er waren particulieren die aanboden aan om een begraafplaats naar de eisen des tijds in te richten, bijvoorbeeld in Diemen, maar alles stuitte op de muur van onwil. Mejuffrouw dr. I. H. van Eeghen schreef in 'Amstelodamum' enkele treffende artikelen over de strijd tegen de ongewenste toestanden. Deze strijd duurde tot 1 januari 1866. In dat jaar werden alle oude kerkhoven voor begraven geslo-

Boven: Na de restauratie met de studentenflat als nieuwe buur.

Links: Huisnummers 15-19 voor de restauratie. Het middelste pand werd opgevijzeld maar zal weer teruggebracht worden op de lijn van de burens.

ten verklaard; hiertoe behoorde ook het Sint Anthoniskerkhof. In 1870 werd een stuk van het kerkhofterrein in gebruik genomen als proeftuin voor de Hortus Botanicus, waar de vermaarde professor H. de Vries zijn beroemd geworden proeven kon nemen.

Nieuwe Keizersgracht 15-17-19

Vlak naast het moderne flatgebouw aan de Weesperstraat prijken sedert mei 1965 drie gerestaureerde gevels uit het jaar 1736. Op de foto's kan men zien wat er is gebeurd. Nummer 17, dat vroeger opgevijseld was, is weer tot zijn oorspronkelijke hoogte teruggebracht. Als middelste deed het 't niet eens zo slecht in die gewijzigde vorm.

Pas op 5 mei 1727 werden de erven in dit blok langs de Nieuwe Keizersgracht en Muidergracht, waarin ook het Sint Anthoniskerkhof lag, uitgegeven. Dat was niet om hygiënische redenen, want de Weesperstraat was hier al in de 17de eeuw bebouwd, maar waarschijnlijk had men nog rekening gehouden met een eventuele uitbreiding van het kerkhof. François Straalman werd voor f 7500.- eigenaar van de drie eerste erven naast de huizen van de Weesperstraat, die alledrie tot aan het kerkhof doorliepen. Sommigen van de kopers op de veiling van 1727 bouwden direct, maar het zou nog tot 1735 duren voor ook déze erven bebouwd werden.

Na de grote sloop van de Weesperstraat werden de drie panden in 1965 gerestaureerd. Ze grenzen aan het studentenhuus in de Weesperstraat dat door Herman Herzberger is ontworpen en dat hier, ter wille van de geleidelijke overgang, wat lager afloopt. Herzberger kreeg hiervoor de architectuurprijs van de Stad Amsterdam.

Rechts: Nieuwe Keizersgracht 33, een pand met geschiedenis

Nieuwe Keizersgracht 33

Bij de eerste aanblik van de gevel valt op dat dit huis uit 1902 anders is dan de buurhuizen. Dat het hier om een prachtig voorbeeld van Art Nouveau gaat, zie je pas goed als je dichterbij komt: de balkonversiering, het tegeltableau in de portiek, de bewerking van de houten voordeuren, de sierlijke handgrepen, alles ademt de verfijnde stijl van deze periode. Het huis is ontworpen door Lubertus Jacobus de Wolf. We moeten hem niet verwarren (zoals in enkele publicaties over dit pand is gebeurd) met de beroemde architect Lodewijk Antonius Hermanus de Wolf, die in Den Haag een aantal prachtige panden ontworpen heeft. Lubertus begon zijn loopbaan als jongmaatje in de bouwvakken en was eigenlijk aannemer. Door een financiële crisis hiertoe genoodzaakt, begon hij in 1908 zelf plannen

uit te werken en geleidelijk tekenwerk aan te nemen voor particulieren. Zijn bureau verwierf allengs bekendheid. Behalve verbouwingen ontwierp hij winkelpuien en bouwde hij o.a. verschillende woningen en kantoren.

Huis van rabbijnen en schuilsynagoge

Begin 20e eeuw werd het benedenhuis bewoond door de familie Cattella die diverse functies in het kerkbestuur van de Portugese Synagoge bekleedde, en vlak na de oorlog kwam opperrabbin Justus Tal vanuit de onderduik in het pand wonen.

Vlak voor de oorlog kwam het echtpaar Elisabeth en Salomon Mendes Coutinho-Sarphati in het benedenhuis wonen. Coutinho was de sjammasj (koster) van de Portugese Israëlitische Gemeente in de vlakbij gelegen synagoge. In 1941 verhuisden zij naar de tweede verdieping. Bij een van de laatste razzia's in mei 1943, werden ze op transport gesteld naar Westerbork. Dankzij het Ariërbewijs van Elisabeth waren ze drie maanden later weer terug in Amsterdam. Dit bewijs hadden ze te danken aan hun buurman Cees Teutscher, die al eerder haar vader Joseph en zuster Marianne met valse papieren uit de Hollandsche Schouwburg had weten te krijgen.

Omdat de synagoge inmiddels gesloten was, werden er, vanaf het najaar 1943 tot aan de bevrijding in 1945, op zaterdag en de Joodse feestdagen diensten gehouden op de tweede verdieping. In het diepste geheim was bovendien de kelder aan de achterkant van het huis ingericht als mikwe (ritueel bad). Dit was alleen mogelijk omdat de toenmalige bewoner van het benedenhuis, de schilder Anton Witsel, meehielp waar hij kon. Hij heeft zijn herinneringen en verschillende tekeningen gepubliceerd in: *'De schuilkerk der Joden, Nieuwe Keizersgracht 33'*.

Elisabeth droeg al voor de oorlog de zorg voor de rituele reiniging van overleden joodse vrouwen. Hier ging ze mee door toen de lichamen van overleden onderduikers, zowel mannen als vrouwen, tijdelijk in de kelder van het benedenhuis werden bewaard. Het ging hier om mensen die graag joods begraven wilden worden. Het was een hachelijke – want door de bezetter verboden – onderneming om de lijken weg te brengen naar het *Jodenmanussie*, zoals de Israëlitische Begraafplaats Zeeburg in de volksmond genoemd werd.

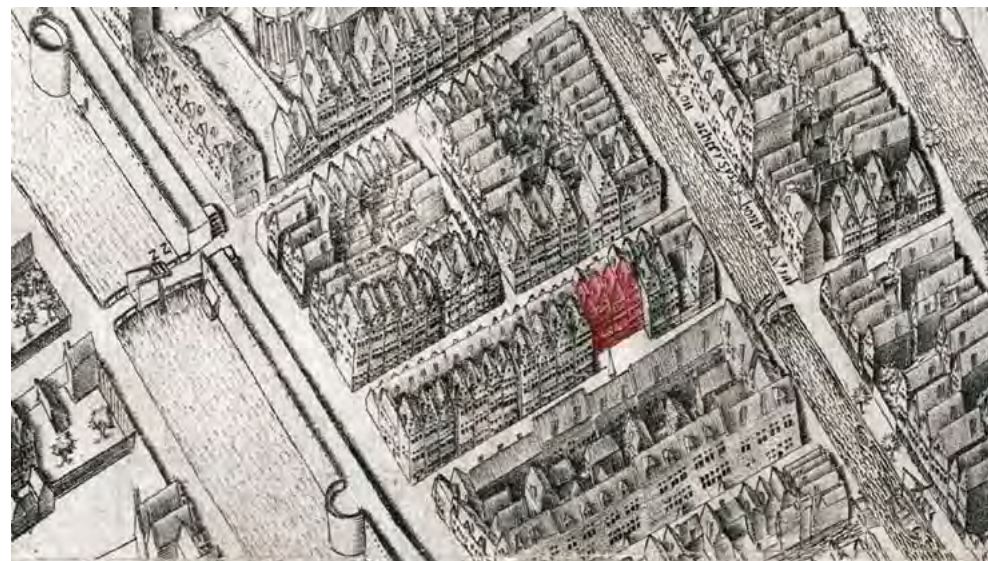
Vorige pagina en boven: tekeningen van Anton Witsel van de schuilsynagoge aan de Nieuwe Keizersgracht 33.

In ieder verhaal over de schuilsynagoge speelt het volgende wonder een belangrijke rol. Op Rosj Hasjana 1944 (het Joodse Nieuwjaar) werd er tijdens de druk bezochte dienst op de deur gebonsd en bij het opendoen trof Elisabeth een gevreesde SS-er tegenover zich. Dankzij haar tegenwoordigheid van geest wist ze de man de deur te wijzen door hem kalm maar beslist de andere kant op te sturen naar het adres Keizersgracht 33 bij het Centraal Station. Intussen waren de mannen vanaf tweehoog het dak op gevlucht. Zij konden later één-voor-één het huis weer verlaten. Voor hun inzet en moed zijn zowel Salomon als Elisabeth na de oorlog geëerd. Elisabeth bijvoorbeeld in 1992 met de eremedaille van de Stad Amsterdam.

-RS

Aan deze aflevering werkten mee: Ria Scharn, Anneke Huijser, Maaïke de Graaf en Arjen Lobach.

Week 13 - De Toelast / Wijnkopersgildehuis / Hendrick de Keyser

Na een lange bloeiperiode slaat in de 16de eeuw de waardering van de stadsbevolking voor geestelijken en kloosters om. Dat heeft direct effect op de welstand van de kloosterlingen en na eeuwen bezittingen vergaard te hebben beginnen de conventen met het afstoten van vastgoed om de eindjes aan elkaar te kunnen knopen. Vooral de aaneengesloten grondstukken aan de Oude Zijde zijn het stadsbestuur een doorn in het oog, omdat al het oost-west-verkeer enorme omwegen moet maken.

Koestraat

In 1525 weet de stad een flink deel van het Bethaniënklooster (Sint Maria Magdalena in Bethaniën) tussen Oudezijds Achterburgwal en Kloveniersburgwal te kopen en rooit daarop de Koestraat, die

Boven: Fragment uit de kaart van Pieter Bast uit 1597. De vier huizen in de Koestraat zijn rood gemarkeerd.

Links: De quizfoto: Koestraat 10-12, het voormalig Wijnkopersgildehuis.

ook meteen bebouwd wordt. In 1551 koopt houtkoper Elbert Jacobsz een perceel bouwgrond van 9½ meter breed aan de zuidzijde van de straat en bouwt daarop – tezamen met scheepstimmerman Jacob Meeuws, die zo'n zelfde grondstuk bezit – een viertal huizen. Deze huizen liggen een stuk terug van de rooilijn, wat in die jaren een gebruikelijke wijze van bouwen is als men een voorerf wenst. Op de kaart van Pieter Bast van 1597 is dat goed te zien. Elbert zal dat voorerf voor zijn houtvoorraad nodig hebben gehad. Het derde pand naast Elbert komt in bezit van Claes Jansz Geus en tussen 1609 en 1611 weet Geus ook de overige panden in bezit te krijgen. Geus sluit nu een deal met metselaar/aannemer Hendrick Gerritsz, die van de vier huizen de ruimte tot de rooilijn gaat opvullen door verlenging van alle vier de panden. Als betaling krijgt Hendrick één van de panden, het eerste vanaf de burgwal (Koestraat 8) in eigendom op zijn naam geschreven. Dit alles gebeurt nog in 1611. Van de drie overige panden laat Geus er twee maken door het metselen van een nieuwe tussenmuur. Het middelste huis wordt opgeofferd aan gangen en trappenhuisen. De daken blijven echter gehandhaafd, dus de

nieuwe woningen hebben een gedeeld dak. De vier huizen kennen ook nog eens een aantal gemeenschappelijke bouwmuren, met de nodige problemen van dien. Geus noemt zijn dubbele huis 't Vergulden Leeuwshoofd. De indruk bestaat dat hij dit huis als speculatie-object beschouwt, maar dan heeft hij geen rekening gehouden met de nieuwe uitleg aan de Herengracht, waar de grondstukken veel rianter zijn. Al ziet de voorkant er aardig uit, de achterkant bestaat uit drie huizen die al een halve eeuw oud zijn. In elk geval doet hij in 1613 zijn verbouwde huizen van de hand. Niet vrijwillig! Hij heeft bij de stedelijke overheid een schuld van f 22.000,- opgebouwd en de stad neemt als betaling een aantal panden van hem over, waaronder dit in de Koestraat.

Links:

De Koestraat op de kaart van Balthasar Florisz van Bercenrode uit 1625. De vier huizen zijn verbouwd en liggen nu aan de rooilijn. Gemarkeerd zijn alleen de drie huizen van Geus.

Rechts:

Een vergelijkbaar complex van drie panden onder één architectuur aan de Herengracht van dezelfde bouwer Hendrick Gerritsz geeft een beeld hoe de panden in de Koestraat er mogelijk uitzagen. Afbeelding uit het brandspuitenboek van Jan van der Heijde

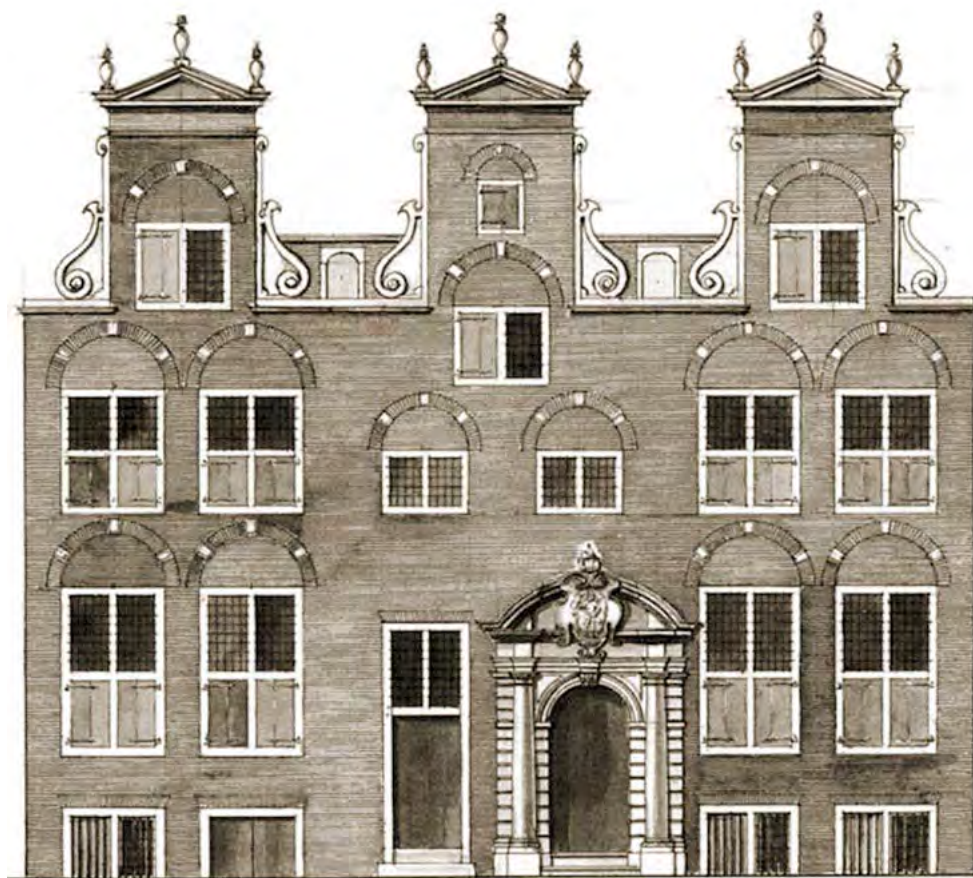
Nieuwe voorgevel Hendrick Gerritsz

Voor het jaar 1611 is de voorgevel van 't Vergulden Leeuwshoofd bijzonder te noemen door het toepassen van halsgeveltoppen en dat terwijl pas tegen 1640 de overbekende halsgevels van Philip Vingboons verschijnen. Andere projecten van Hendrick Gerritsz met drie gevels onder één architectuur, zoals Herengracht 222-226 uit 1616, laten nog trapgeveltoppen in de traditie van Hendrick de Keyser zien (zie afbeelding pag. 69). Dat laatste voorbeeld demonstreert wel goed hoe de huizen in de Koestraat er uitgezien kunnen hebben.

De Toelast

Ook de stad vindt niet zo snel kopers en verhuurt beide huizen aan een herbergier. Die doopt zijn herberg om tot 'De Toelast'. Een toelast is een groot wijnvat maar kan ook een inhoudsmaat zijn en omvat dan 614,4 liter. Daarmee is het dubbelhuis tot één geworden. Dat Geus een 'hochstapler' is blijkt bij de overdracht, als nog vier rentebrieven opduiken die als betaling voor de overgenomen huizen uitgeschreven zijn. Geus heeft de huizen nooit volledig betaald. In 1630 achten 'burgemeesteren' de tijd gunstig om weer eens te

De Koestraat dankt zijn naam aan de nonnen van het Bethaniënklooster. Die haalden hun inkomsten onder meer uit het vetweiden van koeien, waarvoor ze op hun kloosterterrein koeienstallen gebouwd hadden. Zij hadden een naam hoog te houden, want zij mochten exclusief de koeien leveren voor de jaarlijkse schuttersmaaltijden. De stallen stonden aan een doodlopend pad. Nadat in 1525 de stad de strook grond met dat pad erop van de nonnen had gekocht, werd daarop de Koestraat aangelegd. Zoals u misschien weet, nam in die jaren de 'volksmond' de benoeming van straten voor zijn rekening. Het werd de Koestraat en dat is het vandaag nog.

onderzoeken of er verkocht kan worden. Ze vinden inderdaad een koper, namelijk de Overlieden van het Wijnkopersgilde. De koopsom valt tegen: f 7818,-.

Meteen na de koop wordt het linkerdeel (nr.12) van het huis opnieuw verhuurd aan de waard Gerrit Stuiver. In het rechterdeel (nr.10) trekken de Overlieden van het gilde.

Boven: Een reconstructie van de in opdracht van het Wijnkopersgilde gewijzigde voorgevel van Koestraat 10-12. Het ontwerp is in 1633 door Pieter de Keyser gemaakt, de reconstructie is in 1921 getekend door architect A.A. Kok.

Wijnkopersgilde

Al voor deze overdracht worden – door steeds wisselende bestemmingen – een hoop wijzigingen en aanpassingen aan de panden voorgenomen. Er zullen nog veel verbouwingen volgen. Om te beginnen wordt het pand weer in tweeën gesplitst met op nr.12 een zelfstandig woonhuis. In 1633 wordt aan de voorzijde van het pand nr.10 vergaderruimte ingericht voor het gilde. Aan de Koestraat komt een grootse natuurstenen toegangspoort van de hand van Pieter de Keyser, de zoon van Hendrick de Keyser. Vervolgens wordt in 1655 het totale achterste deel, dat wil zeggen de oorspronkelijke

drie achterhuizen, herbouwd. Hierin wordt over twee-derde van de breedte een gildezaal ingericht. Frappant is dat het complex al die tijd (en vandaag nog steeds) onder drie daken verenigd blijft, met drie geveltoppen aan de straatzijde.

De Bataafse Republiek maakt in 1796 een einde aan alle gilden. We raken dan ook de draad kwijt omtrent het gildehuis in de Koestraat, om in 1917 een verloederd pand terug te vinden, waar de quizfoto een beeld van geeft. De kruisvensters zijn vervangen door schuiframen en nagenoeg alle natuurstenen details zijn uit de gevel gesloopt en opgevuld met afwijkende bakstenen. De huizen nrs.10 en 12 blijken nog verder gesplitst te zijn en omvatten, behalve logement Het Anker, op de verdiepingen meerdere woningen. In 1914 wordt nr.12 met het logement geveild, waarvoor op de quizfoto de veilingborden aan de gevel hangen. Op het moment van overname door Boelen wonen in beide panden in totaal 13 gezinnen.

Jacobus Boelen

In 1917 koopt wijnkoper Jacobus Th. Boelen (1876-1946) nummer 10 en het jaar erop ook nummer 12. In datzelfde jaar 1918 is Jacobus Boelen ook de eerste voorzitter van de in dat jaar opgerichte *Vereniging Hendrick de Keyser*. Boelen laat beide panden in 1921-1923 grondig restaureren en daarna als twee aparte huizen verhuren. Daarmee scheidt hij de succesformule van de vereniging: de restauratie terug

verdiene door het verhuren van de objecten. De restauratie wordt uitgevoerd door de bekende restauratiearchitect A.A.Kok, die de situatie van 1921 uitgebreid in tekening brengt. Koestraat 10 wordt in 1923 heel toepasselijk een wijnmuseum.

Bij zijn overlijden in 1946 vermaakt Boelen de panden in de Koestraat aan de vereniging Hendrick de Keyser, welke erfenis in 1947 geëffectueerd wordt.

Vereniging Hendrick de Keyser

De vereniging bereidt onmiddellijk een ingrijpende restauratie voor, die de panden het aanzien van 1633 terug moet geven. Dat vindt plaats in twee campagnes, in 1950-1953 en 1956-1957. De eerste verbouwing wordt begeleid door architect Johannes M. van Hardeveld, die in 1953 overlijdt. De eerste verbouwing betreft het voorste deel plus de gevel en de tweede de bouwconstructie, kelders en fundamenteën. De voorgevel wordt onderhanden genomen, waarbij vooral rust weerkeert in vensteropstelling. De twee toegangsdeuren links van de poort verdwijnen. De natuurstenen banden keren helaas niet terug. Na alle verbouwingen zijn originele zestiende-eeuwse bouwfragmenten van de oorspronkelijke huizen beperkt tot wat kraagstenen en klauwstukken. De geveltoppen aan de Koestraat, die door Boelen als ontmantelde halstoppen werden aangetroffen, zijn op basis van de vogel-

Links: De tekening van Gerrit Lamberts van het voormalige Wijnkopersgildehuis -1810
Boven: Een 16de-eeuwse kraagsteen is een van de zeldzame overgebleven bouwfragmenten

vluchtkaart van Balthasar Florisz en een tekening uit 1810 van Gerit Lamberts gereconstrueerd. Het voormalige Wijnkopersgildehuis werd een juweeltje met monumentenstatus (rijksmonument #3051) in een verder vrij sjofele Koestraat.

De Koestraat wordt na de oorlog boven de verloedering uitgetild door de nimmer aflatende inzet van Geurt Brinkgreve en zijn Stichting Diogenes, daarbij ondersteund door Ir. Ruud Meischke van Hendrick de Keyser. Beiden ijveren voor behoud en restauratie van historische panden en vooral passende bewoning daarna. Dat komt niet alleen de straat ten goede maar ook de verhuurmogelijkheden van het voormalige Wijnkopersgildehuis. In 1953 gaat het wijnmuseum op nr.10 helaas failliet en verandert in een soort partycentrum. In datzelfde jaar krijgt het Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum, zeg maar het apothekersmuseum, hier een nieuwe plek nadat Willem Sandberg het uit het Stedelijk Museum heeft verbannen. Vandaag zijn beide panden 10-12 in gebruik bij restauratieatelier J. A. Diepraam.

Aan deze aflevering werkten mee: Anneke Huijser, Ria Scharn en Arjen Lobach.

Lees ook:

[De Koestraat, sjiel en sjofel](#), in: *Ons Amsterdam*, 2014 (alleen digitaal uitgebracht)

[Het Vergulden Leeuws-hoofd of de Toelast](#), in: *Enige Merkwaardige gebouwen in de Koestraat*, Ir. R. Meischke, *Jaarboek 53 (1961) Amstelodamum*, pp. 140-175

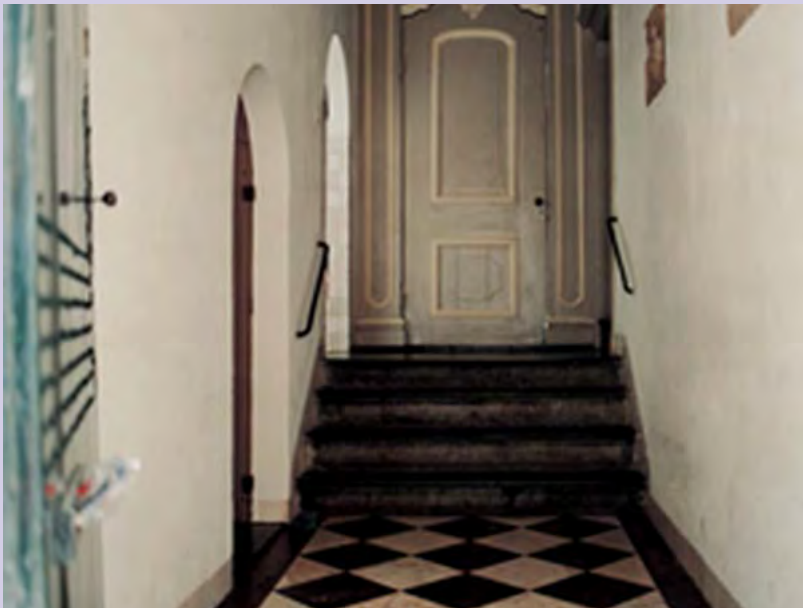

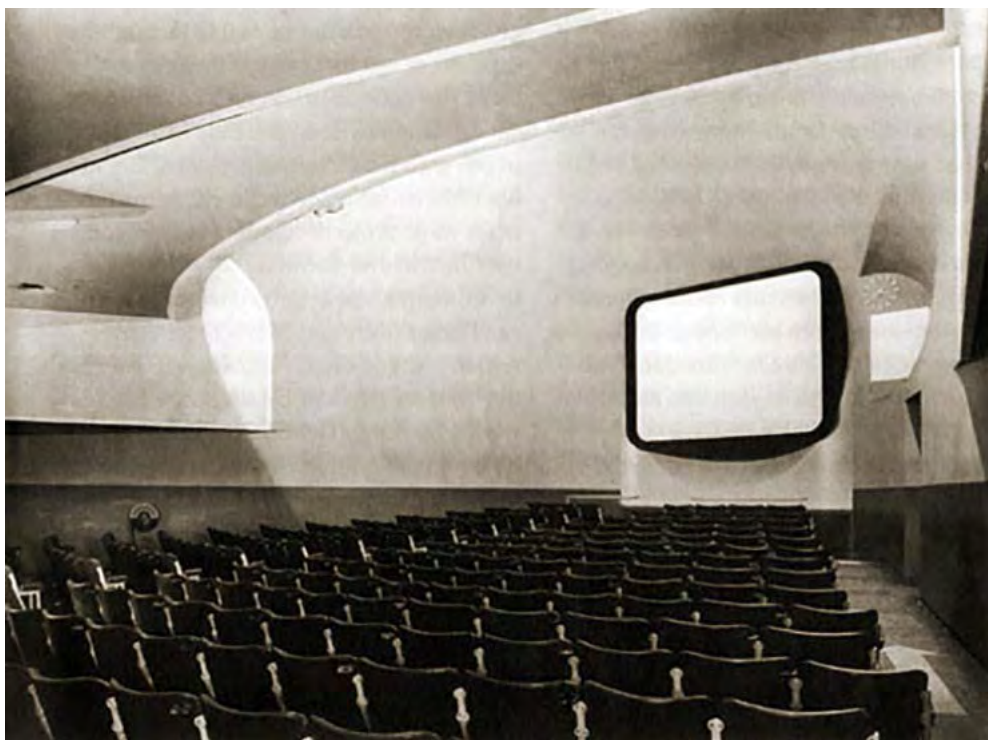
Links:
Recente interieur-
foto van Koestraat
10, de voormalige
gildezaal in het
achterhuis

Rechts:
Aquarel van het
Apothekersmu-
seum.

Linksonder:
De hal achter de
toegangspoort

Week 14 - Cineac Reguliërsbreestraat 1934-1996

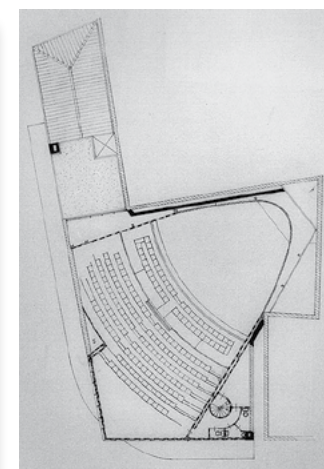
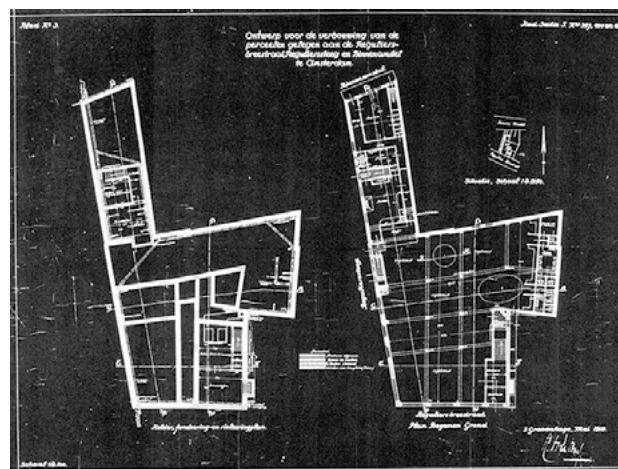
De quizfoto van deze week toont de filmzaal van de Cineac Reguliërsbreestraat. Dit was een bijzondere bioscoop, zowel qua programmering als qua architectuur. Niet voor niets is het gebouw op 22 januari 1993 tot Rijksmonument (#458911) verheven. De architect was Jan Duiker (1890-1935), dezelfde architect die sanatorium Zonnestraal in Hilversum en de Openluchtschool in de Cliestraat te Amsterdam ontwierp.

Boven: De quizfoto laat de zaal van Cineac Reguliërsbreestraat zien rond 1935.

Rechts: Op het grondstuk van café-restaurant De la Paix ontwierp Jan Duiker de journaalbioscoop Cineac Handelsblad. Het omvatte de huisnummers 31 en 33 in de straat en het achtererf van huisnummer 35, plus nog een laagbouw in de Reguliërssteeg.

Journaalbioscoop

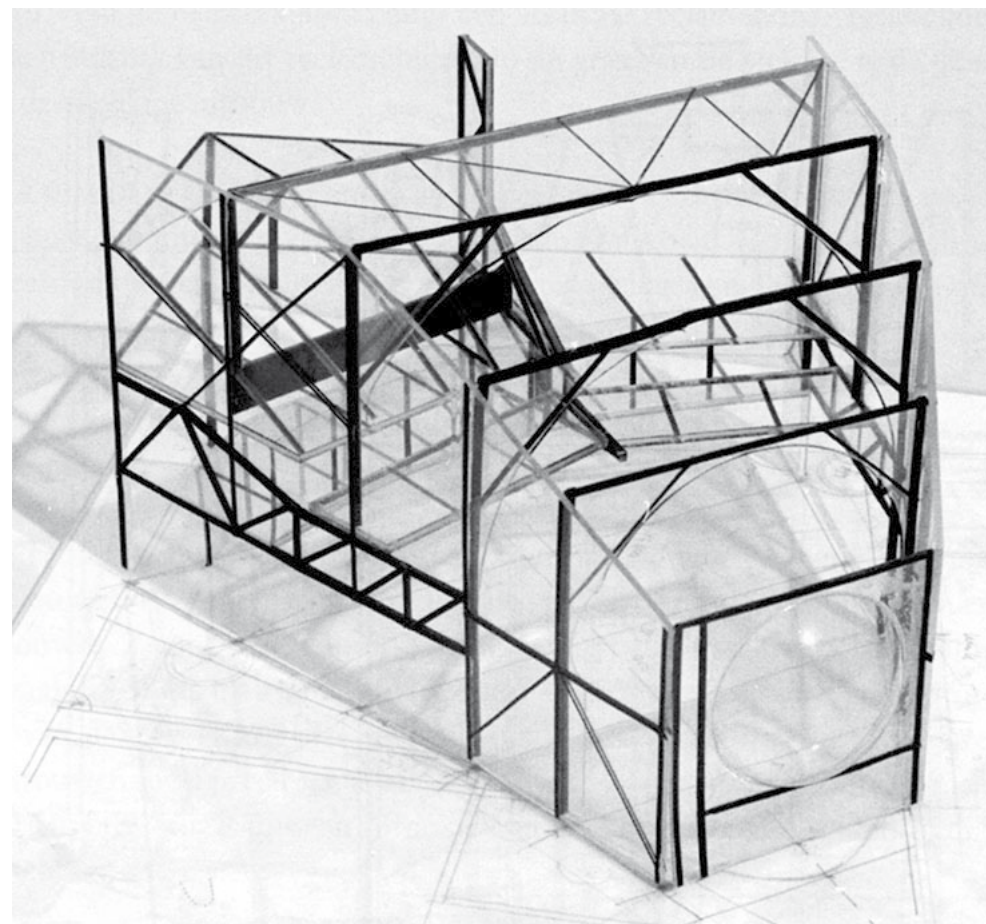
Anders dan andere bioscopen hanteerde de Cineac een zeer doelgerichte formule, die met de Engelse term 'newsreel' aangeduid wordt. Het was echter een Frans bedrijf dat de formule in Nederland implanteerde in samenwerking met het Handelsblad. De naam CINEAC was een samenvoeging van Cinema Actuel. In een doorlopende voorstelling van 's morgens vroeg tot in de avond werden journaals getoond. Een bezoeker stapte op een willekeurig moment naar binnen en kreeg in ongeveer 60 minuten alle journaals een keer te zien. Dan stapte hij op en verliet de zaal weer. De formule was het antwoord van de dagbladen op de concurrentie die ze van de opkomende filmindustrie ondervond. Om in het halfdonker geen botsingen te krijgen was er een strikt eenrichtingsverkeer in de bioscoop, o.a. aangegeven door grote pijlen op de vloer. Het projectiedoek hing hoog genoeg dat de voorlans lopende bezoekers het beeld niet konden afdekken. De uitgang was door een deur richting Reguliërssteeg, zodat eventuele wachtrijen voor de kassa niet doorbroken hoefden te worden.

Reguliersbreestraat 31-33

Het perceel waar de opdrachtgevers het oog op hadden laten vallen was café-restaurant De La Paix, Reguliersbreestraat 31-33. Dat was in 1920 geopend, met op de eerste verdieping dansschool Jules Monasch. Nr. 33 was oorspronkelijk een apart huis (zie foto onder) dat afgebroken en in de stijl van nr.31 opnieuw opgebouwd was. Dat perceel lag op de hoek van de Regulierssteeg en een zijuitgang op een andere straat/steeg is waar elke theaterexploitant van droomt. Zeker bij een filmtheater dat elk uur alle bezoekers moet zien te lozen, ook al is dat niet tegelijkertijd.

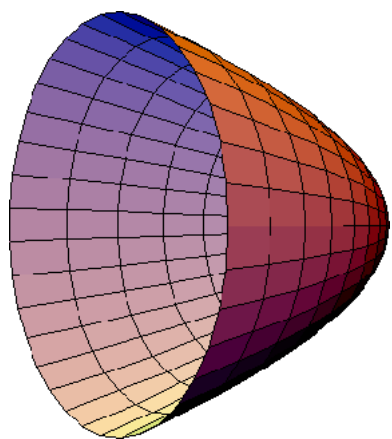
De plannen voor een bioscoop werden ingediend als een ‘verbouwing’ om sneller door de soesa rond de vergunningaanvraag te geraken. In werkelijkheid werd het pand helemaal tot de kelders afge-

broken en opnieuw opgebouwd. De bouw vond plaats in 1933-1934. Jan Duiker stond voor de opgave om zoveel mogelijk op de bestaande fundamente te bouwen, omdat het nauwelijks mogelijk was palen bij te slaan. Dat gebeurde toch nog wel hier en daar. Duiker bedacht een staalconstructie die de krachten op een paar betrouwbare punten opving. Dat was tamelijk uniek voor hem, omdat hij

Boven: De staalconstructie van de Cineac Reguliersbreestraat.

Links: De Reguliersbreestraat in 1887. Rechts van de Regulierssteeg café De la Paix (31). Begin 20ste eeuw koopt dat het naastliggende pand (33) erbij.

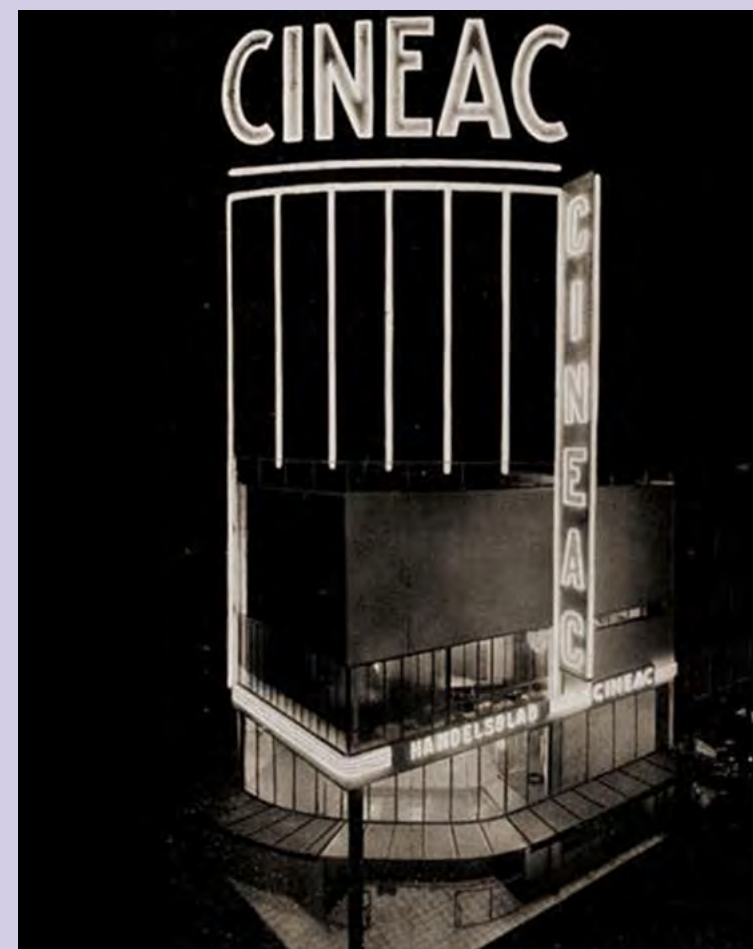

Boven: Elliptische paraboloid
Onder: De verrolbare kassa was
gemaakt bij Gispén

een adept van het Nieuwe Bouwen (glas, beton, transparantie) was. Over de bestaande kelders paste hij baileybrug-achtige constructies toe (zie afbeelding pag.76). Nog veel ingenieuzer was zijn oplossing voor de zaal. Er stond een onmogelijk grondstuk ter beschikking waarin het verworven achtererf van Reguliersbreestraat 35 een rol speelde (zie plattegrond pag. 75). Duiker kreeg de opdracht te zorgen voor excellent geluid bij een minder belangrijk filmdoek. De gesproken tekst van een journal achtte men belangrijker dan het toch al niet steeds optimale beeld. Duiker nam zijn toevlucht tot de elliptische paraboloid (zie figuur links). Het projectiedoek kwam in het smalle eind van de kegel en in de ruimte daarachter zou de geluidsinstallatie ondergebracht worden. Het geluid zou door de vorm van de zaalwanden optimaal over de hele ruimte verspreid worden. In het brede deel van de kegel kwamen de stoelen in de zaal en op het balkon. Daar tussenin zou een projectiecabine opgenomen worden. We kunnen ons het best een beeld vormen van de constructie van de zaal als we bedenken dat de paraboloid 'opgehangen' werd in een stalen frame (zie afbeelding). De grote open zijde van de kegel was de overwegend glazen pui op de hoek van straat en steeg. Het deel dat op last van de opdrachtgevers ondoorzichtig werd, de achterwand van het balkon, was Duiker een doorn in het oog. Samen

Een bijzondere plaats was ingeruimd voor de lichtreclames. Behalve een grote doos met tweezijdig de letters CINEAC die in de Reguliersbreestraat uitstak, torende de eerder vermelde staalconstructie door het dak de lucht in met daarop eveneens CINEAC. Deze reclame was zichtbaar vanaf het Singel, Muntplein, Koningsplein en Kalverstraat.

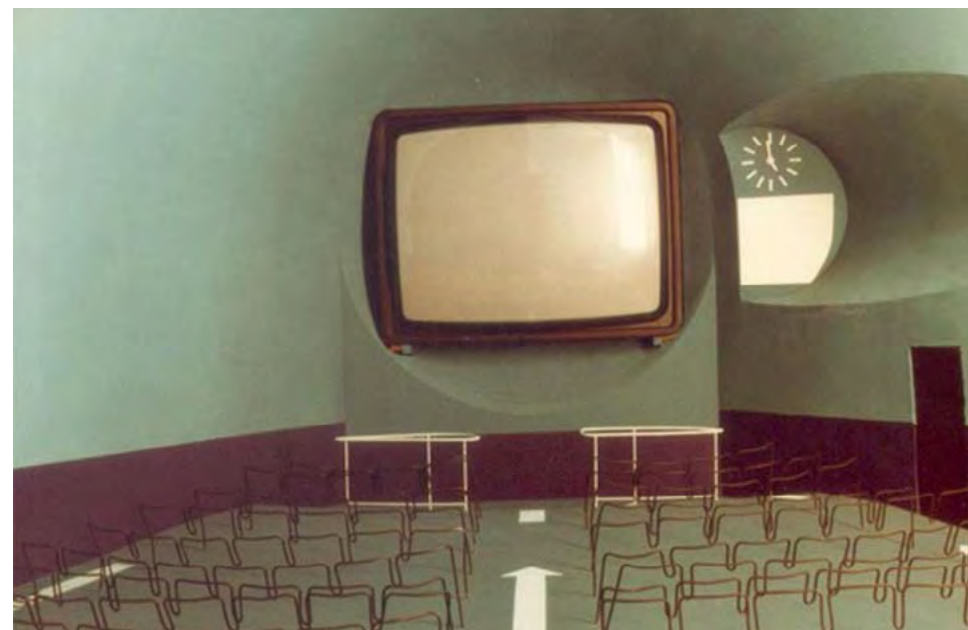

Johannes Duiker (01-03-1890 - 23-02-1935)

Jan Duiker werd geboren in Den Haag. Hij studeerde bouwkunde aan de TH Delft van 1908 tot 1913. Met Bernard Bijvoet begon hij in 1916 een architectenbureau in Den Haag. Aanvankelijk was het werk geïnspireerd op de late Berlage en Frank Lloyd Wright. Zijn eerste grote project werd in 1920 een nazorgkolonie voor tuberculosepatiënten in Hilversum. De bouw daarvan volgde echter pas in 1926-1932. Dit was het eerste bouwwerk in de stijl van het Nieuwe Bouwen (ook wel: Functionalisme; 'form follows function') van de grote voorbeelden Walther Gropius, Mies van der Rohe, Le Corbusier en Gerrit Rietveld. Voor dit werk vroeg Duiker de medewerking van civiel-ingenieur Jan Gerko Wiebenga. Een tweede spraakmakend ontwerp was dat voor de Openluchtschool (1930) in

de Amsterdamse Cliostraat. Ook hier een betonskelet en glazen gevel met smalle stalen kozijnen. Het beoogde resultaat was maximale openheid en transparantie. Het volgende grote project was de Cineac-Handelsblad in de Reguliersbreestraat (1933-1934) en het laatste werd theater- en hotelcomplex Gooiland (1935-1936) waar hij eveneens met een staalskelet werkte. Dat werk kon hij niet afmaken omdat hij in 1935 overleed aan kaakkanker. Zijn partner Bijvoet moest uit Parijs terugkeren om het werk af te maken.

met dat balkon pasten toch nog 500 stoelen in de bioscoop. Het geheel werd door bewonderaars *Duikers Ei-van-Columbus* genoemd. De eerste verdieping week van de hoek terug maar de vloer stak als een luifel juist over straat en steeg uit. De glaswand sloot de projectieruimte af en verder waren er een paar kantoren op deze verdieping gerealiseerd.

Een deel van de stalen constructie was gereserveerd voor de reclamezuil die ver boven het dak uitsteekt. Deze was geïntegreerd in de totale constructie. Alle ruimten binnen de plattegrond maar buiten de kegel werden bijruimten, kantoren en opslag. De laagbouw in de steeg bleef zo laag en bevatte de uitgang en service-ruimten. Omdat er geen pauzes waren bleef ook een buffet achter-

Boven: Deze maquette bouwde Duiker zelf. Rechts de dominante klok die altijd duidelijk in beeld bleef. Op de vloeren de pijlen die het publiek de looprichting aangaven.

wege. Buiten in de steeg was alles te krijgen, van klein en snel tot uitgebreid en de wachtrijen stonden dan buiten het gebouw. Het was per slot van rekening crisistijd, nietwaar?

In 1969 besliste men dat de Cineac een gewone bioscoop zou worden. Het projectiedoek werd aanmerkelijk vergroot zodat de moderne breedbeeldfilms geprojecteerd konden worden. De verrolbare kassa werd vervangen door een vaste en het glas van de projectiecabine werd afgeplakt. In 1983 werd, in plaats van de verroeste stalen balken van de dakreclame te vervangen, de hele staalconstructie van het dak verwijderd. Van 1992 tot 1995 was de Cineac een riksbioscoop, toen viel het doek. In 1996 opende in het gebouw Planet Hollywood, een restaurant in Las Vegas-stijl voor rekening van Bruce Willis, Sylvester Stallone en Arnold Schwarzenegger. Dat was de enige link met film, omdat bij de verkoop (Cannon aan Caransa) door een concurrentiebeding een bioscoop uitgesloten was.

Boven: Zaal en balkon van de Cineac na 1969, met groter projectiedoek.

Rechts: De huidige toestand van Cineac Reguliersbreestraat. De kassa is vervangen door een centrale entree. De oorspronkelijke ingangen hebben geen functie.

De verbouwing werd begeleid door Cees Dam, die o.a. de reclameconstructie weer terugbracht. Men had ook graag de Gispens-kassa teruggeplaatst, maar die was spoorloos verdwenen. Wat o.a. sneuvelde was de hellende zaalvloer. De beide ingangen ter weerszijden van de kassa werden vervangen door een centrale ingang.

Planet Hollywood was geen lang leven beschoren. In 2000 werd het faillissement uitgesproken. In 2003 probeerde ID&T nog een doorstart als nachtclub maar dat was een nog korter leven gegund. Daarna stond het gebouw jaren leeg, tot in 2006 Cineac, mede voor rekening van dj Tiesto, een discotheek werd. Uit voorzorg, om gezeur over geluidsoverlast te voorkomen, werd het naastliggende pand gekocht. De reclame op het dak werd gereconstrueerd en laat nu weer de letters CINEAC zien. In 2011 werd Cineac een vestiging van Casino Merkur. Of dat een lang leven beschoren is? **-TB**

Week 14 - Extra: Da Costabuurt

Toen in de negentiende eeuw de stad naar het westen uitbreidde, ontstond er in de Stad- en Godshuispolder een wijk waarin de straten vernoemd werden naar dichters/schrijvers uit de voorgaande periode. Een deel van deze wijk wordt ook wel het Réveilbuurtje genoemd. De kern daarvan wordt ongeveer omgeven door het Jacob van Lennepkanaal, de Bilderdijk-, de Hugo de Groot- en de Singelgracht, maar waar komt de naam Réveil vandaan?

Het Réveil

Aan het begin van de negentiende eeuw vond onder protestanten in diverse Europese landen een geestelijke opleving plaats als reactie op het rationele Verlichtingsdenken. De wortels van het Réveil lagen in calvinistisch Zwitserland en de naam komt van het Franse woord 'réveil' dat 'opleving' betekent.

Hiermee wordt een Europese opwekkingsbeweging aangeduid die vooral actief was in de jaren 1815-1865. Vanuit Zwitserland verspreidden de ideeën zich over Frankrijk, Duitsland, Groot-Brittannië en Nederland.

De aanhangers van het Réveil pleitten voor een betere wereld door middel van innerlijke, door het geloof opgewekte verandering van het individu waarin het gevoel centraal staat in plaats van de rede. Het paarde maatschappelijke vooruitstrevendheid aan religieus conservatisme. De aanhangers streden tegen alcoholisme, armoede en slavernij, maar van vrouwenrechten en vaccinatie moesten ze niets hebben.

Boven: De Bilderdijk- en Da Costagracht betekenen een verdienstelijke poging de grachtengordel voort te zetten. Het bleef bij die twee fragmente
Links: Willem Bilderdijk (1756-1831), de grote naam van het Réveil.

De vader van de Nederlandse Réveil-beweging was de dichter en geleerde Willem Bilderdijk (1756-1831; portret pag. 80). De sterk antirevolutionaire en Oranjegezinde dichter gaf vanaf 1817 in Leiden privélessen in de vaderlandse geschiedenis. Hij bracht zijn politieke en religieuze ideeën over op een groep jonge studenten. Sommigen van hen werden later eveneens belangrijke vertegenwoordigers van het Réveil in Nederland. Afkerig van de rationalistische denkbeelden van de Verlichting waren de aanhangers uit op verdieping en

Boven: Portiekwoningen aan de Bilderdijkkade

Rechts: Tegeltaleu's in respectievelijk Allard Piersonstraat en Bilderdijkpark

verlevendiging van het christelijke voelen, denken en handelen op uiteenlopende terreinen van het leven. De beweging had in Nederland een orthodox-protestants karakter.

Hoewel er een verwantschap is tussen dit Réveil en de grote stroming van de Verlichting, moet men toch constateren dat het Réveil zich, als reactie op het denken van schrijvers als Johannes Kinker, in vele opzichten lijnrecht tegenover de Verlichting opstelde. Kinker bestreed dan ook de denkbeelden van Willem Bilderdijk op zowel taalkundig als filosofisch gebied.

De Stadsuitbreiding

In de 19de eeuw werd de woningnood in de stad steeds nijpender en vooral de Jordaan was zwaar overbevolkt. Vanaf 1865 keek Amsterdam daarom rond naar mogelijkheid tot uitbreiding in de buiten de

stad gelegen terreinen. Verschillende plannen werden daarvoor ingediend, maar tenslotte ging de gemeenteraad in 1877 akkoord met het Plan-Kalff dat zowel financieel als organisatorisch het meest haalbaar leek.

De grond in de Stads- en Godshuispolder was voornamelijk in particuliere handen. Vóór de uitbreidingsplannen officieel bekend werden, kochten aannemers en timmerlieden al grond in dit gebied. Dit gebeurde met name in het 'Land van Mina' een stuk land op de plek waar zich nu de Jacob van Lennepstraat bevindt en hier begon dan ook de eerste bebouwing. Er werden goedkope woningen uit de grond gestampt en de enige eis die de gemeente stelde, was dat de

bouwers de grond voor de straten aan de gemeente afstonden. Het was dus in het belang van de bouwers om de straten zo smal mogelijk te maken. Deze speculatiebouw is nog goed terug te zien in de in het zuidelijk deel van de wijk gelegen Jacob van Lennepstraat, Kinkerstraat en Da Costastraat. Vanaf 1896 ging de gemeente de grond, die ze zelf in eigendom had gekregen, in erfpacht

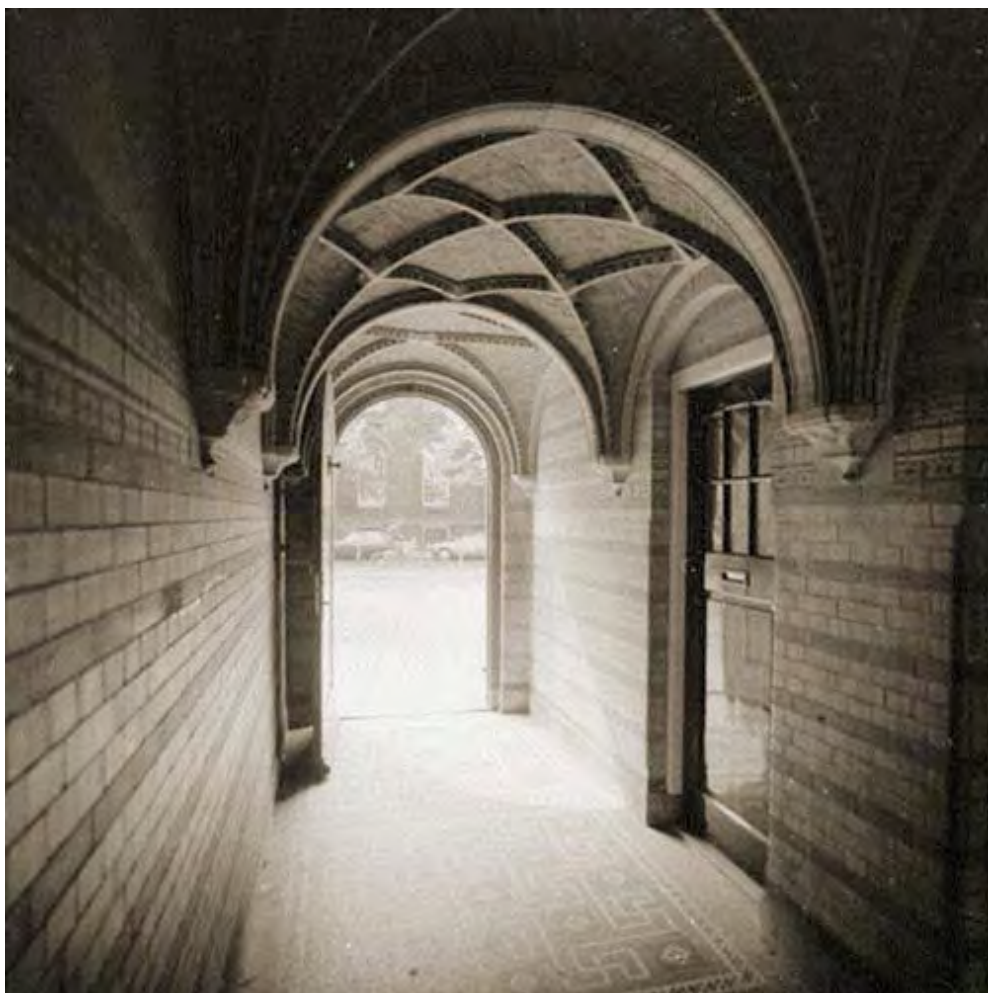

Boven: Mozaïekvloer en tegeltableau, resp. Van Lennepkade en Bilderdijkpark
Links: Tegeltableau's Bilderdijkstraat 42

uitgeven en kreeg zo meer grip op de ontwikkeling van het gebied. Toen na demping van de Lange Bleekerssloot en de Kwakerspoel het noordelijke deel van de buurt werd aangelegd, verschenen er betere woningen. Dit deel kenmerkt zich door fraaie details in de gevels en betegelde portieken.

-RS

Aan deze aflevering werkten mee: Anneke Huijser en Arjen Lobach. De gecomprimeerde bijdrage over de Réveilbuurt is geschreven door Ria Scharn, die een uitgebreidere PDF-versie in bewerking heeft.

Week 15 - Begijnhof

Begijnen waren geen nonnen maar godvruchtige dames van meestal goede komaf, die behoefte hadden aan een besloten gemeenschap met gelijkgestemden. Ze leefden wel in een woongemeenschap maar

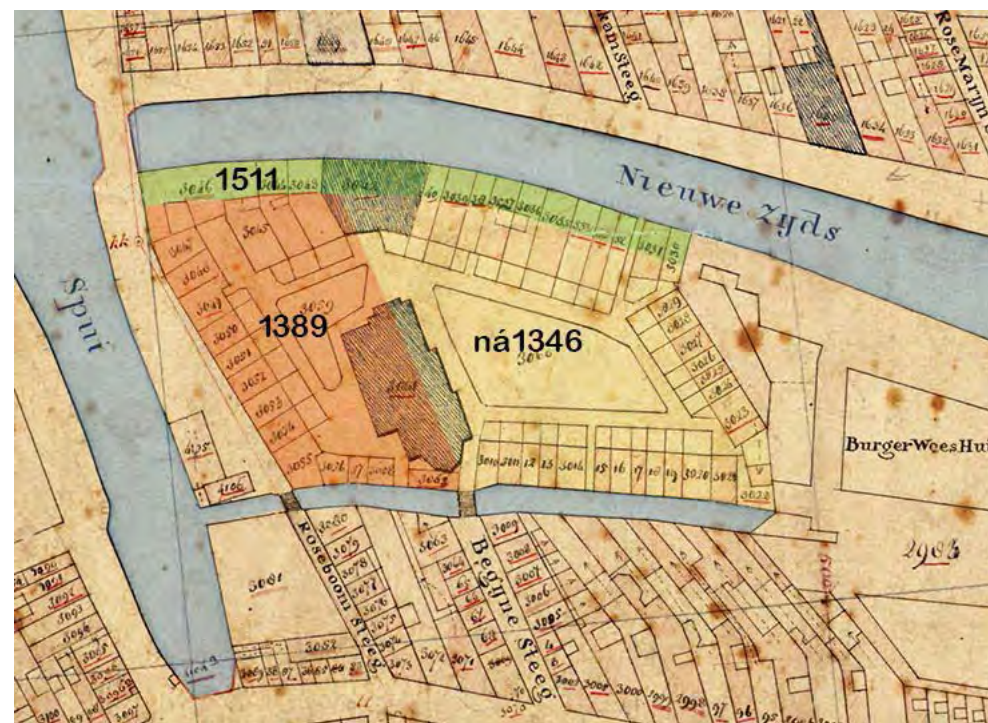
Re.bov: De quizfoto: Onderdoorgang naar Begijnhof vanaf het Spui in 1907

Boven: Dezelfde doorgang, de andere kant op gezien, richting Spui

Rechts: Uitbreidingen van het Begijnhof sinds ±1300. Ondergrond kadasterkaart 1832

dat heette dan geen klooster. Begijnen legden een eenvoudige gelofte van kuisheid af en ze konden daarna gaan en staan waar ze wilden. Ze konden bezittingen hebben en mochten die ook behouden. Ze verlieten de hof wanneer ze wilden, ook als dat voorgoed was om bijvoorbeeld te trouwen.

De begijnen vestigden zich even na 1300 (eerste vermelding is in een baljuwrekening van 1307-'08) in een woonhuis buiten de stedelijke bebouwing, die dan

nog slechts tot de lijn van de huidige Sint Luciën- en Duifjessteeg reikt. In 1346 is weer sprake van de begijnen, in een akte waarin staat dat Coppe van der Lane de begijnen het huis waarin ze wonen schenkt. In 1389 –de datum volgt hieronder nog– is voor het eerst sprake van een hof, dus met meerdere huizen. Die moeten in de periode sinds 1346, toen nog sprake was van één huis, gebouwd zijn. In 1393 maakte landsheer Albrecht van Beieren een aantal maatregelen bekend die enerzijds de rechten van de begijnen waarborgde maar anderzijds een eind maakte aan de vrijblijvende levenswijze. De begijnen kregen regels opgelegd, er werd een ‘meesteres’ aangesteld, de hof ging ’s nachts op slot en de begijnen waren voortaan verplicht

hun gaan en staan buiten de hof aan te melden ter goedkeuring. Toen de begijnen wilden uitbreiden stelde de stad Amsterdam hen het moeras tussen hun hof en het water van het Spui in bruikleen ter beschikking. Dat moesten ze wel zelf bewoonbaar maken! De begijnen waren daarmee niet overvraagd, namen gereedschap ter hand (of lieten dat doen) en hoogden het moeras stukje bij beetje op met afval, huisvuil en puin. Een eerste vermelding van de geslaagde drooglegging dateert van 1367 en de bewoning van het voormalige moeras van 25 april 1389. Dat deel staat nu bekend als de ‘Kleine Hof’. De scheiding is ter hoogte van de Begijnensteeg. Al snel bleek

Boven: Een ongewoon beeld: de nog ongedempte Nieuwezijds Voorburgwal. Rechts de achterzijde van de huizen op de Begijnhof. Vergelijk met de kadasterkaart op pag. 83.

Links: Het oudste deel van de Begijnhof, de Grote of Ronde Hof, met de Engelse Kerk. Het schilderij werd in 1754 gemaakt door Jan ten Compe.

waarom uitbreiding gewenst was toen in 1414 het noordelijkste deel van de hof aan de ‘zusters van het gemene leven’ van het Sint Luciënconvent verkocht werd. De pater, die de zusters begeleidde, fungeerde later tevens als biechtvader voor de begijnen.

De begijnen verzochten in 1417 het stadsbestuur met succes de grond van de Kleine Hof te mogen kopen. Daarmee werd de hof naar het zuiden verlegd, wat aan de bebouwing nog steeds te zien is. Ook kregen de begijnen het gedaan dat het stadsbestuur beloofde nooit de strook grond tot het Spui te bebouwen, zodat er blijvend vrij uitzicht zou zijn. Daar danken we vandaag dat best wel leuke pleintje aan, dat met de boeken- en kunstmarkten een mooie bestemming heeft gekregen. De uitbreiding werd om te beginnen benut om een

Boven: Interieur van de Engelse Kerk

Rechts: Doorsteek naar voormalige achteruitgang naar Nieuwezijds Voorburgwal

grote kapel te bouwen, die in 1419 gewijd werd. Helaas ging die in de stadsbrand van 1452 weer verloren, maar ze werd onmiddellijk herbouwd.

De volgende en laatste vergroting van het hof volgde in 1511, toen de begijnen toestemming kregen een strook water van de Nieuwezijds Voorburgwal te dempen en te bebouwen. Eenmaal op deze grootte gekomen, werden op de hof 47 royale stadshuizen gebouwd waarin 140 woningen ondergebracht werden. Dat waren hoofdzakelijk eenkamerwoningen (± 110) en verder tweekamerwoningen (± 25).

De grote stadsbranden van 1421 en 1452 hebben ook de Begijnhof getroffen, vooral de laatste. Die vernietigde o.a. de kapel, zoals we hierboven al zagen. De

huizen werden sindsdien met stenen zijmuren opgetrokken, waarvan het Houten Huys nog een overblijfsel is. Lang is aangenomen dat dit huis inderdaad meteen na 1452 gebouwd werd, maar dendrochronologisch onderzoek in 2001 stelde vast dat de bouw-tijd 1528 of later moest zijn.

Dat de begijnen niet als kloosterorde werden gezien heeft hen gered van confiscatie van kerkelijk

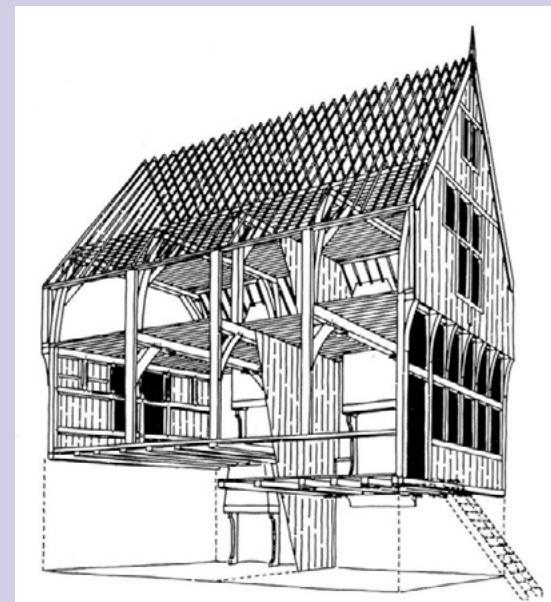

Het Houten Huys - Begijnhof 34

Dit is een der oudste huizen in de stad, gebouwd na de grote stadsbrand van 1452. Iets langer erna dan we lang hebben gedacht; jaarringenonderzoek heeft uitgewezen dat hout van bomen verwerkt is die tussen 1525 en 1528 gekapt werden. Daarom stellen de geleerden de bouwtijd op ± 1530 . Dat verbaast diezelfde geleerden dan toch weer, omdat de hele constructie voor dat jaartal wat aan de gedateerde kant is. Het heeft een gotische houtskelet met sleutelstukken met peerkraalmotief en overkragende verdieping. We gaan vandaag via het onderhuis binnen, iets dat niet altijd zo was. Dat bewijst de toegangsdeur op de eerste verdieping. Hoe precies die verdieping bereikt werd blijft onzeker, maar het moet een trap geweest zijn. Het Houten Huys heet van hout te zijn maar de zijmuren waren conform de voorschriften van steen.

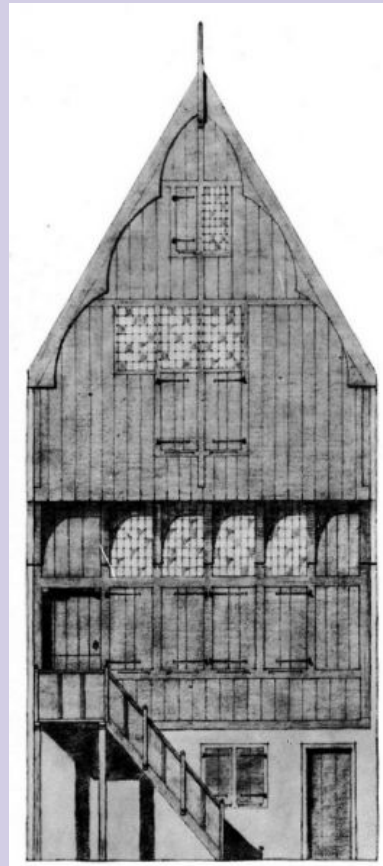
Net als bij alle andere huizen op de Begijnhof staat het onderhuis volledig boven de grond. Dat was op dit laaggelegen hof niet anders mogelijk. Een tweede reden waarom het huis vroeger gedateerd werd is het feit dat het niet op de in 1511 toegevoegde strook grond staat. Het achtererf is toegevoegd aan het na 1511 gebouwde bad- en washuis op Spui 12.

Er is veel gesleuteld aan het Houten Huys. In 1888 werd o.l.v. A.C. Bleys de gevel opnieuw beplankt, waarbij de indeling totaal veranderde. In 1953-'57 werd dat weer ongedaan gemaakt door de restauratie o.l.v. H. Zantkuijl.

Links een sleutelstuk met peerkraalmotief
Linksonder de situatie na de verbouwing van 1888 en onder een reconstructie van de oorspronkelijke situatie.
Rechts de zijmuur van het Houten Huys en de verzameling bijbelse gevelstenen
Rechtsonder interieur van de verdieping van het Houten Huys

vastgoed, na de Alteratie van 1578. De huizen op de hof waren privé eigendom van een aantal begijnen en werden niet geconfisqueerd. De Begijnhof bleef zoals hij was, met dien verstande dat de kapel gesloten werd en niet meer voor de katholieke eredienst gebruikt mocht worden. In 1607 deed het stadsbestuur de kapel zelfs cadeau aan de Engelse Presbyterianen in Amsterdam. Sindsdien heet de kapel de Engelse Kerk. De voortzetting van de katholieke diensten werd voorlopig oogluikend toegestaan, tot de begijnen zich neerlegden bij het verlies van hun kapel. Philip Vingboons, de katholieke gebleven architect, verbouwde in 1671 twee huizen tegenover de voormalige kapel tot een schuilkerk. Die werd opnieuw gewijd aan de HH. Johannes en Ursula, de patroonheiligen van de Begijnhof.

Na de emancipatie van de katholieken na 1795 probeerden de begijnen vergeefs de Engelse kerk weer terug te krijgen. De laatste poging ondernamen de begijnen in 1820 door een petitie aan de koning en de burgemeester van Amsterdam. Er veranderde niets.

Jan Wagenaar bericht over een eerste poort aan het Spui in 1725. Die werd op last van de burgemeesters gemaakt voor bezoekers van de RK-kerk op de hof en was alleen tijdens diensten open. Reden was de stagnatie door koetsen

van de kerkgangers die in de Kalverstraat uitstapten. Of dit dezelfde poort is die in 1907 vervangen werd door de huidige onderdoorgang is niet duidelijk. Tot dan had de Begijnhof maar één toegang gehad via de Begijnensteeg met een bruggetje over de Begijnensloot. Dat wil zeggen, als we de achteruitgang naar de Nieuwezijds Voorburgwal even buiten beschouwing laten. Die lag aan het eind van de inham naast het Houten Huys en werd na de laatste vergroting van

*Boven: De twee huizen waar de schuilkerk van de begijnen in ondergebracht werd
Links: De ingangspoort bij de Begijnensteeg, voor en na de restauratie*

de hof in 1511 dichtgemaakt. In 1907 werd de toegangspoort aan de Gedempte Begijnensloot gerenoveerd en gelijktijdig werd het poorthuis met de doorgang naar het Spui vernieuwd, beide naar plannen van architect A. J. Joling, met beeldhouwwerk van M.A.J. Hack. Hier treffen we een gevelsteen aan in basreliëf, met de Heilige Ursula die onder haar mantel een aantal maagden beschutting biedt. Opvallend is dat in de halfronde bovenlijst van de poort het woord BAGIJNHOF staat in plaats van het gebruikelijke BEGIJNHOF. Van deze nieuwe

onderdoorgang maakte Bernard Eilers kort na de opening de quizfoto van deze week. Op dit punt wordt goed zichtbaar dat de Begijnhof veel minder opgehoogd is dan de stad er omheen. Het scheelt ongeveer een meter, die opgevangen wordt door een trap naar de hof beneden (foto links).

De laatste begijn

Op 23 mei 1971 overleed de laatste Begijn, zuster Antonia (Agatha Kaptein), 84 jaar oud. Sindsdien is het Hof dus geen 'Begijnhof' meer in de letterlijke zin van het woord.

Deze aflevering is samengesteld aan de hand van de overvloedige documentatie die Anneke Huijser stuurde. Verder werd nog geput uit diverse documenten op Theo Bakkers Domein, waarin de Begijnhof voorkomt.

Week 16 - Felix Meritis, Keizersgracht 324

In de tweede helft van de achttiende eeuw heerste er een verlicht klimaat onder de burgers van de Republiek. Op allerlei plaatsen in Nederland ontstonden genootschappen. Op initiatief van horlogemaker Willem Writs werd op 3 november 1777 De Maatschappij van Verdiensten onder de zinspreuk Felix Meritis opgericht. Deze naam 'Felix Meritis' betekent 'gelukkig door verdiensten'. Het doel van het genootschap was het oefenen van de leden in het verstand en de deugden, kunsten en wetenschappen, koophandel en zeevaart. Willem Writs richtte al eerder het informele genootschap Sapientia et Libertate op.

De eerste ledenvergadering werd gehouden in een huis aan de Le-liegracht 3 november 1777. Het aantal leden van het genootschap groeide snel, waardoor er snel behoefte aan een groter gebouw ontstond. In 1783 verhuisde het genootschap naar een pand aan de Oudezijds Voorburgwal 239, naast Athenaeum Illustre, waarmee een goede band ontstond. Ook dit onderkomen werd al snel te klein en in maart 1786 kocht het genootschap twee percelen aan de Keizersgracht, hetgeen gefinancierd werd door uitgifte van aandelen ter waarde van f 75.000 aan de eigen leden. De situatie ter plaatse is kort voor de sloop, op verzoek van de president-commissaris C.S. Roos vastgelegd door J. Elffers. Roos schonk het schilderij aan het genootschap; het kwam te hangen in de tekenzaal. De raadplaat van vorige week is weer aan de hand daarvan gemaakt. Over de keuze van de architect van het pand ontstond een grote verdeeldheid, waarna tot een internationale prijsvraag werd besloten. Een programma van eisen over het uiterlijk en de vorm van de departementen begeleidde deze prijsvraag. Die werd gewonnen door architect Jacob Otten Husley. Na de afbraak van de drie huizen op de Keizersgracht is

Rechts: De quizplaat voor week 16: drie huizen op de Keizersgracht, daar waar vandaag gebouw Felix Meritis staat.
Links: Zo zag tekenaar Willem Hekkink het gebouw in 1868

op 7 juli 1787 de eerste steen gelegd voor het nieuwe genootschapsgebouw, dat wel een heel groot gebouw aan de gracht werd.

Op vrijdag 31 oktober 1788 volgde de opening, hetgeen gepaard ging met een uitvoering in de Concertzaal van een stuk voor blaasinstrumenten en een feestouverture van de eigen dirigent Joseph Schmitt. De uitgevoerde werken zijn helaas verloren gegaan. Door geldgebrek was het gebouw nog niet klaar. Het bleek meer te kosten dan gedacht, nl. f 380.000 bij de voltooiing. Er werden opnieuw voor f 400.000 obligaties uitgegeven aan de leden. Deze zouden

door loting afgelost worden. Bij de verkoop van het gebouw aan Holdert & Co, 100 jaar later, was nog steeds niet alles afgelost.

Het gebouw

Het gebouw van Felix Meritis is een typisch monument van de verlichting te noemen. Het past goed bij het ideaal om een tempel van kunst en wetenschap te zijn. Het gebouw heeft een klassiek tempelfront met Korinthische zuilen en een fronton. Het is daarmee een neoclassicistisch gebouw. In de reliëfs van het fronton zijn de departementen van het genootschap gesymboliseerd: de beeldende kunsten, de bouwkunst, de letterkunde, de handel, de natuurwetenschappen en de muziek. In het fronton staat een bijenkorf, een symbool van de vruchtbare arbeid der leden en die in de handel.

Boven: Het fronton met de korinthische zuilen

Links: Adriaan de Lelie wijdde op 31 oktober 1788 het gebouw in met een rede

Handel valt onder het departement voor de letteren. Dit departement krijgt de mooiste zaal, de gehoorzaal, de huidige zuilenzaal aan de grachtzijde. Bovenaan is de afdeling tekenen, die mooi noorderlicht krijgt, wat met luiken regelbaar is. Hier waren ook diverse beelden aanwezig, die bij de brand in 1932 allemaal verloren zijn gegaan.

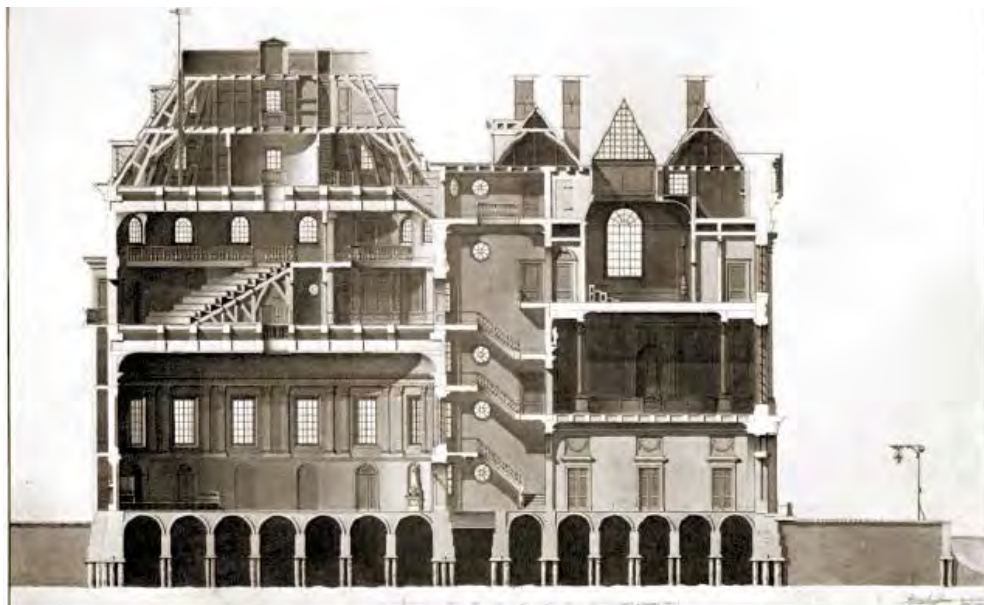
Het gebouw bestaat, zoals veel huizen langs de gracht, ook uit twee delen met daartussen het centrale trappenhuis. Het onderste deel van het centrale trappenhuis stamt nog uit de achttiende eeuw, het bovenste deel is later doorgetrokken tot boven.

De achterzijde is ovaal gebouwd en heeft een beroemde concertzaal met een uitstekende akoestiek. Hier zijn altijd veel concerten gegeven en ook de vader van Carel Fodor, de stichter van het voormalige museum Fodor en ook lid van Felix, was hier een verdienstelijke componist en dirigent. Ook de bekende dirigent Johannes Verhulst werkte hier van 1864 tot 1886. Hij werd opgevolgd door Julius Röntgen, maar die gaf al in 1888 het laatste concert. De zaal was klein, maar met een zo goede akoestiek, dat zij in het nieuwe Concertgebouw aan de Van Baerlestraat gekopieerd werd, als de kleine zaal. Boven de concertzaal was het natuurkunde-departement met een koepeldak waar vroeger een echt observatorium was. Het had een lichtkoker dóór de verdiepingen, om het licht naar beneden te laten schijnen. Deze lichtkoker kwam dan uit in het natuurkunde departement. Dat is goed te zien op de oude gravures. Dit had Jacob Otten Husley zo ontworpen omdat men bij Natuurkunde vaak valproeven deed met direct zonlicht. Dat departement leidde echter een kwijnend bestaan.

Er zijn in opdracht van C.S. Roos een groot aantal gravures gemaakt aan de hand van de tekeningen van Jacob Otten Husley. De schilder Van der Lelie heeft enige gedetailleerde schilderijen gemaakt van een aantal departementen. Ze hangen in het Rijksmuseum en ook is er een boek over het gebouw uitgebracht.

Het einde

Vanaf de jaren 1870 daalt het aantal leden en werden de concerten en andere activiteiten steeds meer openbaar. Desondanks ging het steeds slechter met Felix Meritis. Dit ook door de concurrentie van andere genootschappen, zoals de Groote Club, Leesmuseum, Arti en Maatschappij Caecilia. In 1885/1886 was het aantal leden gedaald tot 249. Er was per jaar 18.000 gulden nodig om het open te houden en om dat op te brengen waren minimaal 280 leden nodig. Daarna verliep het snel, alles werd mogelijk, als het maar geld opbracht. Er werden openbare lezingen en veilingen gehouden. Op 15 april 1889 werd op de ledenvergadering vóór opheffing gestemd en daarna werd het gebouw op 22 mei geveild en voor f 76.000 verkocht aan Holdert & Co. De beeldencollectie werd geschonken aan de Amsterdamse Rijksacademie van Beeldende Kunsten, de bibliotheek ging naar de Universiteit Bibliotheek.

Holdert & Co

Het gebouw werd gekocht door Stoomdrukkerij Holdert & Co. Dit familiebedrijf heeft zestig jaar op deze plek gezeten, en werd één van de grootste handelsdrukkerijen van Amsterdam. Zij produceerden onder meer het blad *De Echo* van het *Nieuws-Volksblad* voor Nederland. De zaken gingen goed en in 1902 kwam het dagblad *De Telegraaf* erbij. De drukpersen kwamen in de concertzaal op de verstevigde vloer te staan. Tevens werden nog ruimtes verhuurd aan anderen, waaronder de firma Heybroek, die lampenkappen maakte.

*Boven: De ovale concertzaal werd geroemd om zijn geweldige akoestiek.
Links: Een doorsnede over de diepte van het gebouw; de Keizersgracht is rechts.
Op het dak van het achterhuis was het observatorium geplaatst.*

In de ochtend van 19 februari 1932 brak er brand uit door een lekken- de gasgeiser van de verwarming. Hierdoor brandde de bovenste etage van het voorhuis uit. Daarbij werd ook het fronton ernstig beschadigd. Bij het herstel werd het zadeldak een plat dak, waardoor er een extra verdieping ontstond. In de oorlog wilde het bedrijf moderniseren, wat in dit gebouw niet mogelijk is. Toen de verkoop van het pand niet lukte, wilde Holdert het achterhuis afbreken en er een nieuw bedrijfsge- bouw neerzetten, maar de monumentencommissie weigerde de sloop toe te staan. Op 1 september 1948 verliet Holdert & Co het pand.

Boven en rechts: tekenles in Felix Meritis

Holdert & Co vertrok na een tijd zoeken naar een ander pand. In 1942 werd een bedrijfspand in Bloemendaal gekocht, maar dat werd vervolgens door de Duitsers geconfisqueerd. In 1946 kon Holdert & Co de drukkerij in de Van Ostadestraat kopen. Het was een pand dat Hak Holdert in zijn beginperiode, in 1899, had gebouwd voor zijn drukkerij Elsevier (dat niets te maken heeft met de uitgever Elsevier).

Communistische Partij Nederland

In de twintigste eeuw kreeg het pand aan de Keizersgracht een an- dere roemruchte eigenaar, de CPN. Nadat zij de eerste gemeente- raadsverkiezingen van Amsterdam hadden gewonnen, kochten zij in 1946 het gebouw van Felix Meritis als partijkantoor en voor de drukkerij van de Waarheid. Ook zij schreven ter financiering een obligatielening uit onder de leden. Er kwam in 3 jaar *f* 1,2 miljoen binnen.

Op 4 november 1956 had de Sovjet-Unie een demonstratie in Boedapest hard neergeslagen. In Amsterdam leidde dit tot een woede-uitbarsting tegen het com- munisme. Het gebouw aan de Keizersgracht werd bekogeld met stenen. Dagblad De Telegraaf, voortgekomen uit de eerdere ei- genaar van het gebouw, de fami- lie Holdert, zou hebben bijgedra- gen aan de anti-communistische stemming in Nederland. Nadat de populariteit van de CPN in de

Twee rampen troffen het gebouw Felix Meritis.

In de ochtend van 19 februari 1932 brak er brand uit in het gebouw, die de bovenste verdieping van het voorhuis vernielde. Ook het fronton liep ernstige schade op.

In november 1956 leidde het neerslaan van de Hongaarse opstand tot hevige anti-communistische rellen, die ook Felix Meritis – als zetel van de CPN en het dagblad De Waarheid – troffen. Drie dagen werd het gebouw belaagd.

jaren zestig verder afnam, zag de partij zich in 1980 gedwongen het gebouw te verkopen.

Felix Meritis in het heden

Tijdens de jaren dat de CPN het gebouw in gebruik had, kwamen er steeds meer culturele activiteiten. Eerst uitsluitend met een propagandistisch doel, later ook als alternatieve inkomstenbron. Er zat een bioscoop in, later ook dansvoorstellingen, lezingen en debatavonden en veel muziek. Een van de bekendste activiteiten was het Shaffy theater, met optredens van bijvoorbeeld Ramses Shaffy en Liesbeth List en ook van Freek de Jonge. Daarmee is het ideaal uit de verlichting als centrum van kunst en wetenschappen weer terug.

*Boven: De koepelzaal van Felix Meritis
Rechts: Het trappenhuis in het voorhuis.*

Na het vertrek van de CPN werd het gebouw gerund door de Stichting Felix Meritis, die in 2014 echter failliet werd verklaard. De Gemeente Amsterdam kocht het pand en schreef een bieding uit. Deze werd gewonnen door beheermaatschappij Amerborgh, van Alex Mulder. Ze willen van het pand weer een cultuurtempel maken. Vanaf januari 2016 gaat het dicht voor een grote, zeker een jaar durende renovatie.

-EM

Deze aflevering is samengesteld door Erwin Meijers, die ook het gros van de afbeeldingen voor zijn rekening nam. Hij verwerkte tevens bijdragen van Anna Denekamp, Ria Scharn en Maaïke de Graaf. Op Erwins eigen site [Amsterdamse Grachtenhuizen](#) staan nog veel meer bouwtechnische details.

Week 17 - Amsterdamsche Schouwburg Keizersgracht 384

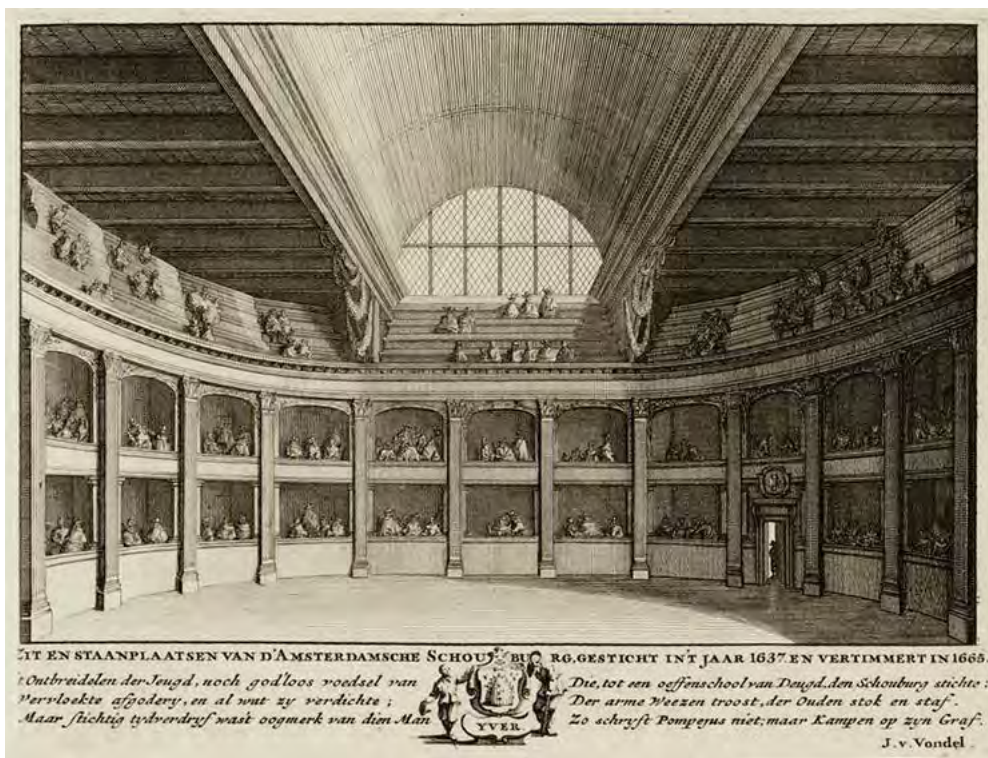
Dr. Samuel Coster was op betrekkelijk late leeftijd in Leiden letteren en medicijnen gaan studeren en werd in 1613 aangesteld als dokter in het Sint Pietersgasthuis. Coster was ook lid van rederijderskamer De Eglantier en schreef een aantal kluchten, tragikomedies en treurspelen en was in zijn tijd zeker zo gezien en gevierd als Gerbrand Adriaensz. Bredero. De rederijderskamer had als motto *'In Liefde Bloeyende'* maar was in feite een losbandige en onmatige bende. In hun poging de teugels aan te trekken delfden Coster en Bredero het onderspit en besloten in 1617 de kamer vaarwel te zeggen en een eigen academie op te richten: *de Neder-Duytsche Academie*. Het werd niet opnieuw een rederijderskamer genoemd omdat Coster en Bredero in navolging van wat er in Italië gaande was ook de wetenschappen wilden populariseren: wetenschap in je moers taal, noem het maar een 'volksuniversiteit'. Coster wilde als

volgend nieuwtje een speciaal voor toneelvoorstellingen bedoelde toneelschuur. En dat in een tijd dat de rederijderskamers het met zoiets als de bovenverdieping van de vleeshal moesten doen. De financiering regelde Coster met de regenten van het Burgerweeshuis en het Oude Manhuis ook wel de Godshuizen genoemd. In ruil daarvoor kregen die een percentage van de recette, wat neerkwam op 1/3 deel van de netto-opbrengst. Dat was niet mis: de eerst vier jaren werd in totaal ruim f 4000,- afgedragen. Op 21 juli 1617 vond de overdracht plaats van een groot inpandig erf aan

Boven: Zo legde Jan de Beijer de poort van de Nieuwe Schouwburg vast in 1751

Links: Costers Neder-Duytsche Academie

de Keizersgracht tussen Runstraat en Berenstraat. Het waren in feite drie percelen, 60 voet breed bij 147 voet diep (17 x 42 meter). Op het tweede (nu nr.386) en derde perceel (nr.388) waren twee zeer ondiepe huizen gebouwd en het derde perceel (nr.384) was onbebouwd. Dat werd afgesloten met een muur met daarin een poort (zie de ets p.97). Inpandig werd een grote houten toneelschuur gebouwd met een dak als van een stolpboerderij. De eerste steen (van het fundament) werd op 1 augustus gelegd en eind september werd de openingsvoorstelling gegeven. Dat was het speciaal voor de gelegenheid geschreven stuk *Apollo over de inwydinghe van de Nederlandsche Academie de Byekorf* van Suffridus Sixtinus. Daarin werd uit de doeken gedaan wat de academie zoal van plan was.

Li.bov: De schouwburg van Jacob van Campen uit 1637: de loges en het schellinkje
 Re.bov: De schouwburg van Jacob van Campen uit 1637: het toneel

Apollo en de muzen zijn Athene ontvlucht en hebben zich in Amsterdam gevestigd. Hoe pretentius wilt u het nog hebben? Na dit spel werd ook nog Hogendorps *Treur-spel van de Moordt, begaen aen Wilhem by der Gratie Gods, Prince van Oraengien* opgevoerd.

Al deze goede intenties konden niet verhinderen dat de kerkenraad (Calvinisten) zijn bedenkingen meedeelde aan de burgemeesters. Vooral de academielessen door niet-gereformeerden (mennisten) waren hen een doorn in het oog. Ook toneelstukken, die niet stichtelijk genoeg waren, werden gehemeld. Met het opwekken van wrevel bij orthodoxe dominees kon men in die tijd niet voorzichtig genoeg zijn. Een effectieve bescherming tegen alle aantijgingen ondervonden Coster en Bredero door de protectie van P.C. Hooft, drost van Muiden en voormalig leider van De Eglantier. Toch werd besloten dat Coster, als de meest controversiële fi-

guur in de Academie, beter zou kunnen terugtreden om het aanzien van de Academie te verbeteren.

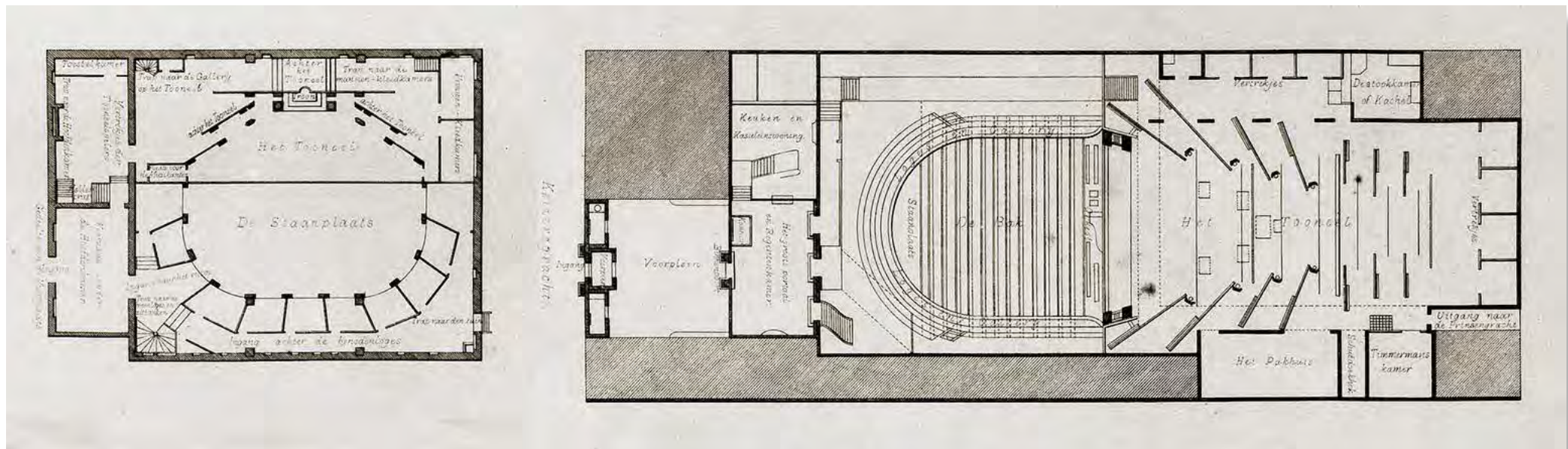
Op 9 september 1622 werd de 'schouwburg' overgedragen aan de Godshuizen. Coster kreeg daarvoor f 6850,- en het Weeshuis nam de hypotheek van f 3300,- over. Na Costers vertrek veranderde er veel en de schouwburg werd al spoedig door een andere rederijderskamer, de Brabantsche, bespeeld. Dit allemaal geïnitieerd door en in overleg met het Burgerweeshuis. Veel leden van Costers Academie werden lid van de Brabantsche kamer.

In 1637 werd besloten de houten toneelschuur te vervangen door een steenen. Niemand minder dan Jacob van Campen werd verzocht daar zorg voor te dragen. Het nieuwe gebouw werd 18½ bij 20½ meter. Op Tweede Kerstdag 1637 zou het nieuwe gebouw ingewijd worden met de opvoering van Vondels *Gysbrecht Van Aemstel, d'ondergangh van zijn stad en zijn ballingschap*. Opnieuw probeerde de Kerkenraad roet in het eten te gooien

en en stelde alles in het werk om deze 'paperye' te laten verbieden. Maar ze kregen NUL op het rekest. Op 3 januari 1638 werd de Amsterdamsche Schouwburg geopend en de Gysbrecht voor het eerst gespeeld. Voor de zekerheid was de magistratuur weggebleven bij de eerste opvoering. Bij een reprise op 5 februari achtte hij het pas gepast om deze bij te wonen. De onaantrekkelijke muur aan de gracht was door Van Campen vervangen door een nieuwe poort met Dorische kolommen en open traliewerk. Boven de poort een vers van Vondel: 'De wereld is een speeltooneel, Elck speelt zijn rol en krijgt zijn deel'. Daarachter een vierkante binnenplaats met op de muren daaromheen nog meer spreuken en een vermaning:

*Waerschouwing
Geen kint den Schouwburgh lastig zy,
Tobackpijp, bierkan, snoepery,
Noch geenerlei baldadigheid.
Wie anders doet, wort uitgeleit.*

Links de schouwburg van Jacob van Campen uit 1637, rechts de vergroting van 1665 die bijna tot de Prinsengracht reikte. De architect is onzeker, Van der Hart of Vingboons?

Men ging de schouwburg binnen via een portaal, waar de entree betaald diende te worden. Het hart van de schouwburg was 'het ruim', het middeendeel van 14 bij 7 meter tussen zitplaatsen en toneel, dat als staanplaatsen gedacht was. Daaromheen 10 loges die aanvankelijk voorzien waren van 'schuilgordijntjes' om incognito te kunnen blijven. Na misbruik van die afzondering werden de gordijntjes afgeschaft. Boven de loges lagen 11 door schotten gescheiden cabines. Daar weer boven het schellinkje. Voor de verlichting overdag was er een enorm halfroond raam boven het publiek aangebracht. Voor de avonden brandden smeerkaarsen die op een 20-armige kandelaber waren aangebracht. Aan de wanden en aan kolommen in de zaal hingen luchters met eveneens smeerkaarsen. In pauzes diende

*Boven: Schouwburg en toneel van de nieuwbouw van 1665; zie ook plattegrond p.99
Rechts: Bij de nieuwbouw van 1665 bleef Van Campens poort gehandhaafd.*

een naast de schouwburg gelegen tuin als foyer. De grond daarvoor had Coster in 1620 nog extra van burens gekocht. Het toneel was verhoogd maar kende nog niet een gordijn ter afscheiding. De achterwand hing los naar beneden en kon opgehaald worden. De coulissen waren constructies met drie schermen waarop verschillende entourages geschilderd konden worden. Hier werd de Engelse Shakespeariaanse mode gevolgd met een 'gesloten' achterwand en open coulissen opzij. Er werden mogelijk ook nog losse attributen of beeldhouwwerken op het toneel geplaatst. Opzij van het toneel een ruimte voor de musici, want zonder muziek was een

toneelvoorstelling ondenkbaar. Later werd er een orkestbak gemaakt. Er werd sowieso voortdurend getimmerd aan de schouwburg, steeds op zoek naar verbeteringen maar vooral naar meer zitplaatsen.

In de loop der jaren dicteerde de smaak van het publiek steeds minder drama en steeds meer opera en operette: de gezongen klucht. Ook ballet kwam vanaf medio 17de eeuw voor, soms als intermezzo maar vanaf 1655 werden regelmatig avondvullende balletten opgevoerd. Er traden steeds meer beroepsspelers op en de optredens werden professioneler. Het aantal speeldagen nam toe tot zes per week maar nooit op zondag. Met het entree was het bijzonder gesteld. Aan de ingang betaalde men drie stuivers maar dan werd binnen nog een bedrag geïnd dat afhankelijk was van waar men wilde zitten. Wilde men niets bijbetalen dan kon men blijven staan. Controleurs hielden in de gaten of daar geen misbruik van gemaakt werd, bijvoorbeeld door de trap naar de gaanderijen te versperren. Ook al waren de toegangsprijzen laag te noemen, De opbrengsten waren niet gering. Zagen we in de beginjaren dat de Godshuizen f 1000,-

per jaar opstreken, tegen het einde van de eeuw liep dat op tot rond de f10.000,-.

In 1664 werd besloten tot een grondige verbouwing van de schouwburg. Het toneel vond men te breed en te ondiep. Ook de changementen verliepen niet soepel genoeg en voldeden niet meer aan de eisen van die tijd. Er werd een flink stuk van de tuin bij het gebouw ingelijfd en op 24 maart 1664 werd de eerste steen voor de aanbouw gelegd. Ook werd de hele binneninrichting vervangen, het toneel verplaatst en een kwart slag gedraaid. Het gebouw was na gereedkomen meer dan tweemaal zo groot geworden, namelijk 18½ bij 44 meter. De toegangspoort van Van Campen bleef onveranderd, afgezien van een stel lantaarns die er op aangebracht werd. Wie voor de verbouwing tekende is niet overgeleverd, wel de kosten: f 36663,-. Er wordt gesuggereerd dat óf Abraham van der Hart hier de hand in had óf dat het Philip Vingboons was. Tussen 23 juni tot de

Boven: De brand slaat over op de zaal en er breekt paniek uit.

Links: De brand begint op het toneel; de coulissen rechts vatten het eerst vlam.

AFBEELDING van den Brand des AMSTERDAMSCHEN SCHOUWBURGS, op Maandag den 31 May 1772, zoo als dezelve zich op de Keizersgragt vertoonde des avonds tusfchen negen en tien Uuren.

opening op 26 mei 1665 werd er niet gespeeld, maar de spelers traden op andere podia in de stad op om niet brodeloos te zijn. Ook nu weer werd op de opening een speciaal voor de gelegenheid door Jan Vos geschreven spel opgevoerd: *Inwyding van de Schouwburg t'Amsterdam*. De decors waren nieuw en fantastisch en het aantal werd jaar na jaar nog uitgebreid. Ook aan kostuums werd de nodige aandacht besteed. Alles met mate, want de financiering moest nog steeds van de Godshuizen komen en de regenten daarvan wilden niet zo makkelijk de nieuwe tijd betreden. Tegen het einde van de 17de eeuw werd de roep om opera's luider en traden regelmatig Italiaanse en Franse gezelschappen op in de schouwburg, waardoor de vaste spelers dagen brodeloos bleven. Om het publiek van dienst te zijn gaf de schouwburgdirectie tekstboekjes uit met de vertalingen. De gezongen klucht had afgedaan en het aantal balletten werd

steeds minder. De burgemeesters bemoeiden zich actief met het repertoire en dicteerden hoeveel drama's, kluchten en opera's er uitgevoerd moesten worden. Ook ageerden zij tegen de wanordelijkheden van het publiek en dat vooral op de lagere rangen. Er werd gegeten en gedronken en geschreeuwd naar het toneel en naar elkaar. Als er gesputter klonk vanuit een loge was het hek van de dam en gebeurde het dat de voorstelling onderbroken of gestopt werd. Zo sukkelde de schouwburg de 18de eeuw binnen.

In 1738 werd het 100-jarig bestaan van de Amsterdamsche Schouwburg feestelijk herdacht.

In 1765 werd de schouwburg andermaal uitgebreid, nu ten koste van het voorplein. Ook werd er een verdieping op gezet om rekwisieten te kunnen bergen. Een deel van de staanplaatsen verdween om een grotere or-

AFBEELDING van de Ruïne des AMSTERDAMSCHEN SCHOUWBURGS, zoo als dezelve zich op Zaterdag den 30 May 1772, vertoonde.

kestbak te kunnen maken en de overige staanplaatsen werden meestal niet meer verkocht, zeker niet bij opera's. Om dat te compenseren werden de prijzen voor de overige plaatsen flink verhoogd. Er werden loges bijgebouwd, de zaal werd verhoogd waardoor het schellinkje nog hoger kon reiken. De schouwburg heette voortaan de Nieuwe Schouwburg.

Toen kwam de 11de mei 1772. Op die maandag werd de eenakter-opera *De qualyk bewaarde dogter* vertoond, vertaald door schouwburgdirecteur Neyts op muziek van E.R. Duni, gevolgd door de opera *De deserteur* van L.S. Mercier op muziek van P.A. Monsigny. Het tweede bedrijf van die opera speelt in een donkere gevangenis. Om toch licht op de spelers te krijgen had Neyts bevolen de smeerkokers meer licht te laten geven. Smeerkokers waren blikken bakken met kaarsmeer waarin een vijftal pitten mee ingegoten was. Die smeerkokers fungeerden als voetlicht en waren door schuin gemonteerde planken aan het zicht onttrokken. Om meer licht te krijgen was het aantal pitten verdubbeld, met funeste gevolgen. Een smeerkoker raakte oververhit en vloog in brand. Een toneelknecht wilde met een emmer water het vuur doven maar daarvoor spatte de brandende kaarsmeer tegen de coulissen die ook in brand vlogen. Binnen enkele minuten stond het toneel in lichterlaaie en een half uur later sloegen de vlammen uit het dak. Drie uur later was de Nieuwe Schouwburg tot de grond toe afgebrand.

Er was eigenlijk tijd genoeg geweest om zonder problemen de zaal te ontruimen, maar er brak paniek uit omdat deuren naar de gaanderijen en trappenhuisen tijdens de voorstelling afgesloten bleken te worden. In

beschoVW op nleVW een hVIs, Waar nog het LVstlg kroost
Van IJVer D'ovDen stok In zijne eLende troost.

paniek sprongen mensen vanaf de hoge zitplaatsen naar beneden, waardoor velen gewond raakten of zelfs gedood werden. Anderen liepen verwondingen op doordat ze onder de voet gelopen werden. De gewonden die niet gered werden en zich zelf niet meer konden helpen verbrandden: achttien in totaal. Van de omringende huizen brandden er twee volledig af en raakten nog eens 20 zwaar beschadigd. De gloed van de brand werd in Den Haag, Utrecht en op Texel waargenomen. Na de brand werd er geplunderd. Vele kostbaarheden waren in de brand en de paniek verloren gegaan. Mevrouw Teixeira had die avond voor f 20.000,- aan juwelen gedragen. De as werd gezeefd om de juwelen te vinden.

De Calvinisten zagen in de brand een teken Gods en bepleitten het einde van deze goddeloze instelling. De Godshuizen besloten het avontuur te beëindigen en het grondstuk met puinhoop te verkopen: de veiling bracht f 27.500,- op en koper was het Rooms-Catholieke Armen Comptoir. Dat zette een nieuw gebouw neer en ook nu weer bleef de poort van Van Campen overeind. Hier en daar zijn nog wat herinneringen aan de schouwburg aangebracht, zoals de gevelsteen op de afbeelding links.

Het was nota bene de Vroedschap die toch de herbouw van de schouwburg heeft bevolen omdat zij vond dat deze een maatschappelijke functie vervulde. Op 1 september 1774 werd op het Leidseplein een nieuwe schouwburg ingewijd. Wel op een koopje..., dus van hout. En ook die zou afbranden!

Een overweldigende hoeveelheid informatie, boekwerken, sites en afbeeldingen werden voor deze aflevering ingestuurd door o.a. Kees Huijser, Arjen Lobach, Anna Denekamp, Ria Scharn, Peter Bastin en Gerard Koppers.

Week 18 - Het Spinhuis

*Om schamele meyskens, maegden en vrouwen,
't Bedelen, leeghaen en doolwegh te schouwen,
Is dit Spinhuis hier ghesticht, soo men hier sien mach,
Elck laet sich niet verveelen noch rouwen,
Uyt Charitaet hieraan de handt te houwen,
Wie weet wat hem oft de zijne noch geschien mag.*

Amsterdam was zijn tijd ver vooruit. In een tijd dat elders voor prostitutie, landloperij of bedelarij nog lijfstraffen of verbanning werden uitgesproken, sloot Amsterdam die mensen op in een tuchthuis. Daar werden ze verzorgd, zodat ze niet van honger omkwamen, en moesten ze werk verrichten waardoor ze een vak leerden en ze na vrijlating eventueel in eigen onderhoud konden voorzien. Het was voor de Republiek dan wel een nieuwtje, Engeland was ons met dit soort instelling voorgegaan. Nou moeten we die gestichten ook niet te zeer romantiseren, een pretje zal het niet geweest zijn. Het kwam neer op een gevangenis-werkplaats.

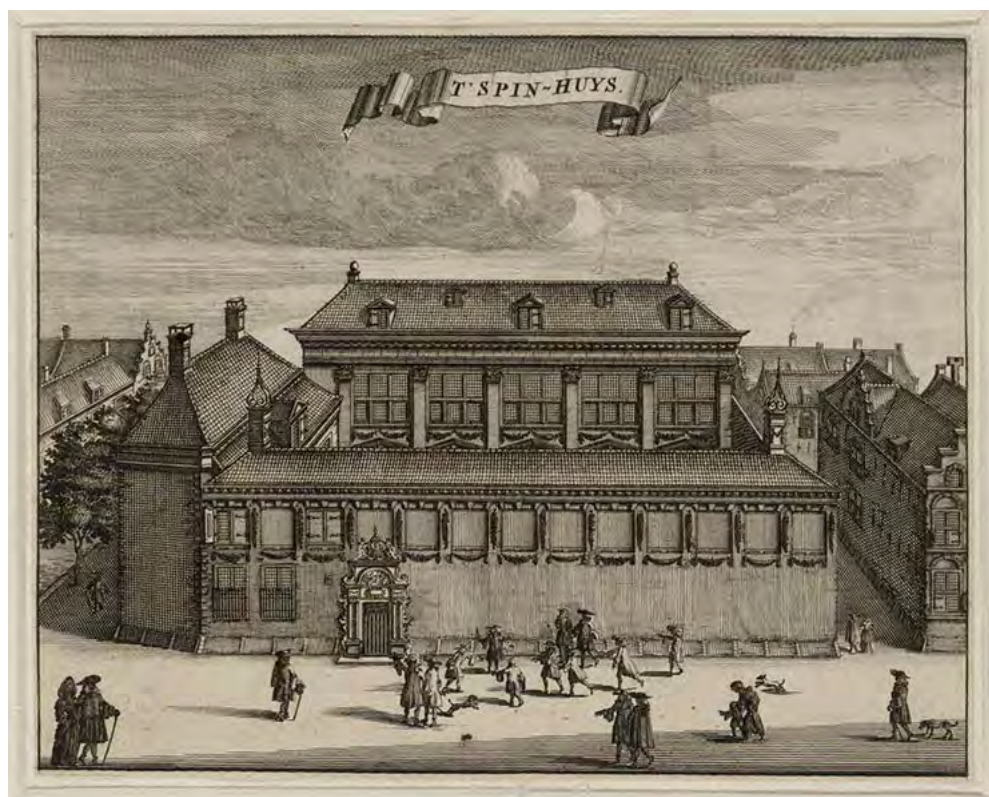
Tuchthuizen kwamen er voor mannen, het Rasphuis, en voor vrouwen, het Spinhuis. Het Rasphuis werd in 1596 gesticht op een deel van het Clarissenklooster met een toegang op de Heiligeweg. In november van datzelfde jaar werd besloten zo iets ook voor vrouwen op te richten. Het Spinhuis opende zijn deuren in 1597 in een deel van het Sint Ursulaklooster aan de Oudezijds Achterburgwal. In 1643 brandde deze behuizing tot de grond toe af door slordigheid van de tuchtelingen zelf. Er werd onmiddellijk begonnen met een nieuwbouw, zoals die vandaag nog te zien is. In de Spinhuissteeg kwam de toegangspoort van de quizfoto, met beeldhouwwerk dat aan Hendrick de Keyser wordt toegeschreven. Boven de poort staat een distichon van P.C.Hooft: *“Schrik niet, ik wreek geen quaat, maar dwing tot goet, Straf is mijn hand, maar lieflijk mijn gemoet.”*

Nadat een crimineel was gearresteerd, werd hij naar het Verbeterhuis of naar de gevangenis (boeien) gebracht, afhankelijk van de aard van het vergrijp. Daar bleef diegene tot de rechter uitspraak had gedaan. Na de uitspraak moest de gevangene zijn tijd uitzitten in een van de tuchthuizen. De leiding van de tuchthuizen was in handen van een commensaalhouder, maar de overheid controleerde streng en stelde regenten aan. De gevangenen werden door cipiers bewaakt. Er heerste strenge tucht in de tehuizen en lijfstraffen en kastijding waren niet ongewoon.

Naast de criminele vrouwen kwamen nog andere categorieën in het Spinhuis terecht. Zo was er de groep correctionele bewoners, die her-

opgevoed moesten worden. Geestelijk gestoorden, die niet 'krankzinnig' genoeg waren om in het Dolhuys opgenomen te worden, deden hun intrede. Ook kwamen er zogenaamde *geldgasten* waarvoor kost en inwoning door familieleden betaald werden. Die moesten om wat voor reden dan ook even uit de roulatie genomen worden, maar daar moest wel steeds de rechter aan te pas komen. Tot slot kwamen er behoeftigen die in ruil voor kost en inwoning werk wilden verrichten. Het was duidelijk dat alle verschillende soorten niet door elkaar konden functioneren, zonder dat de niet-criminelen schade zouden oplopen door het contact met criminelen. Er werd een driedeling in bewoners gemaakt in groepen die zo veel mogelijk apart sliepen, aten en werkten. Zo raakte de sociale zorg en het gevangeniswezen steeds meer met elkaar verweven. Daar zou in de 19de eeuw pas een

eind aan komen. Uit deze noodzaak ontstonden de aparte huizen voor deze groepen. Het Spinhuis bleef voor de zwaarder gestraften maar daarnaast kwam in 1654 het Willige Rasphuis (v/h Arme Kinderen Werkhuis), ook wel het Nieuwe Werkhuis aan de IJgracht. In 1718 werd het Verbeterhuis aan de Lijnbaansgracht geopend. De regenten van het Spinhuis hielden op al deze instellingen toezicht en dat bleef ook na de verhuizing van deze tehuizen naar het Nieuwe Spin- en

*Boven: Voor de kost moesten de gedetineerden vlas en wol spinnen en kaarden
Rechts: Na het inzakken van de lakenindustrie schakelde het Spinhuis over op
naaien en breien.*

Werkhuis in 1782.

Bestuur

Regent zijn van een instelling was in de 17de eeuw een erebaantje. Dat wil overigens niet zeggen dat het onbezoldigd was. Het bestuur van het Spinhuis werd tot 1653 gevoerd door drie, later vier regenten en twee regentessen. Nadat het Werkhuis erbij gevoegd was werd het aantal regenten op zes gebracht. Op het schilderij van Karel Du-jardin van 1669 zien we die zes regenten. Daarnaast waren er nog steeds twee regentessen, gezien het schilderij van Dirck Dircksz. van Santvoort uit 1638. Daarop zijn de twee regentessen samen met twee binnenmoeders afgebeeld.

Financiering

Het stadsbestuur bestond in de 17de eeuw uit kooplieden, niet uit sociaal bewogen politici. De financiering van de tuchthuizen en sociale instellingen was altijd een probleem en men zag het liefst dat ze zichzelf zouden bedruipen. Welwillend werden een aantal stedelijke belastingen ter beschikking gesteld, namelijk accijnzen die

slijters, tabaksverkopers en drogisten inbrachten. Verder dienden de gevangenen en andere bewoners van de tuchthuizen werk te verrichten waarmee inkomsten konden worden gegenereerd. In het geval van het Spinhuis was dat spinnen voor de lakenindustrie en toen die teloor ging werd er genaaid en gebreid. Een heel bijzondere bron van inkomsten waren de entregelden, twee stuivers, van burgers die wel eens wilden zien hoe het er toeling in de tuchthuizen. Aapjeskijken, maar dan anders!

Voeding en kleding

Het voedsel was in alle gevangenissen hetzelfde en werd door een aantal gevangenen zelf, onder bewaking, bereid:

- op zondag grauwe erwten met vlees en zout
- op maandag gort met vet en zout
- op dinsdag aardappelen met wortelen of kool, met vet, zout en peper
- op woensdag groene erwten gekookt met vet, zout en peper
- op donderdag aardappelen met wortelen of kool, met zout en peper
- op vrijdag aardappelen met stokvis, boter, zout en peper
- op zaterdag aardappelen, zoete appelen, rapen of wortelen, met zout of peper

Afhankelijk van het jaargetijde werd de keus van de groenten aan-

gepast. In principe kregen de gevangenen dus iedere zondag vlees. Dagelijks kreeg iedere gevangene ook een pond brood (de helft tarwebrood, de andere helft roggebrood) en als drank karnemelk. In het weekend was er bier.

Alle gevangenen in de tuchthuizen droegen dezelfde kleding: een linnen hemd, een buis en een broek van bruin pij-laken, een paar wollen sokken, een wollen slaapmuts, een gekleurde halsdoek en een paar klompen.

Verhuizing

Eind 18de eeuw raakten de drie instellingen overvol en aftands. In 1780 besloot de Vroedschap een groot nieuw gesticht te bouwen. Het werd groot genoeg om opnieuw alle gevangenen en patiënten samen te brengen, zij het in aparte vleugels. Het Nieuwe Spin- en Werkhuis kwam in een uithoek van de stad aan de Roetersburgwal, waar de

Li.bov: Het door het Spinhuis gebruikte lakzegel met het vers van P.C.Hooft.

Boven: Kastijding met de pantoffel. Vanachter het hekwerk kijken betalende gasten nieuwsgierig toe

grond niet te verkopen was en al een eeuw braak lag. In 1782 kon het gebouw van stadsarchitect Van der Hart betrokken worden en kon men de oude gebouwen van de hand doen. In 1849 verdwenen de criminele bewoners definitief uit het Nieuwe Werkhuis, nadat de cellulaire gevangenis aan de Weteringschans gereed gekomen was. Het Nieuwe Werkhuis veranderde in 1870 in een armenhuis en in 1933 werd het bejaardenhuis.

Het Spinhuis is blijven staan door een aaneenschakeling van nieuwe functies. In 1783 tot 1786 werden de roomse wezen uit het Maagdenhuis hier ondergebracht. De oude huizen van het weeshuis aan het Spui werden afgebroken en op dezelfde plek werd het nieuwe Maagdenhuis gebouwd. In 1787 werd het een militair logement voor de Pruisische troepen die het gezag van stadhouder Willem V kwamen herstellen. Tijdens de Franse overheersing kreeg het complex een

aantal verschillende functies naast elkaar, met als belangrijkste een extra uitdelingsplaats voor huiszittende armen. Als goede tweede werd de Stads-kousenfabriek hier gevestigd. Nog in de Franse tijd maar ook daarna waren alle stedelijke en landelijke accijnsbureaus hier geconcentreerd. In 1833 betrok de gemeentepolitie het gebouw als hoofdbureau. Die verbleef daar tot in 1941 het nieuwe hoofdbureau aan de Marnixstraat opgeleverd werd. Daarna hebben diverse gemeentendiensten van het pand gebruik gemaakt. Nu is het complex in gebruik bij de Universiteit van Amsterdam.

Boven: Het Verbeterhuis nam onaangepasten, raddraaiers en licht verstandelijk gehandicapten op. Het stond onder controle van het Spinhuis

Links: Het Nieuwe Werkhuis of Willige Rasphuis ging de vrijwillig verblijvende en niet-criminele bewoners opvangen. Zij werkten vaak voor de scheepvaart.

Er is bijna voortdurend verbouwd en verbeterd aan het Spinhuis. Op het Internet was de volgende opsomming te vinden van nog originele bouwfragmenten (zie foto rechts en hierboven):

Uit 1645 resteert een gevel van bak- en bergsteen met een kroonlijst en (over de middenpartij) een driehoekig fronton, festoenen boven de vensters der benedenverdieping en aan de Spinhuissteeg een poort. Gekoppelde Ionische zuilen tussen vleugelstukken met cartouchevormen dragen een hoofdstel; hierboven een in een rondboog gevat marmeren reliëf, en als bekroning een gebogen fronton, waarop twee leeuwtjes die het met festoenen versierde stadswapen flankeren; het reliëf (1607, door Hendrick de Keyser), in 1911 herplaatst (het was naar het Werkhuis overgebracht), stelt drie vrouwen voor, van welke de middelste met een roede tuchtigt, terwijl de andere spinnen en breien. Hierbij het boven al vermelde tweeregelig vers van P.C.Hooft.

*Boven: Detail van de poort met het beeldhouwwerk van Hendrick de Keyser
Rechts: De gevel aan de Oudezijds Achterburgwal in 1943, even nadat de politie het gebouw verlaten had. Die had hier hoofdbureau gehouden sinds 1833.*

Deze aflevering kwam tot stand door bijdragen van Anneke Huijser, Dolf van Wijngaarden, K. van Vlaanderen en Anna Denekamp.

Boven: Twee regentessen en twee binnenmoeders van het Spinhuis, Dirck van Santvoort -1638

Li.bov: Twee regenten en twee regentessen van het Spinhuis, Bart. v.d. Helst -1650. De achtergrond biedt een (niet bestaand) doorkijkje naar de werkplaats.

Een cipier hanteert daar weer de pantoffel zoals op de tekening op pag. 107

Li.ond: Zes regenten van het Spinhuis, Karel Dujardin -1665

Week 19 - De Keuken van 1870

Eind 18de eeuw heerste in Amsterdam bittere armoede. De ongeletterdheid was schrikbarend. Was het niet een schandelijk vooroordeel, dat de gewone man maar moest werken en verder niets hoefde te weten? Jan Nieuwenhuijzen, doopsgezind predikant te Monnickendam, zag ‘velen zuchten om en reikhalzen naar wijsheid’. Zou het niet geweldig zijn die ‘velen’ te helpen zich te ontwikkelen? Samen met zijn zoon Martinus (arts te Edam) richtte Nieuwenhuijzen in 1784 de ‘Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen’ op. Het Nut zou armen en ‘mingeoefenden’ omhoog helpen op de maatschappelijke ladder. Verbetering van onderwijs en opvoeding moest leiden tot ‘vorming en beschaving van den burger’. Het secretariaat van het

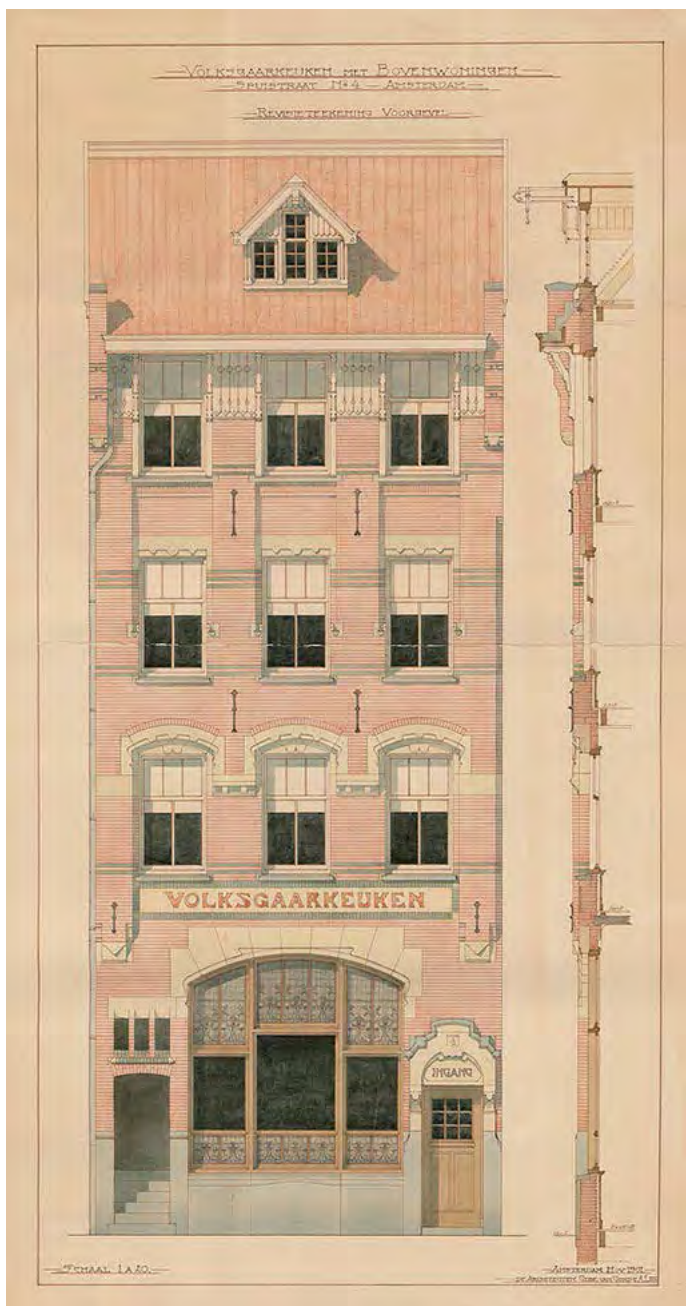
landelijk Nut zat enige tijd in het woonhuis van Martinus Nieuwenhuijzen. In 1787 verliet Martinus hals over kop zijn huis, omdat hij als patriot in botsing kwam met de notabelen van het prinsgezinde Edam, maar de papieren van het Nut nam hij mee. Hij vestigde zich in Amsterdam met in zijn kielzog het hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Het Nut zette een groot aantal projecten op. In 1791 werd in Haarlem de eerste uitleenbibliotheek ingericht; een kleine twintig jaar later waren dat er al vijftig. Lenen was gratis, maar de boeken moesten op tijd worden teruggebracht – zo niet, dan kwam een boete aan de deur een boete innen. Het Nut organiseerde ook volksvoorlezingen voor de ‘onwetenden’.

Er kwam een Nutspaarbank, waar men ook levensverzekeringen en verzekeringen tegen ziekte- en begrafeniskosten kon afsluiten. Bij Nutshulpbanken konden de ‘mingegoeden’ geld lenen, als ze van plan waren het netjes te besteden. De boer die zijn paard had verloren, kon er terecht, de weduwe die een winkeltje wilde beginnen ook. De kroegbaas, tapper en slijter in spe, waren bij de Nutshulpbank aan het verkeerde adres en als je je kinderen niet regelmatig

*Boven: Jan Nieuwenhuijzen, oprichter van Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen
Links: De eerste volksgraakeuken stond in de Spuistraat en was ingericht in een voormalige paardenstal op huisnummer 4.*

naar school stuurde, hoefde je ook niet op Nutshulp te rekenen. Landbouwgrond werd aangekocht en in stukjes verhuurd, zodat de aangeslotenen zelf groente en aardappelen konden telen.

In de eerste helft van de twintigste eeuw bouwde het Nut badhuizen, voor de wekelijkse wasbeurt, zwembaden en gymnastieklokalen. Goed eten, schoon zijn op jezelf en je lichaam oefenen - het Nut vond het allemaal belangrijk.

Volksgaarkeukens

Op 13 september 1870 werd op Spuistraat 4 een volksgaarkeuken geopend. Daar kon je voor weinig geld stampot, boerenkool en bruine bonen met mosterd en azijn of stroop eten en rijstebrij met krenten of boekweitgrutten met melk toe. In het eerste jaar al werden 126.088 maaltijden á 10 cent verstrekt. De keuken was ook op zon- en feestdagen open, maar daar bleek weinig interesse voor te bestaan evenals voor de mogelijkheid maaltijden af te halen. Al snel werden er meer volksgaarkeukens opgericht, o.a. Utrechtsewarstraat 46 (1872) en Pijlsteeg 23-25 (1874). Deze laatste verhuisde later naar Pijlsteeg 9-11 en in 1913 naar Nes 31. Over het jaar 1912 werden in de drie gaarkeukens al 697.000 maaltijden verstrekt, die nog steeds een dubbeltje kostten. Daarnaast werden ook duurdere maaltijden verstrekt. Het was allang niet meer zo dat er alleen arme arbeiders kwamen eten. Het moet wel gezegd worden dat de gaarkeuken in de Pijlsteeg die in de Spuistraat verre overvleugelde. De gaarkeuken die in 1882 op Wittenburgergracht 65 werd geopend, bleek niet aan een behoefte te voldoen en werd in 1884 weer gesloten. Die op het Waterlooplein was speciaal ingesteld voor Joodse bewoners, uiteraard rekening houdend met de Joodse spijswetten, maar ook die werd geen succes en sloot weer in 1921. In 1927 startte nog wel een vierde keuken op Overtoom 31: Restaurant Overtoom. Dat mocht geen gaarkeuken heten want er was alles aan gedaan om het niveau omhoog te brengen. Deze gelegenheid was dan ook bedoeld voor hoger personeel, meestal alleenstaande mannen met betere posities.

De dagschotel kost in 1870 f0,10, ook nog in 1910, maar in 1930 f0,30, in 1949 f0,85 en in 1959 f1,10. Daarna gaat het snel omhoog via f8,50 in 1995 tot f22,50 in 2001.

De keuken in de Spuistraat was direct aan de straatzijde van het pand. Daarachter lag de eetzaal met ook een uitgang naar de Koggestraat. In de keuken stond een enorm gemetseld fornuis. De gaarkeuken werd geleid door vader en dochter Kooymans. De dochter trouwde na 10 jaar met de heer Schlink, die de taak van vader overnam. De bediening gebeurde door zes watervlugge serveersters die soms tientallen jaren in dienst bleven.

In 1901 liet het Nut het pandje in de Spuistraat afbreken en er een woon-/winkelhuis voor in de plaats zetten. Het nieuwe pand kreeg drie woonverdiepingen met op de begane grond opnieuw de volks-gaarkeuken. Dat is het Jugendstil-gebouw dat daar nu nog staat.

In het jaar van opening van deze nieuwe gaarkeuken verkocht de maatschappij in totaal 425.091 maaltijden.

Door de crisis in de jaren dertig kwamen ook de gaarkeukens in zwaar weer. Ze kregen concurrentie van goedkope Ruteck's cafetaria's en veel arbeiders raakten werkloos. Ondanks goedkope dagschotels, f 0,30 inclusief vlees, werkten de gaarkeukens met verlies. In 1935 werd restaurant Overtoom opgedoekt en in 1937 die in de Nes en de Utrechtsedwarsstraat. Die in de Spuistraat bleef. Omdat de naam ietwat stigmatiserend overkwam werd hij 1945

Smaakt ie? 'Mhm'. Slechts de rechterduim priemt de lucht in. 'Uitmundend', merkt de 50-jarige klant even later op. 'Ik werk in de buurt en eet hier elke dag voordat ik naar huis ga. Vroeger at ik bij mijn ouders thuis, zelf koken heb ik nog nooit gedaan. Ik zou onmiddellijk vergeten dat ik iets op het gas gezet had'.

veranderd in *Restaurant V.G.K.* om in 1970, bij het 100-jarig bestaan weer te veranderen in *De Keuken van 1870*. De Keuken in de Spuistraat was tot voor kort open en werd druk bezocht. In 2001 wilde het departementsbestuur de Keuken sluiten en werd er een

“Zijn er al stamppotten?”, vraagt de serveerster. Een Engelman wil ècht Hollands eten”. De kok in 'De Keuken van 1870' in de Amsterdamse Spuistraat schudt zijn hoofd. Het stamppotseizoen begint pas vanavond om zeven uur. “Geef die man bruine bonen, ook Hollands”, zegt Theo, al 18 jaar vaste klant van de 'Keuken' die vandaag (in 1995) 125 jaar bestaat. Voor het duurste gerecht, een varkenshaas, betaal je f 16,50, de dagschotel kost f 8,50. Winst maken is verboden, staat in de statuten.

reddingscomité gevormd met illustere namen als Hans van Mierlo en majoor Bosshardt. Het restaurant werd in 2004 weer geopend met de garantie minstens 15 jaar met deze formule door te gaan. De exploitatie was in handen van de burens van Theater Pompoen op Spuistraat 2, totdat enkele jaren later een omvangrijke fraude onder het personeel aan het licht kwam en de Keuken definitief gesloten werd. In het pand zit nu *De Goudvis Club*, waar je nog steeds kunt eten, Asian streetfood, zoals ze het zelf noemen.

Deze aflevering kwam tot stand door bijdragen van Kees Huijser, Anna Denekamp, Maaïke de Graaf, Dolf van Wijngaarden, Anneke Huijser en Ria Scharn.

Week 20 - Grand Théâtre des Variétés

Amstelstraat

Ooit was de Amstelstraat een theaterstraat bij uitstek, een predicaat dat ze overigens met de Nes moest delen. Zo begon het niet. Bij de uitleg van de straat was dit het domein van de vervoersbedrijven, wagenmakers, paardenstallingen, hoefsmeden, enzovoort. Het huidige Rembrandtplein als naaste buur fungeerde als wagenplein, waar koetsen van buiten de stad arriveerden. Dat bleef ook zo na de Vierde Uitleg, omdat wat achter de Utrechtsepoort als wagenplein gedacht was al snel als veemarkt in beslag genomen werd. Zijstraten van de Amstelstraat weerspiegelen het vervoersverleden ervan: Paardenstraat en Wagenstraat.

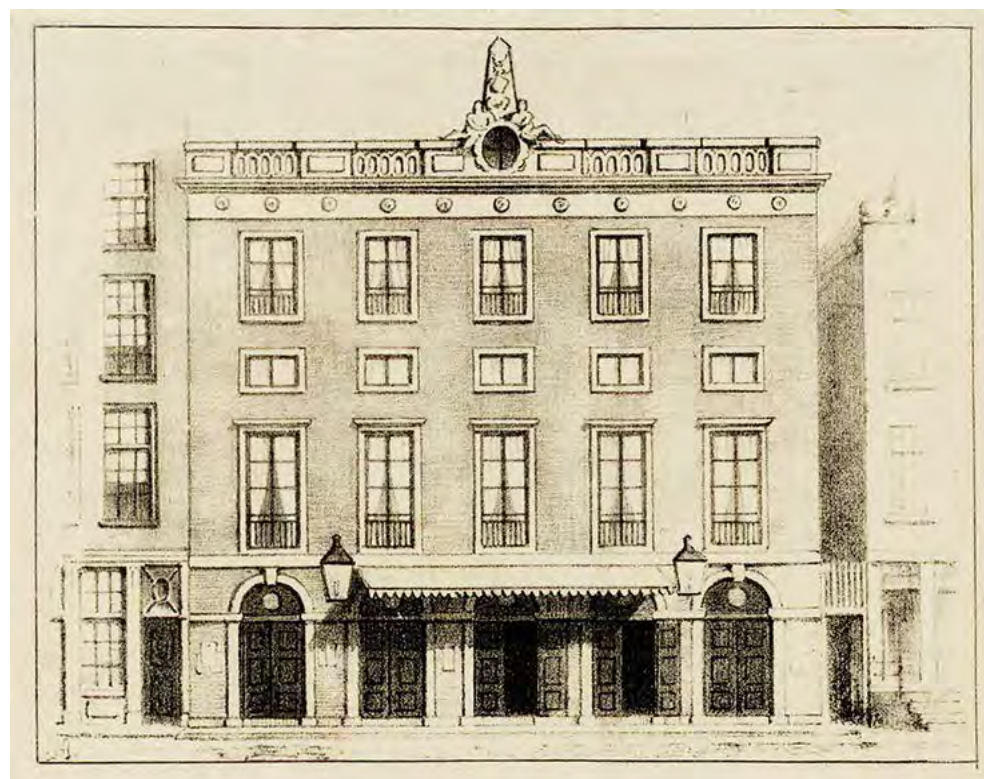
Boven: De Amstelstraat, gezien vanaf het Rembrandtplein rond 1900. De schouwburg is halverwege de straat, te herkennen aan de brandtrappen.

Rechts: De Hoogduitsche Schouwburg in 1846, vlak voor Abraham van Lier hem overnam. Hij had toen al het een en ander aan verbouwingen achter de rug.

In 1839 werd in de Amstelstraat de eerste schouwburg geopend, de Salon des Variétés van Judels en Boas. Het is op de foto het gebouw met het fronton, aan het begin van de Amstelstraat. In 1791 opende iets verderop de Hoogduitsche Schouwburg. Om de theaterreeks af te maken volgden in 1881 het Centraal Theater en in 1893 het Café-Concert Flora, dat in 1896-1897 tot theater werd verbouwd.

Hoogduitsche Schouwburg

In 1790 begon de bouw van een echte schouwburg in de Amstelstraat naar een ontwerp van architect Abraham van der Hart die drie jaar daarvoor al de Fransche Schouwburg (nu: Kleine Komedie) op de Erwttenmarkt had gebouwd. Een gelegenheid waar nu

eens niét gegeten en gedronken werd bij het beluisteren van wat entertainment, maar waar - comfortabel op een leren bank gezeten - gekeken werd naar het toneel en wat daar getoond werd. Ook qua toegangsprijs week deze schouwburg af van het variété door toegangsbewijzen te verkopen in plaats van de gebruikelijke gratis toegang met verplichte (dure) versnapering. De naam was niet voor niets zo gekozen. Het programma was gevuld met Duitstalig toneel, opera, operette en muziek van vooral Duitse componisten. De schouwburg werd bespeeld door de Hoogduitse Tooneel Sociëteit. Het was niet eenvoudig om op te boksen tegen de schouwburg op het Leidseplein en de Fransche Schouwburg aan de Amstel. Medio 19de eeuw werd het programma aangevuld met vaudeville, goochelaars, acrobatiek, sketches, enzovoort om de recette op peil te houden. Dat mocht niet baten: de Fransche Schouwburg sloot in 1854 en de Hoogduitse werd in 1852 overgenomen door Abraham van Lier. Lees ook nog een artikel over de Hoogduitse Schouwburg in [Ons Amsterdam](#)

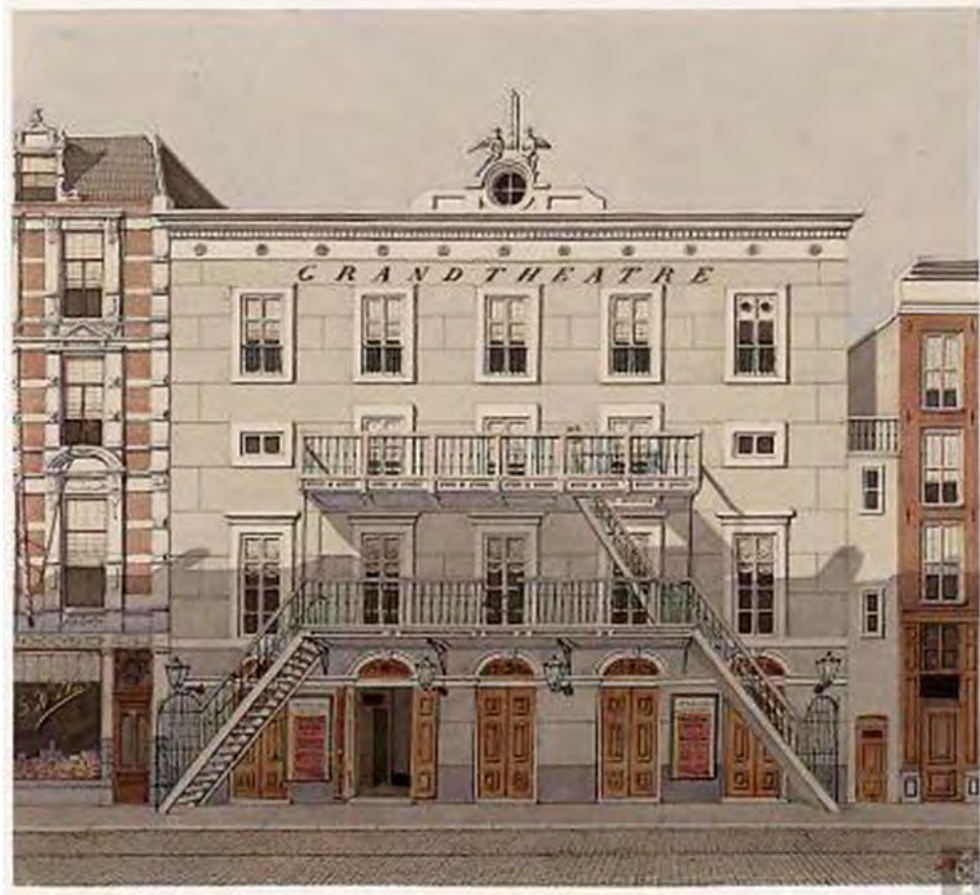
Abraham Israël van Lier (1812-1887)

De in Amsterdam geboren Van Lier begon als muzikant en werd rond 1840 dansmeester. Daarnaast schnabbelde hij wat bij als acteur in kleine theaterrolletjes in de schouwburgen. In 1852 wist hij de hand te leggen op de Hoogduitse Schouwburg in de Amstelstraat. Die bouwde hij om tot Grand Théâtre des Variétés en begon een glansrijk bestaan als theaterdirecteur. Hij maakte net niet zijn 35-jarig jubileum mee als directeur. Hij overleed een dag daarvoor op 7 januari 1887.

Grand Théâtre des Variétés

Abraham van Lier handhaafde aanvankelijk het repertoire, maar had daarbij een gelukkiger hand en een aller-charmantste manier om met personeel, acteurs en publiek om te gaan. Dat bezorgde hem succes en de nodige revenuen, zodat hij van 1875 tot 1877 het gebouw van binnen en van buiten grondig kon laten verbouwen. Daarbij breidde de capaciteit uit van 800 tot 1100 stoelen. De naam van het etablissement was iets eerder al ingekort tot Grand Théâtre en prijkte op de gevel. Van Lier werd op 7 september 1877 in een fakkeloptocht van zijn zomertheater in de Plantage naar de Amstelstraat gebracht voor een uitgebreide huldiging in zijn herboren theater.

Hij werd naast de Stadsschouwburg aan het Leidseplein de belangrijkste schouwburg van de stad. Niet voor niets streek het toneelgezelschap van die Stadsschouwburg bij Van Lier neer tijdens de verbouwing in 1872-1874 en na de brand en tijdens de herbouw in 1890-1894.

Vorige: Het interieur van het in 1877 verbouwde Grand Theatre.

Boven: Het exterieur na het in 1887 aanbrengen van brandtrappen op last van de brandweer.

Rechts: De gebroeders Van Lier namen in 1887 de directie van hun vader over.

Alle beroemde toneelspelers uit de tweede helft van negentiende eeuw hebben in het Grand Théâtre gespeeld: Louis Bouwmeester en zijn zus Theo Mann-Bouwmeester, maar ook internationale vedettes als Adelaïda Ristori, Eleonora Duse, Ernst von Possart en Sarah Bernhardt.

In 1887 werden aan de voorgevel op last van de brandweer brandtrappen aangebracht (afbeelding links). Dat beeld is vaak vastgelegd maar het ontsierde de gevel natuurlijk enorm.

In 1887 overleed Abraham van Lier en namen zijn drie zoons Isouard, Lion en Joseph de directie over. Zij borduurden voort op de faam die opgebouwd was maar hadden uiteindelijk minder succes dan hun vader. Het kan ook zo zijn dat de formule sleets werd of doordat de opkomende filmindustrie en het fenomeen bioscoop volwassen werden. In 1905 begon opnieuw een omvangrijke verbouwing waarbij de hele voorgevel vervangen werd. Daarbij werden eindelijk die

hatelijke brandtrappen verwijderd. Aan de buitenkant minder zichtbaar, maar wel ingrijpend, was het terugbrengen van de capaciteit tot 667 stoelen. Dat had alles te maken met het veranderen van het repertoire. Er zouden vanaf 1907 in de zomermaanden films vertoond worden. Een nieuwe fase in het bestaan!

In 1910 haalden de gebroeders Van Lier B. A. Mullens in de zaak om incidenteel ook eens films te vertonen. Mullens was bekend van

de filmfabriek Alberts Frères, die hij samen met zijn broer dreef. In 1911 zag Mullens kans de hele onderneming over te nemen. Zijn idee om er een luxe bioscoop van te maken werd gedwarsboomd door contracten met vaste toneelgezelschappen. Mullens was niet zo goed of hij hield voorlopig dagen vrij voor hun optredens. Alleen van film kon Mullens toch niet rondkomen en in 1913 verhuurde hij de schouwburg aan het toneelgezelschap van

Grand Theatre, Amsterdam
Dir. Gebr. A. v. Lier.
Amstelstraat 21

Hermen Heijermans. Tijdens de crisisjaren na 1930 kreeg Mullens het heel moeilijk.

Zo charmant als Abraham van Lier was geweest, zo horkerig gedroeg Mullens zich. Hij lag met iedereen overhoop die hem in de weg stond. In 1938 presenteerde hij plannen om de schouwburg nu definitief tot bioscooptheater om te bouwen. Zijn financiële positie maakte dat echter onmogelijk en op enige medewerking van investeerders hoefde hij niet te rekenen. Hij kreeg het ook aan de stok met de Dienst Personele Belastingen en hij weigerde een aanslag te voldoen. Maart 1938 trok de fiscus de stekker uit de onderneming en veilde de inventaris. Het gebouw ging op slot.

Boven: Executoriale verkoop van de inventaris van het theater in maart 1940.

Links: Het resultaat van de verbouwing van 1905-1907 met weer een nieuwe gevel.

Sloop

Waar tijdens de bezetting andere theaters doordraaiden bleef het Grand Theatre leeg staan. In de hongervinter roofden vertwijfelde stadgenoten al het hout uit leegstaande gebouwen om hun huizen mee te verwarmen. Dat lot onderging dus ook het theater. Gevolg was dat de muren instabiel werden en elk moment konden instorten. In 1946 bleek de situatie van het Grand Theatre zo slecht dat de Gemeente het onteigende en Publieke

Werken het lieten afbreken. Daarna bleef het perceel jaren braak liggen tot de Nederlandse Middenstandsbank, na een omvangrijke fusie in 1961, ruimte nodig had en in de Amstelstraat een groot gebouw op de grond van het voormalige Grand Theatre liet neerzetten.

Deze aflevering kwam tot stand door bijdragen van Maaïke de Graaf, Dolf van Wijngaarden en Anneke Huijser.

Boven: Het leeghalen van het theater na de verkoop in maart 1940.

Rechts: De nieuwbouw van de Nederlandse Middenstandsbank.

Week 21 – Nieuwezijds Huiszittenhuis Prinsengracht 235-237

In de tijd dat er nog slechts 'n enkele parochie in Amsterdam was, hadden de huiszittenmeesters hun administratie in de Oude Kerk. Ook de uitdelingen vonden in de Oude Kerk plaats. Toen rond 1400 de parochie in tweeën gedeeld werd, verhuisde de uitdeling voor de huiszittende armen aan de Nieuwe Zijde naar de Nieuwe Kerk. In later tijd splitsten ook de regentencolleges in Oude en Nieuwe Zijde en kregen een afzonderlijke zetel, voor hun kantoor en voor hun archief. Na de Alteratie werd de armenzorg losgekoppeld van de kerk en een zaak voor de stedelijke overheid. In chique termen: de parochiale armenzorg maakte plaats voor diaconale armenzorg. De uitdelingen bleven voorlopig vanuit beide kerken plaatsvinden. Het turfpakhuis en de bakkerij voor de huiszittenmeesters van de Oude Zijde werden in 1610 gevestigd op een erf op de hoek van de

Leprozengracht, nu Waterlooplein. In 1655 kregen de regenten daar ook een groot gebouw met kantoor en regentenkamer ter beschikking. De huiszittenmeesters van de Nieuwe Zijde kregen in 1614 van de stad een erf toegewezen op de Prinsengracht, ten noorden van de Leliegracht. Daarop bouwden zij een bakkerij en een turfpakhuis. Zij bleven 'kantoor houden' in de Nieuwe Kerk, totdat in 1645 de fatale brand in die kerk aanleiding gaf tot het stichten van een huis naast het perceel op de Prinsengracht. Voorbereidend daarop werden drie pakhuizen 229-233) gekocht. Het nieuwe Huiszittenhuis werd in 1649 voltooid en op 20 december van dat jaar vond er de eerste uitdeling plaats. De bakkerij werd in 1690 geheel vernieuwd en het turfpakhuis werd naar elders in de stad verplaatst. Omstreeks 1762 begon de grote uitdeelplaats te verzakken en werd opnieuw onderheid en hersteld. Gelijktijdig werd de grote boterkelder verder uitgediept.

Boven: Het Nieuwezijds Huiszittenhuis aan de Prinsengracht ná 1649.

Links: Het uitdeelhuisje is alles dat nog resteert. In het fronton het koggeschip.

Het aantal geregistreerde armen wisselde per jaargetijde en was in de winter tot zes maal zo groot. Dat was aanvankelijk ook de reden waarom de bedeling alleen in de wintermaanden plaatsvond, van Kerstmis tot Pasen. Noodgedwongen werd dat later het hele jaar door, alleen met wisselende hoeveelheden.

Door de spectaculaire groei van Amsterdam in de 17de eeuw vergde de armenzorg enorme inspanning en aanpassingsvermogen. Dat maakte men zich met veel vallen en opstaan eigen. Daarna was onze zorg dermate goed dat uit heel Europa studiegroepen uitgezonden werden om de organisatie in Amsterdam te bestuderen.

*Boven: Een van de vier natuurstenen reliëfs boven de ingangen van het Huiszittenhuis die zich nu in het Rijksmuseum bevinden: inschrijving der armen
Rechts: Broodmunten, zoals die uitgedeeld werden aan geregistreerde armen.*

Tijdens de Bataafse Republiek en de Franse overheersing (1795-1813) is het systeem van zorgverlening verder geprofessionaliseerd, in de zin dat het karakter van burgerinitiatief vervangen werd door overheidsbemoeiing volgens strikte normen die voor iedereen in de stad golden. Het beleid werd uitgevoerd door ambtenaren. De tweedeling over oude en Nieuwe Zijde werd opgeheven. De administratie werd samengevoegd in het gebouw aan de Prinsengracht¹. De armenzorg heeft daarna in het Koninkrijk der Nederlanden globaal volgens dezelfde regels tot en met 1870 vanuit dit gebouw dienst gedaan². In 1848 vonden op deze plaats de eerste zittingen van de Spaarbank voor de Stad Amsterdam plaats. Daarmee koos de bank bewust voor de plaats waar haar klanten toch al zouden zijn. Op deze zelfde plek, schuin tegenover de Noordermarkt, is in 1873 de bekende brandweerkazerne gekomen. De drie pakhuizen 229-233 werden in 1938 afgebroken om plaats te maken voor de manufacturengroothandel 'Nederland'.

- 1 Bij besluit van 10 november 1808, werden de Regenten-Colleges van beide Huiszittenhuizen ontbonden, en werd het college van de Huiszitten-Stadsarmen geïnstalleerd.*
- 2 Op 1 januari 1871 trad de nieuwe verordening op het Openbaar Armbestuur in werking en gelijktijdig werd het college van Regenten der Huiszittende Stadsarmen opgeheven.*

Dat we over de zorg voor huiszittende armen het een en ander weten, is te danken aan de bewaard gebleven administratie van die van de Oude Zijde. Oppervlakkig bekeken, lijkt het daardoor dat die voor de Nieuwe Zijde niet zoveel te betekenen had, maar dat is niet waar. Sterker nog, die was zelfs omvangrijker en is ook langer nodig geweest. De administratie ging echter in de eerder vermelde brand in de Nieuwe Kerk verloren en is sindsdien incompleet. Lees over de archieven van de Huiszittenhuizen in het [Amsterdamse Stadsarchief](#).

Onder: Het college van regenten van het Nieuwezijds Huiszittenhuis.

Armenzorg omvatte veel meer dan uitdelingen aan huiszittende armen. Ook weduwen- en wezenzorg viel daaronder. De Aalmoezeniers-weeshuizen vormden een aparte groep, evenals de weduvenhoven (Karthuizerstraat, maar vaak ook particulier geregeld), krankzinnigengesticht (Dolhuys, Buitengasthuis) en oude mannen- en vrouwengestichten (Oudemanhuis, Roetersstraat). Ook werkhuisen als het Rasphuis, het Spinhuis en het Willige Werkhuis werden op gelijke wijze door zelfstandig opererende regentencolleges begeleid. Deze georganiseerde armenzorg was niet voor iedere inwoner van de stad toegankelijk. Om te beginnen was die bedoeld voor reeds langdurig gevestigde burgers. De grote legers zeelieden en dienstboden komen niet in de lijsten van geregistreerden voor. Ook die verbleven (soms) langdurig in de stad en hun groepen beliepen in de toptijd tot 10.000 zielen. Daar werd wel op toegezien, maar die vielen, als ze zonder werk kwamen, onder speciale bestrijders van bedelarij en prostitutie en verdwenen via justitie in de werkhuisen of werden verbannen. Verder was Amsterdam uitermate tolerant, iedereen van goede wil en met een goed paar handen was welkom, maar alleen gereformeerden konden rekenen op zorg als het eens misging. Achtereenvolgens kwamen grote groepen joden, lutheranen, doopsgezinden en hugenoten naar de Republiek omdat de vrijheid van godsdienst tot de uithoeken van Europa en verder werd rondgebaaid. Ze kregen echter te verstaan dat zij niet tot last mochten komen van de gereformeerde gemeenschap en hun eigen zorg moesten organiseren én betalen. Dat gold ook voor de katholieken die in de stad bleven wonen. Het Maagdenhuis is er een uitstekend voorbeeld van. Voor al deze groepen gold dat ze mochten geloven wat ze wilden, maar hun kerken mochten er niet als een kerk uitzien. Speciaal voor de katholieken bedoeld, was de regel dat de straat voor geloofsuitingen taboe was. Maar dit terzijde.

Aalmoezenier, hij die de aalmoezen uitdeelt, is een term die het meest in de katholieke armenzorg voorkomt. De term werd daarvoor echter al voor de armenzorg vanuit vorstelijke hoven gebruikt en tijdens de Republiek ook in de protestantse armenzorg gebezigd. De indruk bestaat dat de steenrijke regenten uiteindelijk toch een vergoeding kregen.

Brandweerkazerne

Op 15 augustus 1874 ging de beroepsbrandweer van start in Amsterdam. Daarvoor werd de brandbestrijding door 'dienstplichtigen' uitgevoerd en dat tot grote ontevredenheid. Dat kon professioneler met geoefend personeel in vaste dienst! Het brandweerkorps werd georganiseerd in drie hoofdwachten, drie hulpwachten, drie observatieposten en 128 'brandschellen' her en der aan gebouwen in de stad. Eén van die hoofdwachten werd op de Prinsengracht gevestigd, op de plaats van het voormalige Huiszittenhuis. Dat was in 1873-1874 door stadsarchitect Willem Springer verbouwd, wat neerkwam op het opnieuw opbouwen van de kazerne op de fundamenten van het huiszittenhuis. Zelfs de indeling van de plattegrond was nagenoeg dezelfde als voorheen.

De brandweer bediende zich van drie stoomspuiten, in elke hoofdwacht één. Die werden aanvankelijk door paarden getrokken, maar in de 20ste eeuw kwamen er ook zelfstandig rijdende stoomspuiten. Dan waren er drie (handbediende) spuiten 1e klasse, die door paarden werden getrokken. De spuiten 2e en 3e klasse werden door manschappen voortgetrokken naar de brand, een klus die nogal wat lichaamskracht vergde.

Er bestond bij sommige lieden weerzin tegen de beroepsbrandweer en het werk werd in het begin regelmatig gesaboteerd, bijvoorbeeld door het doorsnijden van slangen. Er waren een paar spectaculaire blussingen en redding van mensenlevens nodig om de mening van het publiek te laten omslaan.

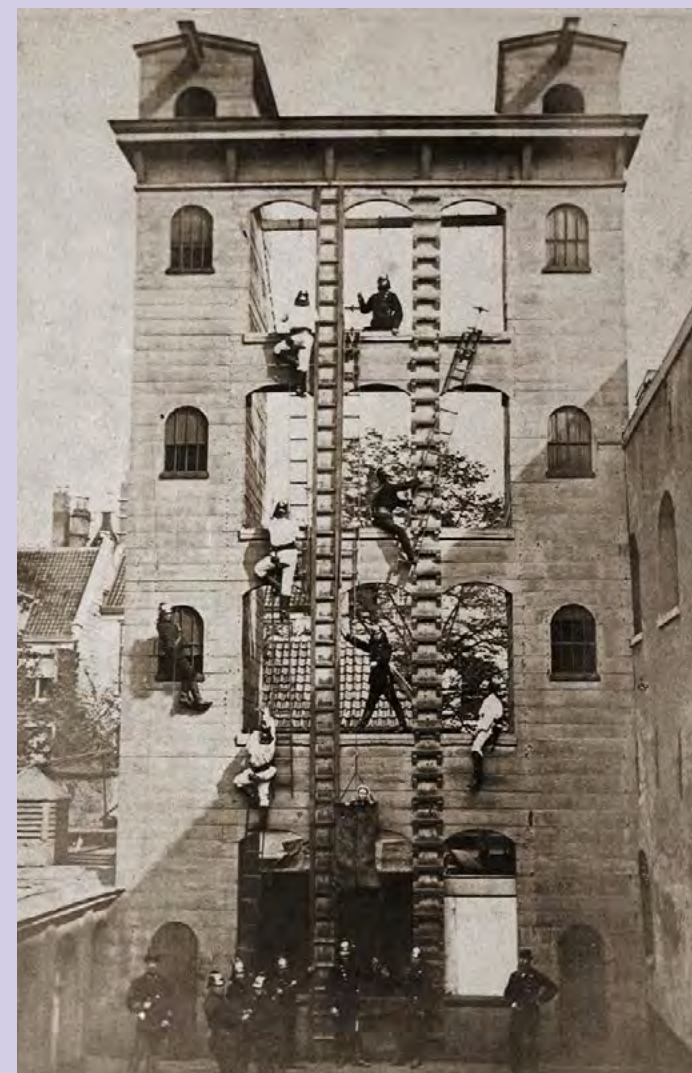

In de loop der jaren, als gevolg van twee annexaties in 1897 en 1921, kwamen er nieuwe brandposten bij, andere verhuisden naar geschiktere plekken, maar de Prinsengracht bleef een spil in het steeds fijnmaziger wordende net van brandposten. In 1979, ruim een eeuw na de start, besloot de korpsleiding een nieuwe kazerne te bouwen op de Marnixstraat, hoek Rozengracht. Daar werd de voormalige school afgebroken, waarin de eerste versie van het NINT gehuisvest was geweest. Omdat de Prinsengracht veel te smal was voor het moderne materieel verhuisde de kazerne zelfs eerst nog naar een noodgebouw aan het Eerste Marnixplantsoen. De leegstaande oude kazerne werd meteen gekraakt. De 24 bewoners onderhandelden met de Gemeente over het behoud van de locatie als alternatief woon-/werkgebouw. Woningstichting Lieven de

Key zou het pand verbouwen tot acceptabele units, maar tijdens de bouw kwam het ene na het andere euvel aan het licht en werd tijdens de bouw de begroting al overschreden. In 1987 trok de Gemeente de stekker uit het project en liet het in 1988 afbreken. In de plaats is een woongebouw met 33 HAT-eenheden gekomen.

*Vorige pagina:
De nieuwe kazerne in 1874 en rechts een stoomspuit
Rechts de houten oefentoren op het achtererf, die later vervangen werd door een gemetselde.
Links een handbediende brandspuit die ook door manschappen voortgetrokken werd.*

Deze weekaflevering kwam tot stand dankzij bijdragen van Anneke Huijser, Robert Raat en niet te vergeten het artikel over de brandweer van Jan Wagener in Ons Amsterdam jg. 40 (1988),

Week 22 – Vereniging Ons Huis

De industrialisatie van Amsterdam trok veel nieuwe inwoners naar de stad, op zoek naar werk. De goedkoopste woningen, die onvermijdelijk in de armste wijken van de stad stonden, raakten overvol en verpaupering dreigde.

Hélène Mercier, die met haar pionierswerk op het maatschappelijke vlak veel met de woningnood te maken had, zag ook het gevaar van lethargie onder het werkvolk. In navolging van Engelse initiatieven poogde zij net zo'n volkshuis als de in 1884 in Londen geopende Toynbee-hall in de Amsterdamse Jordaan te verwezenlijken. De tijd was er rijp voor. Zowel de progressieve liberalen als de socialisten streefden gelijke doelen na. Mercier maakte kennis

met Jacob Anton Tours, ex-dominee en nu werkzaam als gemeentelijk inspecteur der Bewaarscholen. Die had weer connecties met de filantroop Peter Wilhelm Janssen, directeur van de Deli-Mij, en diens zoon. Janssen wilde geld steken in de oprichting van meer bewaarscholen, maar Mercier bewoog Tours ertoe bij Janssen te pleiten om juist een volkshuis op te richten. Het was zoon Janssen die pa wist te overreden en

Boven: De quizfoto: Prinsengracht met toegang tot de Rozenstraat. Op nrs. 12-16 de nieuwbouw van de Vereniging Ons Huis.

Links: Hélène Mercier

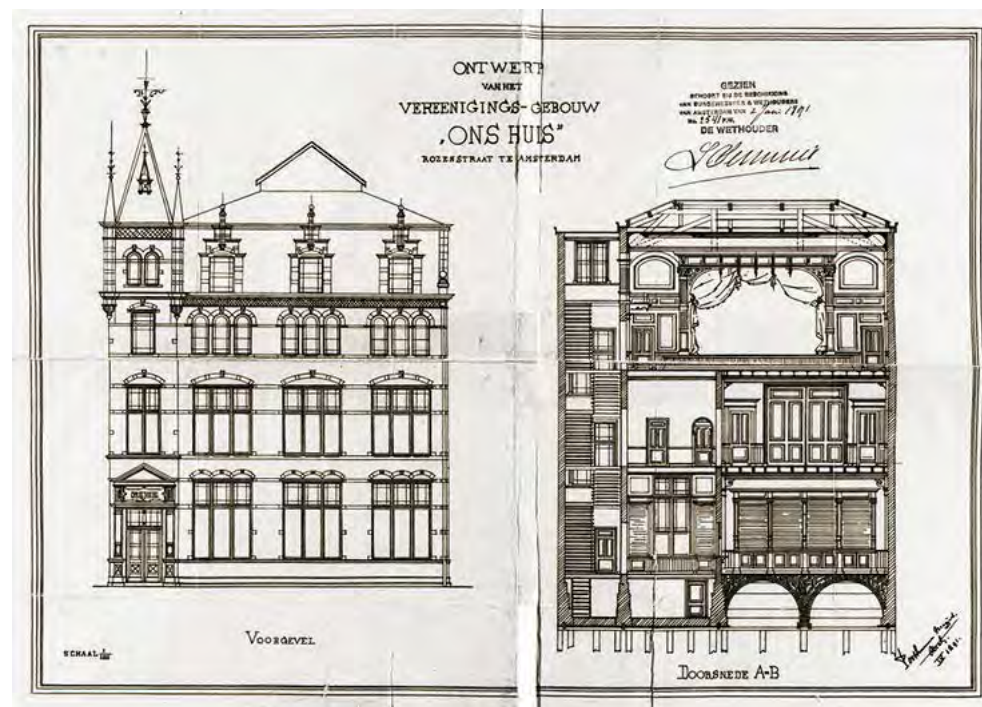
Rechts: De eerste directeur (1892-1907) van Ons Huis, Jacob Anton Tours.

zo stak deze f 200.000,- in de onderneming. De vereniging Ons Huis werd in 1891 opgericht, een grondstuk werd in de Rozenstraat 12-16 gevonden. Architect Christiaan Bernard Posthumus Meyes (HIJSM-administratiekantoor, Associatie Cassa) ontwierp een statig gebouw, dat 10 mei 1892 feestelijk geopend werd. Op de bovenverdieping was een heuse toneelzaal met podium.

De vereniging Ons Huis wilde persé neutraal zijn, boven de zuilen staan en voor alle gezindten toegankelijk. Dat hielp niet. Ons Huis werd door links beschuldigd van patroniserend liefdewerk en door de confessionelen dat ze een socialistisch bolwerk vormden. Van boven af was er kritiek op het volkshuis, omdat een ontwikkelde arbeider lastig en ontevreden werd. Er waren meer misverstanden uit de weg te ruimen. De volwassenen, die toch uitdrukkelijk bedoeld

waren door Mercier, zagen Ons Huis als een vervanging van de kroeg en kwamen om een spelletje domino te spelen, niet om iets bij te leren. De leslokalen waren gevuld met de gegoede stand en ook die waren niet bedoeld. Het meeste succes behaalde Ons Huis met het jeugdwerk, daarvoor was het een uitkomst. De schijn van liefdeswerk werd bestreden door een financiële bijdrage voor de activiteiten te vragen, hoe gering ook. In de beginperiode was keuze uit een leeszaal, gymnastiek- en schermlessen, muziek- en toneellessen, clubs voor komen, handwerken, taalcursussen en wetenschappelijke voordrachten. Om de buurtbewoners bekend te maken met het werk van Ons Huis werd er een buurtkrantje verspreid. In 1896 richtte Ons Huis een paar speelplaatsen in de buurt in, op grond die door de Gemeente beschikbaar werd gesteld. Bij de Bilderdijkstraat kwam

er een en bij de Overtoom. De speelplaatsen waren alleen open als er geen school was en zondags gesloten. Ook hiervoor moest betaald worden: één cent. Het werd zowaar een daverend succes.

In 1906 vond een uitbreiding van het huis in de Rozenstraat plaats. Het huis op nr. 10 werd gekocht en twee inpandige huisjes 6 en 8 in de voormalige Dubbele Zoutzaksteeg. Na afbraak kwam een aanbouw tot stand die de capaciteit met een-derde vergroete. Bovendien was er nu plaats voor ook hier een speelplaats.

In de loop der jaren veranderde het aanbod van Ons Huis en kwam het accent meer op het jeugdwerk te liggen. De echtgenote van directeur Tours bedacht de Robinson Crusoe-club waar jongens zelf-

*Boven: De ontwerptekening voor Ons Huis, door architect C.B. Posthumus Meyes.
Links: Daar droomde de directie van: geïnteresseerde, leergierige jongemannen.*

redzaamheid werd bijgebracht, waarbij ook huishoudelijk werk om de hoek kwam kijken. Populair werden de volkszangavonden.

Zo ging langzaam het begintijdperk onder Tours en Mercier ten einde. In 1907 verdween Tours naar Rotterdam om daar een afdeling van Ons Huis op te zetten. Hij werd opgevolgd door Dr. P.C.M. Bos. In 1910 overleed Hélène Mercier. Bos werd al in 1912 opgevolgd door de adjunct-directrice Caroline Petronella van Asperen van de Velde (1869-1969). Zij was sinds 1903 in dienst van de vereniging en bestuurslid van de speeltuincommissie. Direct in het eerste jaar organiseerde zij gedurende de schoolvakanties de *Vacantieschool*. Dat ging eerst om bezigheden in het gebouw in de Rozenstraat tij-

Boven: De speelplaats achter het gebouw in de Rozenstraat.

Rechts: De aanbouw van 1906, waarvoor Rozenstraat 6-10 gesloopt werden.

dens schooluren, maar later trok men er op uit naar terreinen buiten de stad en nog later kwamen er twee vakantiehuizen. Dat was zo succesvol dat Ons Huis in geldnood kwam en voor de eerste keer klopte Van Asperen in 1914 bij de Gemeente aan voor subsidie..., en meteen met resultaat! Ook het programma van cursussen en lezingen verbeterde onder haar invloed. Dat lukte haar bijvoorbeeld door het strikken van eerbiedwaardige inleiders.

Na de Eerste Wereldoorlog veranderde het volksontwikkelingswerk. Ervaringen met soortgelijke huizen en verenigingen werden uitgewisseld en vergeleken. Er werd een Adviesbureau in het leven geroepen dat de samenwerking tussen de huizen coördineerde. Ons Huis was aan uitbreiding toe en van de uitbreiding van het aantal volkshuizen zou een deel onder de paraplu van Ons Huis gebracht worden. Daar was Ons Huis niet op stel en sprong enthousiast voor

te krijgen. B&W van Amsterdam bemiddelde en vond een modus door sommige huizen hun eigen identiteit te gunnen maar de subsidie via Ons Huis te regelen. Dat duurde tot 1924, toen Ons Huis van zijn toezicht-taak ontheven werd en niet langer als subsidiehuis fungeerde. Vijf jaren van ruzie en competentiestrijd waren voorbij! Ons Huis bleef achter met 12 over de hele stad verspreide dependances: Staatsliedenbuurt, Spaarndammerbuurt, Indischebuurt, Buiksloterham, Nieuwendammerham, Tuindorp Oostzaan, Transvaalbuurt, Muiderpoort, Wittenburg, Amstelveenseweg, Raampoort en Nooddorp. De laatste vestiging viel snel daarna af. De Rozenstraat bleef het 'moederhuis'. Alle besturen kwamen elke maand bij elkaar met het hoofdbestuur onder mevrouw Van Asperen.

Boven: Ons Huis scheept in op de Zaandammerboot voor een dagje uit -1926.

Links: Vakantiekamp Ons Huis op geruimde Nieuwe Westerbegraafplaats aan de Oude Hemweg -1933.

Kort voor de Tweede Wereldoorlog was Ons Huis zo alom tegenwoordig bij het jeugdontwikkelingswerk dat zij nog steeds goed waren voor 70% van de totale subsidies die de Gemeente voor dit werk beschikbaar stelde. Van de 12 dependances waren er toen reeds vier gesloten. De vakantiescholen werden uitgebreid met twee vakantiehuizen: in Lunteren en Zandvoort waren ze speciaal voor Ons Huis gebouwd of verbouwd. Op Wittenburg (sinds 1924) en aan de Amstel (sinds 1934) had Ons Huis een botenhuis ter beschikking voor de rijpere jeugd.

In 1935 trad mevrouw Van Asperen terug als (hoofd-)directrice. Ze bleef erelid en kon alle vergaderingen bijwonen als ze dat wenste. De leiding over de Rozenstraat en het overkoepelende toezicht op

Boven: Vakantiekamp aan de Boerenwetering in 1932. In de verte de bebouwing van de Wielingenstraat en het Vossiusgymnasium.

de andere vestigingen werd nu gesplitst. In de Rozenstraat kwam de leiding in handen van Heiltje Piebenga en over de afdelingen zwaaide juffrouw J. C. van Meerendonk de scepter.

In de eerste oorlogsjaren nam het werk voor Ons Huis toe, doordat de AJC verboden werd en diens leden geanimeerd werden zich bij Ons Huis aan te sluiten. Ons Huis wist de bezetter (en de NSB) op inventieve wijze buiten de werkwijze te houden, maar na 1942 volgde toch de ene strafperiode op de andere. Dan bleven de huizen gesloten en moesten de kinderen hun heil elders zoeken. De twee laatste oorlogsjaren waren 't moeilijkst. Enerzijds door beperkingen en razzia's van de bezetter, anderzijds door het uit de hand lopende gedrag van de kinderen, door gebrek aan ouderlijk toezicht vanwege in Duitsland tewerkgestelde vaders. In de hongervinter bestond het werk voor Ons Huis hoofdzakelijk uit de clandestiene kinderkeuken (1000 kinderen p/dag), voedseltochten door het personeel om die keukens te voorzien van levensmiddelen en de voorbereiding en begeleiding van kindertransporten naar Noord- en Zuid-Nederland. In het onverwarmde gebouw werd ook nog wel gespeeld of gezongen. Op 11 mei 1945 trok vereniging Ons Huis met een delegatie van 600 jongeren naar de Dam, om samen met nog 2000 jonge mensen gezamenlijk de bevrijding te vieren.

*In het in 1952 uitgegeven herdenkingsboek **100 jaar Buurthuiswerk in Amsterdam** blikt Jo Fokke terug:*

“Wij hadden geen geld, maar wel een groot gebouw. En de grote zaal had een prachtige akoestiek. Wij boden dan aan kunstenaars en groepen oefenruimte aan, want die hadden ook vaak geen geld. Zij maakten gebruik van onze ruimte om te oefenen en in ruil daarvoor gaven zij dan voorstellingen”.

Na de oorlog vonden veel personeelwisselingen plaats. De directie kwam in handen van Henk J. Barentsz en mejuffrouw Jo Fokke. Die laatste was oprichtster van de Nederlandse Vereniging van Buurthuizen en zij zorgde ervoor dat het secretariaat van de NVB in de Rozenstraat introk. In 1948 werd de zelfstandigheid van de afdelingen groter, ook de financiële. Het hoofdbestuur bleef de macht houden beslissingen van de afdelingen ongedaan te maken als ze in strijd waren met de beginselen van Ons Huis.

Vanaf 1951 werkte Ons Huis mee aan de organisatie van het Kunstmaand Festival, de voorloper van het Holland Festival. In 1952 werden politieke cursussen gegeven waar het eerste jaar landelijke politici aan meewerkten en het jaar erop gemeenteraadsleden. Daarbij verscheen ook burgemeester d'Ailly regelmatig. Vanaf 1953 werden drukbezochte landendagen en familiedagen georganiseerd.

De moderne tijd deed zijn intrede met Rock 'n Roll-muziek, discofeesten en..., marihuana. Het bestuur van de huizen kreeg steeds meer problemen met het in de hand houden van de activiteiten. De jongeren streefden naar zeggenschap over het programma en wilden dat het bestuur zich tijdens bijeenkomsten hoogstens in hun kantoren ophield. De beginselen van Ons Huis raakten op de achtergrond en de huizen werden ontmoetingsplaatsen voor de jeugd die op zoek was naar vertier. In hun poging de jongeren voor de afdeling vast te houden kwam menige afdelingsstaf in aanvaring met het hoofdbestuur. Door het in 1973 benoemen van Ger Neervoort als opvolger voor directeur Barentsz brak de opstand uit en volgde een ultimatum van de afdelingen, wat resulteerde in de bezetting van de Rozenstraat. Daarmee haalde Ons Huis de landelijke pers. De afdelingen kregen hun zin en werden nog zelfstandiger. Het kwaad was geschied en in 1976 werd Ons Huis in de Rozenstraat gesloten. Het

Discoavond in Ons Huis

Centraal Bureau van de vereniging Ons Huis verhuisde naar de Stadhouderskade en de Rozenstraat werd betrokken door het COC, met recht van koop. Toen Ons Huis in 1979 van het pand in de Rozenstraat af wilde kreeg het COC de financiering niet rond en kocht Woningbouwvereniging Ymere het pand. Het COC mocht er voorlopig in blijven. Het jongerenwerk in Amsterdam floreerde voorlopig dankzij kabinetten met de PvdA

aan boord. Zodra het kabinet Van Agt-Wiegel aantrad was het over met de royale subsidies. Vereniging Ons Huis voerde vanaf 1977 fusieoverleg met gelijkgestemde buurthuizen en sloot zich in 1978 aan bij de Federatie van Buurt- en Jongerenwerk in Amsterdam (FBJA). In 1984 heeft de Vereniging Ons Huis zichzelf opgeheven.

Materiaal voor deze aflevering kwam van: Anna Denekamp, Anneke Huijser, Marijke Snepvangers en Mark Sorée.

Week 23 – de Armeense kerk, Krom Boomssloot 22

De geschiedenis van de Armeense kerk kan niet verteld worden zonder de geschiedenis van het Armeense volk mee te nemen. Vlak voor het begin van de jaartelling was het Armeense rijk zo groot dat het van de Middellandse zee tot de Kaspische zee en van Perzië tot de Zwarte zee reikte. Daarna werd het in rap tempo steeds kleiner, eerst door toedoen van de Perzen, daarna door de Turken en tenslotte door de Russen. In de zeventiende eeuw was een punt bereikt dat er niet meer zo iets als een Armeense staat bestond. De Armeniërs leefden als een minderheid tussen overwegend moslims en Russisch-orthodoxen. Als geboren Levantijnen waren ze bijna per definitie uitmuntende handelaren die hun vleugels toen elders in Europa uitsloegen, ook in de Republiek. Hier vonden zij de vrijheid van handelen waar ze wel bij konden varen. In 1627 horen we voor 't eerst over Armeense kooplieden uit Perzië in Amsterdam, destijds door de Amsterdammers 'Persianen'

genoemd. De kooplieden waren er echter al eerder en hadden hun plek in de plaatselijke handel bijvoorbeeld allang ingenomen. De Republiek sloot al in 1612 een handelsverdrag met de patriarch van Groot-Armenië, voor wat dat toen nog waard was. Op de beurs op het Rokin hadden de Armeniërs hun vaste plaats tussen paal 12 en 13 veroverd, zij waren ingeschreven bij de wisselbank en handelden mede in schuldbrieven, actiën, wissels en obligaties. En dat terwijl de hoofdhandel toch oosterse producten uit het nabije oosten was: vooral ruwe zijde maar tevens kameelhaar, geitenhaar, garens, krenten, vijgen, rijst en koffie. Retourhandel bestond uit laken, linnen en trijp. Opvallend was hun oosterse kleding, die op menig

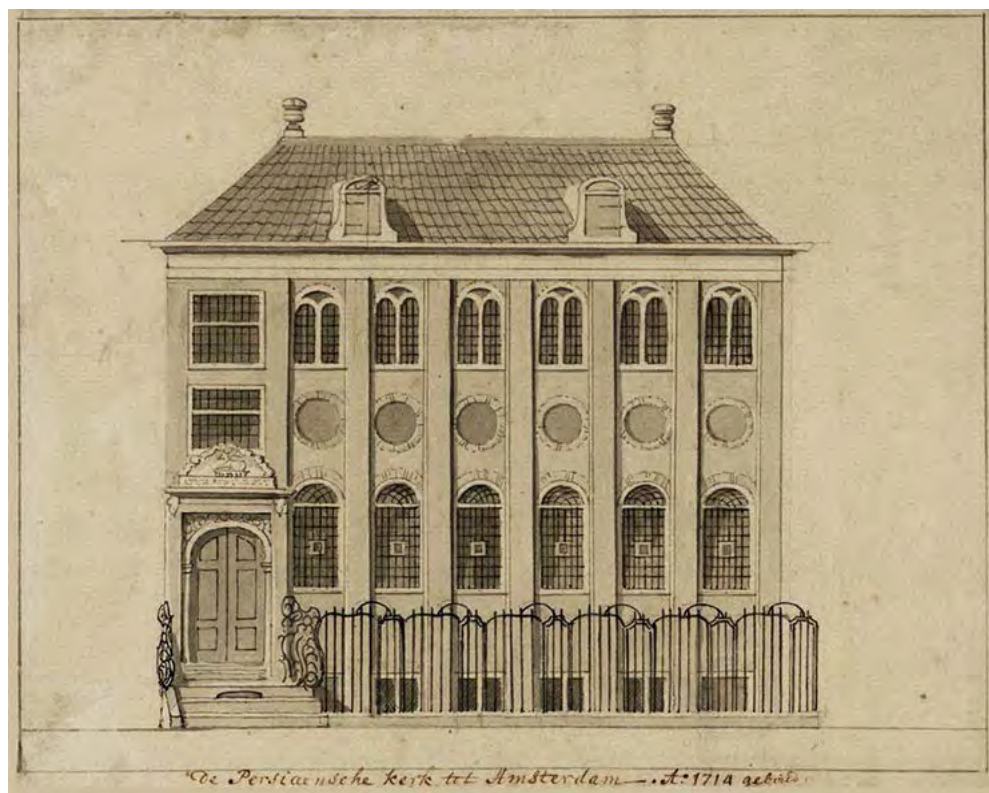
*Boven: De quizfoto: de ingangspartij van de Armeense kerk op de Krom Boomssloot
Rechts: De Nieuwmarktbuurt of Lastage, de wijk die vanaf 1586 ontstond door de verhuizing van de scheepsindustrie en het uitleggen van woonstraten.*

genoemd. De kooplieden waren er echter al eerder en hadden hun plek in de plaatselijke handel bijvoorbeeld allang ingenomen. De Republiek sloot al in 1612 een handelsverdrag met de patriarch van Groot-Armenië, voor wat dat toen nog waard was. Op de beurs op het Rokin hadden de Armeniërs hun vaste plaats tussen paal 12 en 13 veroverd, zij waren ingeschreven bij de wisselbank en handelden mede in schuldbrieven, actiën, wissels en obligaties. En dat terwijl de hoofdhandel toch oosterse producten uit het nabije oosten was: vooral ruwe zijde maar tevens kameelhaar, geitenhaar, garens, krenten, vijgen, rijst en koffie. Retourhandel bestond uit laken, linnen en trijp. Opvallend was hun oosterse kleding, die op menig

schilderij en prent is vastgelegd. Medio zeventiende eeuw werd de Armeense gemeenschap stabiel van samenstelling met permanent gevestigde personen. Hierbij voegden zich in 1660 de Armeense boekvervaardigers die Amsterdam kozen om hun vak uit te oefenen en wat de hoofdnering van alle Armeniërs in de stad zou worden. Maar daarover later uitgebreider.

De Armeense gemeenschap bleef tot begin negentiende eeuw in Amsterdam verkeren, door economische invloeden in steeds wisselende aantallen. Het maximale aantal overtrof echter nooit de 71 gezinshoofden die in 1715 geteld werden. De gemeenschap bracht zijn eigen geloof mee, een in de vijfde eeuw afgetakte vorm van

het katholicisme. Het leek wel enigszins op het Grieks-katholicisme maar net niet helemaal. Zeker niet op het Rooms-katholicisme wiens pauselijk gezag niet door de Armeniërs werd erkend en omgekeerd werd het Armeense katholicisme dus niet door Rome erkend. Gek genoeg maakten deze controversen de Armeniërs voor de protestantse Republiek dus juist weer acceptabel. Het betrof per slot ook een vorm van protestantisme. Daar zal de geringe omvang van de Armeense gemeenschap ook wel aan bijgedragen hebben.

Boven: Jan de Beijer legde kerk en Krom Boomssloot in 1755 voor ons vast.
Links: Het resultaat van de verbouwing in 1749; de hele gevel was veranderd.

"Ik, Arachiel, zoon van Paulo don Arachelentz, inboorling van Ispahan Gulpha, heb op mijne kosten, deze binnendeur laten herbouwen; het voorhuis eenigszins verhoogd en verbreed; den wand en vloer met marmeren platen belegd, en 't gewelf met bloemwerk bepleisterd, ter gedachtenisse van mijnen overleden vader Paulo en van mijne nog levende Moeder, in 't jaar des Heeren 1749".

daaruit. De Armeense priester Joannes de Minas, priester van 1734 tot zijn dood in 1768, maakte zich sterk voor verbetering van het kerkgebouw, hetgeen in 1749 gerealiseerd werd. Joannes de Minas betaalde uit eigen zak een verbouwing van de gevel van de kerk. De zandstenen ingangspartij met beeldhouwde marmeren bekroning werd nieuw opgetrokken en stoep en front kregen fraai smeedijzeren hekwerken. Binnen werd er ook een en ander verbouwd op kos-

De Armeniërs kerkten aanvankelijk in een woonhuis in de Dijkstraat. Later kregen zij een ruimere locatie ter beschikking in wat toen de Koningsdwarstraat heette en die nu verdwenen is. Een 'echte' kerk kregen ze in een of meer pakhuizen aan de Krom Boomssloot, bijna hoek Keizersstraat. Dat dit pakhuizen geweest zijn ligt voor de hand: de hele gevelwand tussen Keizers- en Koningsstraat bestond

"Ik, Joannes, priester, zoon van Minas, inboorling van de stad Amasia, vijftien jaren deze kerk, genaamd Den Heiligen Geest, bediend hebbende, heb op mijne eigene kosten deze Voorpoort herbouwd; een marmeren Lam boven dezelve gesteld; den steenen opgang en drie onder- en drie bovenlichten doen maken, ter gedachtenisse van mijzelven en van mijne overledene Vader en Moeder, in 't Armenisch jaar 1198, dat is in 't jaar 1749".

ten van kerkmeester Arachiel di Paulo, waaronder een met marmer beklede doorgang met tekststeen er boven. Er werd niet begraven in of bij de Armeense kerk. Zo'n 60 lidmaten werden in de Oude Kerk bijgezet, ook priester Joannes de Minas op 23 januari 1768.

Dat deze locaties zich allemaal in dezelfde hoek van de stad bevonden is geen toeval. In het begin van hun aanwezigheid in Amsterdam was de Lastage een net binnen de stad getrokken nieuwe wijk met de voldoende mogelijkheid om behuizing te huren. Precies hetzelfde zagen we met de Portugese Joden gebeuren, die tezelfdertijd in Amsterdam arriveerden. Zoals eerder gezegd leed de kerk onder de wisselende aantallen lidmaten. In 1715 was de top bereikt met 71 maar dat aantal nam ook weer af. Het dieptepunt werd in de Franse

overheersing bereikt met 9 lidmaten in 1797. In 1816 werd besloten de kerk op te heffen en de ruimte te verhuren.

Armeense drukkerij

In 1656 stuurde de patriarch van Armenië priester Matheos Tsar(etsi) naar Venetië om te onderzoeken of er een bijbel in het Armeens gedrukt kon worden. De handgeschreven bijbels in het Armeens waren een serieuze kostenpost voor het land. Venetië was

Boven: Interieur van de Armeense kerk na de verbouwing van 1749.

Links: Wat in het straatbeeld van de 17de eeuw voor 'Persianer' doorging was dus een Armeniër.

dan wel vertrouwd dichtbij Armenië, de katholieke kerk maakte het de onderneming zo lastig als ze maar kon. Het lukte met de grootste moeite om een liturgisch boek gedrukt te krijgen, maar het bijbelproject was uitzichtloos. Tzar verlegde zijn focus naar de Republiek in het verre noorden, die internationaal bekend was komen te staan om het tolerante klimaat. Rond 1660 vestigde hij zich in Amsterdam en in 1661 zag het eerste boek in het Armeens het licht: Jezus, de Zoon. In 1666 was het eindelijk zover dat er een gedrukte bijbel in het Armeens verscheen. Van niemand minder dan burgemeester Nicolaas Witsen (van 1682 tot 1705) kregen de Armeense druk-

Boven: Het eerste in 1661 in Amsterdam gedrukte boek in de Armeense taal en met hier gegoten letters: Jezus, de Zoon

Rechts: De Sint Anthoniusschool voor meisjes, na de verbouwing van 1915.

kers medewerking bij het laten snijden en gieten van een Armeens alfabet. Daartoe zocht hij contact met de Hongaar Nicolaas Kis, die in Amsterdam verkeerde om een bijbel in het Hongaars te laten drukken. Kis had dezelfde vraag naar een Armeens alfabet eerder uit Georgië gekregen. Daniël Elsevier, toen nog werkend in Amsterdam, verzorgde de rest. Elseviers lettersnijder was Christoffel van Dijk, die de opdracht kreeg 170 stempels en 240 matrijzen voor Armeense letters te vervaardigen. Dat was niet alleen voor de drukkerij in Amsterdam, want binnen de kortste keren werden de matrijzen over heel Europa aan Armeense drukkerijen geleverd. Tien-duizenden boeken hebben vanuit Amsterdam hun weg gevonden in heel Europa en Azië. Van de in Amsterdam gedrukte Armeense boeken zijn een groot aantal voorbeelden in de Universiteitsbibliotheek bewaard gebleven.

Sint Anthoniusschool

Nadat de voormalige Armeense kerk in 1817 buiten gebruik gesteld werd, huurde o.m. de Vrije Evangelische Gemeente het gebouw tijdelijk. In 1875 werd het in gebruik genomen als Sint Anthoniusschool. Voor die gelegenheid werd er in 1874-'75 nog een hele verdieping opgezet. In 1915 werd het hoekhuis met de Keizersstraat aan het geheel toegevoegd (zie foto). De Sint Anthoniusschool was een katholieke school en eigendom van de Vereniging tot Weldadigheid van den Allerheiligsten Verlosser. Er was een jongensafdeling op de Rechtboomssloot en hier op de Krom Boomssloot kwam de meisjesafdeling. De Sint Anthoniusschool bevindt zich vandaag op de Lastageweg 50.

Rechts: Viering van het 300-jarig bestaan van de Armeense kerk in Amsterdam -2014

Surp Hoki

In 1986 kocht de Armeense apostolische kerk het gebouw terug en na een grondige restauratie werd er vanaf 1997 weer gekerkt door een nieuwe Armeense gemeenschap. De kerk heet 'Surp Hoki' en onderscheidt zich van de Armeens othodoxe kerk. Als u een kijkje wilt nemen: <http://www.armeensekerk.org/fotos/>.

In 2011-2012 is er opnieuw gerestaureerd, waarbij de gevel van de kerk een lichte okergele kleur kreeg, in plaats van wit.

Deze aflevering kwam tot stand dankzij materiaal van o.a. Maaike de Graaf, Anneke Huijser, René Bekius en Wout Ultee. Het hoofdstuk over de Armeense drukkerij is gebaseerd op een artikel van F.J. Dubiez in Ons Amsterdam Jg.13 (1961).

Week 24 - Vrouwenlogement Te Huis, Prinsengracht 439

Op 7 april 1856 opende de *Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid* in de Bethaniëndwarsstraat 9 een logement voor vrouwelijke personen onder de naam Te Huis. De Verbreiding deed zijn uiterste best het onderscheid duidelijk te maken tussen het in 1851 opgerichte Doorgangshuis voor “boetvaardige gevallen meisjes” en dit Te Huis voor “eerbare meisjes en vrouwen die op zoek waren naar werk en beschermd moesten worden tegen kwaadwillende heren en hoerenmadammen”. De opzet was uitdrukkelijk het verlenen van tijdelijk onderdak, tot de betrekking gevonden was. Christelijke filantropie, dat was waar de regenten zich in de tweede helft van de negentiende eeuw mee bezig hielden. Allereerst zorgen maar daarnaast onvermijdelijk evangelisatie.

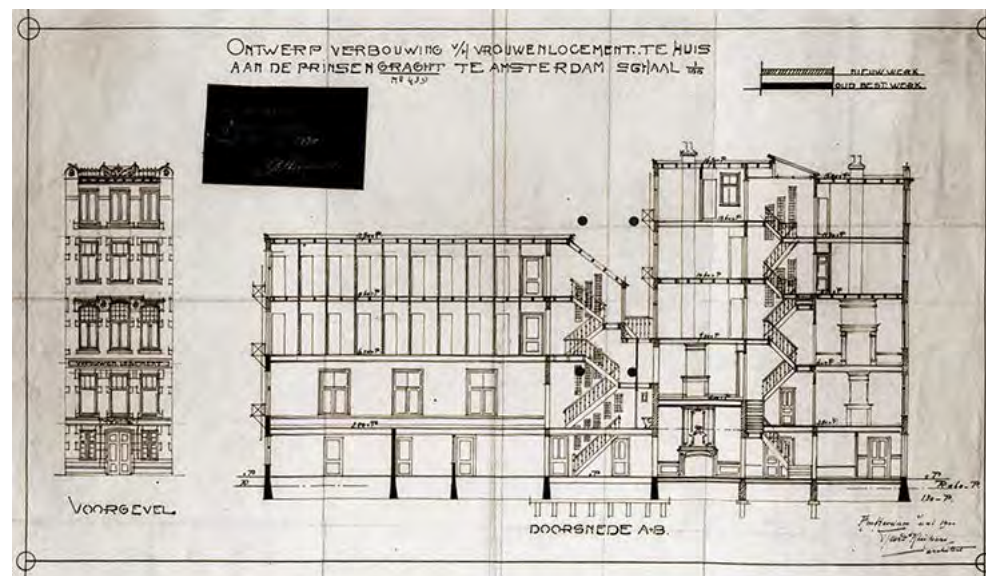
Het brein achter De Verbreiding was Theodorus Matthijs Looman, godsdienstonderwijzer en zoon van een eenvoudige diamantslijpersknecht. Als huisonderwijzer van diens kinderen kwam Looman in contact met Isaac Da Costa en diens Réveil-beweging. Da Costa stimuleerde Looman het examen voor godsdienstonderwijzer af te leggen en al doende kwam Looman in 1844 in dienst van de *‘Vereeniging ter verspreiding van godsdienstige kennis en ter bevordering van godsvrucht, door bezoek en bijbellezing’*. In die functie bezocht Looman maandelijks 70 gezinnen in de achterbuurten van Amsterdam. Daar zag hij hoe armoede mensen in de afgrond kon sleuren. Looman was het die met succes de vele bestaande protestants-christelijke evangelisatiebewegingen samenbracht in de Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid. Op haar beurt zocht Te Huis weer contact met gelijkgezinde verenigingen in het buitenland, zoals de *‘Union Internationale des amies de la jeune fille’*.

De aanleiding tot oprichting van dit opvanghuis lag in een schrijnend praktijkgeval waarbij een Française het beproeven van haar geluk in Amsterdam in 1855 met de dood moest bekopen. De Verbreiding, met

dit verhaal geconfronteerd, stelde een circulaire op om tot de oprichting van zo'n opvanghuis te komen. Zo snel als zulk particulier initiatief toen kon werken, opende goed drie maanden later het bedoelde huis op 7 april 1856 haar deuren.

De leiding van Te Huis lag in het begin in handen van het echtpaar H. J. Dibbetz. Het logement telde 12 bedden waarvan het eerste jaar al door 107 personen gebruik gemaakt was. Het logement was niet gratis; de logees hadden in diezelfde periode tezamen f 623,- betaald. Zo orthodox christelijk als de initiatiefnemers waren, zo makkelijk namen zij ook andere geloofsrichtingen als logé op, daar

onder joodse meisjes en zelfs een mohammedaanse. Het huis was zeer eenvoudig en dat was ook de buurt waarin het stond. In 1871 achtte het bestuur de tijd rijp om een betere buurt op te zoeken en werd Prinsengracht 439 gekocht. Dat was een zeer diep pand met daarachter nog een inpandig huis 441, waardoor nagenoeg de hele diepte van het perceel (37m) bebouwd was en dus volop ruimte bood. Naast het perceel voerde een later dichtgemaakte gang naar het inpandige huis. Behalve vrouwen en meisjes, die op zoek waren naar

een betrekking in Amsterdam, ontwikkelde Te Huis zich in navolging van l'Oeuvre de la Gare en The Travelers Aid Society tot opvanghuis van alle alleen-reizende vrouwen en meisjes. Als men zich minimaal twee dagen voor vertrek aanmeldde, kreeg men een briefkaart met aanwijzingen retour en werd de dame van het station opgehaald en met de bagage naar de Prinsengracht gebracht. Daar kreeg zij een alleszins redelijk geprijsd logies aangeboden. Te Huis genoot de recommandatie van de *Nederlandsche Vrouwenbond tot verhooging van het zedelijk bewustzijn*. Zo melden ons ingezonden mededelingen in diverse kranten van 1896. De nieuwe directeur van Te Huis, M. J. Monfrooy timmerde flink aan de weg om de verhoogde capaciteit ook te benutten. Inderdaad lijken gemiddeld 500 passanten per jaar niet veel.

Boven: Architectentekening (Tjeerd Kuipers) voor de nieuwbouw van Te Huis.

Links: Het oude pand Prinsengracht 439 diende van 1871 tot 1900 als vrouwenlogement Te Huis.

Door een ruime schenking van Mr. Pieter van Eeghen (1844-1907) kon De Verbreding een nieuw gebouw op het perceel zetten. De extra ruimte vond men in de hoogte; het perceel was immers al volledig bebouwd. De nieuwbouw gold als een ‘verbouwing’ maar de architectentekening maakt duidelijk dat alleen enkele fundamente en de benedenverdieping van het in pandige huis bleven bestaan. De gang naast het perceel werd opgeheven en bebouwd. Architect was Tjeerd Egberts Kuipers, die al menig gereformeerd gebouw en kerk op zijn naam had staan. Kuipers was overigens een broer van Foeke Kuipers die gebouw Industria op de Dam zou bouwen. Het

Boven: Het bestuur van Te Huis in een onbekend jaar.

Rechts: De achterzijde van Te Huis met een trap naar de tuin.

Hoog bezoek

Koningin-Moeder Emma bezocht in 1913 tijdens haar meerdaags verblijf in Amsterdam op 12 september het vrouwenlogement Te Huis op Prinsengracht 439. Komende van een ander vrouwenlogeement, Koningin Wilhelmina op de Keizersgracht 569, arriveerde zij rond de middag bij Te Huis, waar haar een boeketje werd aangeboden door Hermientje, de dochter van penningmeester Manger. De koningin maakte een rondgang door het gebouw en nam de tuin in ogenschouw, waarvoor zij een financiële bijdrage had geleverd. Ook sprak zij met enkele logees waaronder de Surinaamse mej. Reeberg, die in Te Huis woonde tijdens haar opleiding tot vroedvrouw in haar geboorteland.

Bij haar vertrek zongen logees en personeelsleden de koningin toe "Dat 's Heren zegen op u daal". Van de Prinsengracht vertrok ko-

ningin Emma naar het Stedelijk Museum voor een bezoek. Over deze bezoeken berichtten wij eerder in september 2013, in de rubriek 'Honderd jaar geleden'.

In 2014, [week 51](#), kwamen we De Verbreiding ook al eens tegen. Onder nieuwe naam bestaat de vereniging en het verenigingsgebouw in de Elandsstraat nog steeds.

Als u meer over ontstaan en praktijk van De Verbreiding wilt lezen staat nog een PDF ter beschikking. Het betreft [hoofdstuk 2](#) van het boek *Christelijke Vaderlanders* van Annemarie Houkes.

Deze aflevering kwam tot stand dankzij bijdragen van Roelof Weide, Maaïke de Graaf en Anneke Huijser.

huis werd net zo hoog als de naastgelegen Hulpbank van Lening Nr.6, een volwaardig 5-verdiepingenpand. Het achterhuis kreeg vier verdiepingen. Ook kocht de vereniging in 1907 grond van naburige percelen en legde daarop een tuin aan. Op 12 september 1913 verloor koningin Emma het Te Huis met een bezoek, juist om die tuin te bezichtigen die mede door haar financiële steun aangelegd was (zie pag. 140).

In 1901, ter gelegenheid van de heropening van Te Huis, stond in het Nieuws van den Dag te lezen dat in het voorhuis kamers voor 17 dames zijn die er tussen de f 1,- en f 1,50 per dag (volledig pension) voor willen en kunnen betalen. Er is op de verdieping (met de erker)

een conversatiezaal en een eetzaal. In het achterhuis zijn 30 eenvoudiger kamers met eveneens volpension voor een bedrag tussen f 0,50 en f 0,75 per dag. In het jaarverslag over het boekjaar 1928 zijn nog meer cijfers te vinden. Er logeren in dat jaar 1112 vrouwen in Te Huis, waarvan 544 uit het buitenland. Aan logeergeld komt er f 15.000,- binnen en aan giften f 870. Desondanks sluit men het jaar af met een tekort van f 78,-. Het trouwste bestuurslid is dan mej. M. C. van Eeghen, die al 30 jaar lid is. De voorzitter en de penningmeester liepen 'pas' 28 jaar mee; dat jaar moest door overlijden een der bestuursleden vervangen worden.

Ook christelijke filantropie kent grenzen; op 1 december 1932, midden in de crisis, werd Te Huis gesloten. Vandaag zijn er op Prinsengracht 439 appartementen in het huis ondergebracht.

Links:

Ook al is Prinsengracht 439 nu een appartementencomplex, de voormalige bestemming mag getoond worden.

Rechts:

Het gebouw en de burens in hun huidige staat.

Week 25 - Staalhof, Groenburgwal

Vroeg in de 15de eeuw ontwikkelde de textielbranche zich tot een heuse industrie. De nabewerkingen van het weefsel die voor veel overlast, vervuiling en stank zorgde, concentreerden zich buiten de stad. Eerst ten oosten van de stad, in de 16de eeuw juist ten westen van de stad, waar vandaag de Jordaan is. Begin 17de eeuw, toen dat deel binnen de stad getrokken werd, verdween de industrie nog meer naar het westen rond de Bleekersloten. Alleen de lakenververs mochten blijven aan hun Groenburgwal, Verwersstraat, Verwersgracht (Zwanenburgwal) en Raamgracht. De administratieve afwikkeling en de keurmeesters bleven eveneens hier achter.

Het stadsbestuur zag al vroeg in dat de kwaliteitsbeheersing van de

*Verwarring is er omtrent de benamingen van de samenstellende delen van de Staalhof. De basis vormt de **Lakenhal** aan de Groenburgwal, het gebouwtje met de trapgevel op de tekening linksonder. Die werd gebouwd in 1626. In 1641 kwam daar in de Staalstraat de **Saaihal** bij met een renaissancegevel van Pieter de Keyser en in 1650 de **Zijdehal** aan de Groenburgwal met een classicistische gevel van een onbekende bouwer, maar Daniël Stalpaert is de meest genoemde naam. Daar tussenin lag een groot binnenhof, de **Tarhof**. Die ruimte bleef vrij om de lakens goed te kunnen tarreren. Als u daarin het begrip 'tarra' meent te ontdekken zit u aardig in de buurt. In bijzijn van een notaris werd van een laken 'gemeten' welke delen fouten in weefsel, kleur of oppervlak vertoonden. Daarvoor werd van de waarde van het totale laken een percentage in mindering gebracht: het tar.*

Er waren diverse ingangen naar de achterliggende gebouwen en naar de Tarhof. In de Staalstraat was links van de Saaihal een toegangspoort met fraai door Pieter de Keyser beeldhouwde Agnus Dei, het liggende Lam Gods met vaandel. In de Zijdehal waren drie ingangen naast elkaar. De linker eenvoudig en van een dienstwoning, de middelste (met fronton) naar de Tarhof en vandaar naar de vergaderzaal van de waardijns achter de Lakenhal. De rechterdeur met beeldhouwwerk voerde naar de eigenlijke Zijdehal met kantoor van de keurmeester van het Zijdeweversgilde. Het smalle huis tussen Zijdehal en Lakenhal was weer een dienstwoning, die in 1650 tegelijk met de Zijdehal gebouwd was. De Lakenhal had zijn eigen ingang. Alle poorten zijn gesloopt en het beeldhouwwerk werd niet bewaard.

tweede industrie van de stad niet alleen aan het gilde overgelaten kon worden. Er werd een stedelijk ambtenaar aangesteld om toezicht te houden op de kwaliteit en betrouwbaarheid van het product. Deze waardijn kreeg in de loop der jaren versterking, tot in de 17de eeuw

Textielindustrie in Amsterdam

Begin 15de eeuw ontwikkelde zich uit de kleinschalige thuisweverij de fabrieksmatige textielbranche. De vele bewerkingen werden voortaan door specialisten uitgevoerd, wat de kwaliteit én de kwantiteit bevorderde. Probleem was dat de beste (Engelse) wol exclusief in Antwerpen werd aangevoerd en duur was. Een andere mogelijkheid was wol uit eigen land of merinowol van het Iberisch schiereiland, die beiden inferieur van kwaliteit geacht werden. Een aantal factoren hielp de Hollandse textielsteden hun product te verbeteren en ook beter te verkopen. De Hanze probeerde met enig succes de hegemonie van Antwerpen te breken, de Engels-Bourgondische oorlog dwong de Engelsen andere verkoopkanalen te zoeken, de merinowol verbeterde jaar na jaar van kwaliteit en door strenge kwaliteitscontrole verbeterde de kwaliteit van de Hollandse textielproducten.

Tellen we hierbij nog het voordeel op van de aanwezigheid van een uitstekend transportapparaat en het wordt duidelijk dat de positie van de Hollandse textielsteden ten opzichte van Antwerpen verbeterde. De genadeklap kwam door de Opstand van 1568 en de verovering van Antwerpen door de Spanjaarden in 1584. De toevoer van Spaanse wol viel weliswaar weg maar de Engelse kwam ervoor in de plaats. De belangrijkste textielhandelaren uit Antwerpen zochten hun heil in de Republiek en Leiden, Haarlem en Amsterdam werden de nieuwe textielsteden. Haarlem zette hoog in op [linnen](#) (vlas) terwijl Leiden en Amsterdam zich op [laken](#) (wol) concentreerden. Onder de wollen weefsels nam in Amsterdam het [keper](#) een deel van de productie in beslag. Zodra de productie van laken groter was dan de lokale behoefte werd er geëxporteerd, eerst naar het Oostzeegebied en Duitsland (Hanze), na de val van Antwerpen wereldwijd. In Amsterdam bleef de productie in 1400 steken op zo'n 2000 lakens ($\pm 75 \text{ m}^2$) per jaar, in 1500 was dat 7500, in 1550 9000 om na 1584 boven de 25000 lakens te komen. Die werden allang niet meer allemaal in Amsterdam gefabriceerd, maar deels als ruw geweven lakens geïmporteerd en hier afgewerkt.

een college van vijf waardijns toezicht hield. Ze zetelden toen allang niet meer in een kamertje boven de Wisselbank in het oude stadhuis. In 1626 moest de stadsstenhouwerij van de Staalkade naar de Herengracht verhuizen om Zwanenburg door het plempen van een strook

Amstel uit te kunnen breiden. De gewonnen grond werd bebouwd en de voormalige kade werd Staalstraat.

Lakenhal

De lakenhal was in de kapel van het Maria-klooster aan het Rokin gevestigd, maar in 1626 werd aan de Groenburgwal een nieuwe lakenhal gebouwd.

Achter deze lakenhal kwam vergaderruimte

voor de waardijns van het lakengilde. Dit is de basis voor de Staalhof, die van deze lakenhal steeds verder in de richting van de Staalstraat uitbreidde. Om een idee te geven waar die lakenhal gesitueerd was, daar is vandaag de Engelse Episcopale kerk (zie rechts).

Saaihal

In 1641 werd een apart college ingevoerd voor het toezicht op de productie van keper, een wollen weefsel dat vaak voor bekleding en gordijnen gebruikt werd. Het weefsel vertoont door de binding een diagonaal patroon. De gebruikte wol was meestal van de mindere kwaliteit. De Saaihal werd door Pieter de Keyser gebouwd in Hollandse Renaissance.

Boven: Op deze kaart van Hendrick de Leth uit 1773 staat de complete Staalhof.

Rechts: De nieuwe gevel van 1829 van de Engelse Episcopale kerk.

Blz.146: Interieur van de Engelse Episcopale kerk.

Zijdehal

Medio 17de eeuw zette Amsterdam hoog in om een grote speler in de zijdefabricage en -handel te worden. Zij zag de kans daartoe doordat veel hugenoten, die naar de Republiek uitweken om hun geloof, in die branche werkzaam waren. Door ze ruime mogelijkheden te bieden, gratis werkplaatsen en woningen bijvoorbeeld, ontstond inderdaad al snel een serieuze industrie. In 1650 bouwde de stad de Zijdehal aan de Groenburgwal. Het lijkt een enorm gebouw voor alleen het Zijdeweversgilde, maar het was ook gedeeltelijk in gebruik bij de rest van de gebruikers van de Staalhof.

Engelse Episcopale kerk

In 1771 was de Lakenhal niet meer volledig in gebruik. Door een lobby van de Engelse ambassadeur in de Republiek werd een deel van de Lakenhal als kerkruimte ter beschikking gesteld aan de

Totdat Rembrandts schilderij **De Staalmeesters** in een museum kwam te hangen was het nauwelijks bekend. Het hing in de vergaderzaal van het Lakengilde in de Staalhof. In 1771 werd het schilderij naar het stadhuis op de Dam overgebracht.

Engelse Episcopale (=Anglicaanse) gemeente, omdat die geen be- hoorlijk onderkomen had. De kerkenraad mocht ook de vergader- zaal van de staalmeesters gebruiken, tenzij de heren die zelf nodig hadden. Het was een korte vreugde; door de Franse overheersing werd in 1806 de hele Staalhof inclusief de kerk gevorderd en moest de kerkgemeente weer uitwijken. In 1821 kreeg de kerk de ruimte aan de Groenburgwal weer ter beschikking. In 1827-1829 kreeg de gemeente toestemming de vergaderzaal van de staalmeesters bij de kerk in te lijven. De twee ruimten werden, dankzij een subsidie van de Engelse overheid, samengevoegd en door het wegbreken van de zoldering ontstond ook een hogere kerkruimte. De verbouwing staat op naam van gemeentearchitect J.Jansen. Tegelijk werd een orgel ge- plaatst van Leonard van de Brink. Het betreft een één-klaviersorgel; in 1952 heeft Flentrop een restauratie uitgevoerd die onlangs weer

Productiewijze laken

- * *De ruwe wol werd ingekocht en aangevoerd. Aanvankelijk bin- nenlands maar later vooral uit Engeland en Schotland.*
- * *De wol werd, na een uitgebreid was- en kamproces, geverfd en tot draden gesponnen. De volgende verfstoffen werden hiertoe gebruikt: wouw voor gele verfstof, wede voor blauwe verfstof, lakmoes, aluin, en sandelhout. Uit Indië kwam later Indigo als blauwe verfstof erbij.*
- * *De lakenwever spande zijn draden op het weefgetouw en weefde het laken tot een voorgeschreven afmeting van 50 bij 5 el.*
- * *De volder of voller bewerkte het weefsel om de vezels dichter in- een te werken, te vervilten.*
- * *Na het vollen door voetvolders of in de volmolen werd het laken op ‘ramen’ gespannen om weer opgerekt te worden. Dit waren recht- op in de grond staande palen met dwarslatten daarop. Aan deze latten en palen zaten haken zodat het laken tot de juiste lengte en breedte kon worden opgerekt tot 43 bij 3½ el.*
- * *Vervolgens werd het laken “geschoren” (droogscheren): met grote scharen werden uitstekende pluusjes verwijderd, zodat het vervilte weefsel een effen oppervlak kreeg.*
- * *Appreteren was het op glans brengen van het laken.*
- * *Tussen al deze stappen werden keuringen uitgevoerd waarna de lakens een loodzegel kregen.*

Van al deze processen werd na 1601 op Zwanenburg alleen nog gesponnen wol en geweven laken geverfd en de keuringen ver- richt. Het verven was in de regel ‘blauwverven’, dat bij het lucht- drogen eerst groen opleverde en via donkergroen pas blauw. De uitgewerkte verfbaden kwamen, tegen de verboden in, meestal in de gracht terecht en kleurden die ook groen. Daaraan dankt de Verwersgracht zijn huidige naam.

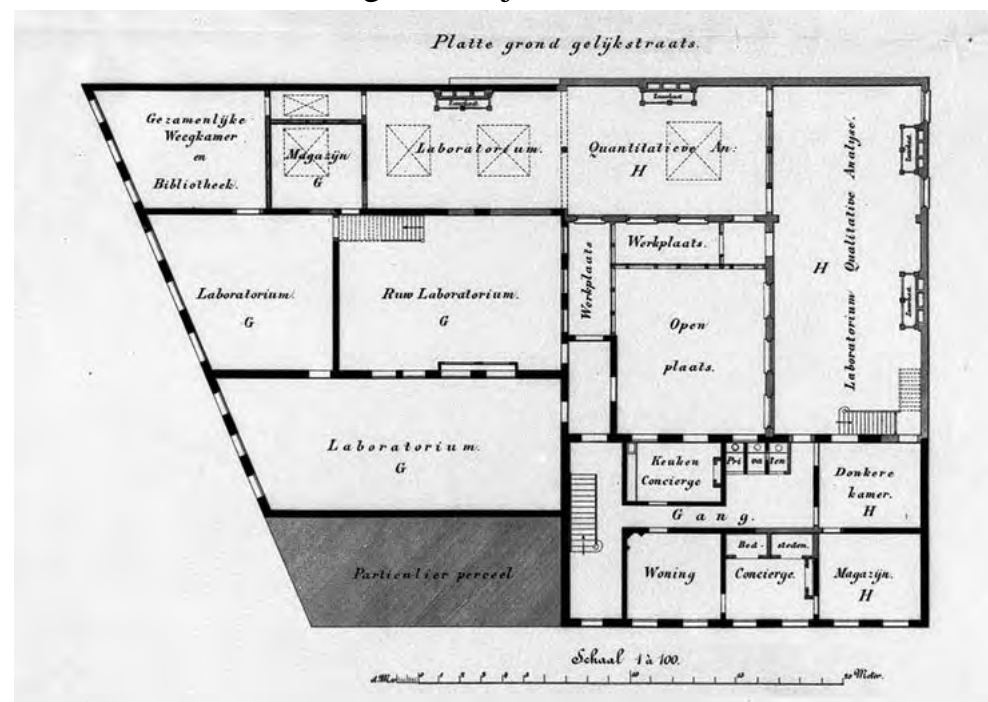
terug-gerestaureerd werd of nog gaat worden. Tussen 1829 en 1831 zijn vier gebrandschilderde ramen aangebracht, allemaal schenkingen, zowel uit Nederland als uit Engeland. Twee jaar later werd de voorgevel vervangen door een neo-gotische gevel, geïnspireerd op de Christ Church kathedraal in Dublin. Die dekte de voormalige Lakenhal én de dienstwoning, die de kerk eveneens ter beschikking had gekregen. Het gaat echt om een schijngevel; de rest van het gebouw is in basis nog steeds van 1626. Gebouw en grond zijn nog steeds eigendom van de Gemeente Amsterdam.

*Boven: De verminkte gevel van de Zijdehal omgebouwd tot chemisch laboratorium
Rechts: Plattegrond van de voormalige universiteits-laboratorium. De grote Tarhof is gereduceerd tot een binnenplaatje van 6 bij 7 meter*

De kerk is Rijksmonument #1269, maar het Rijk wilde de wijzigingen aan het orgel die Flentrop aanbracht daar niet in betrekken.

Chemisch Laboratorium

Nadat eerst in 1798 alle gilden door de Bataafse Republiek opgeheven waren, werden tijdens het Koninkrijk de gilden ook niet meer ingesteld. Toezicht op fabricageprocessen werd anders geregeld en uiteindelijk een taak voor de landelijke overheid. Een deel van het complex Staalhof werd in 1817 ter beschikking gesteld aan het Atheneum Illustre, de voorloper van de instelling die in 1877 Gemeente Universiteit van Amsterdam werd. Het Atheneum vestigde hier het Chemisch Laboratorium dat bijna honderd jaar later weer naar de Roetersstraat verhuisde. De andere delen van het complex kregen allerlei andere bestemmingen die bijna sneller weer verdwenen dan ze

ingericht waren. In de Zijdehal bijvoorbeeld kwam het Glaskopersgild en het accijnskantoor voor broodgranen. De ene na de andere instantie verdween weer en de universiteit nam meter voor meter in beslag. De complete Tarhof werd in fasen (1817-1877) volgebouwd (zie plattegrond pag. 147). De fraaie ingangspoort (Agnus Dei) in de Staalstraat werd gesloopt en vervangen door een onmogelijk bouwsel dat de uitstraling van een fabriekshal had. Om evenwicht te scheppen werd aan de andere kant van de Saaihal een woonhuis gesloopt en zo'n zelfde gedrocht neergezet. Erger nog werd het aan de Groenbrugwal. Van de Zijdehal werd het dak gesloopt en de muur van de verdieping verlaagd tot net boven de ramen. Dat was meteen het einde van het classicistische fronton. Er werd een strakke lijst boven de gevel geplaatst en alle bakstenen muren werden gepleisterd opdat het geheel een moderne uitstraling zou krijgen. Verbazend is het om te constateren dat dit verminkte gebouw toch tot Rijksmonument is verklaard (#1270).

In 1919 zwichtte de Gemeente Amsterdam voor de inspanningen van Bond Heemschut en gaf restauratiearchitect A.A.Kok opdracht de Saaihal op te knappen. De pleisterlaag (ook daar!) werd verwijderd en de gevel gerestaureerd. Het linker tuitgeveltje naast de Saaihal werd uitgebreid tot een rechte lijstgevel. Zo kunt u het vandaag aantreffen.

Deze aflevering kwam tot stand door materiaal van Ria Scharn, Anneke Huijser en Dolf van Wijngaarden. Er is bovendien gebruik gemaakt van artikelen in Ons Amsterdam van H.J.M. Roetemeijer (jg.21-1969), M. Ree (jg.19-1967) en het hoofdstuk Poort van Holland door Leo Noordgraaf in Geschiedenis van Amsterdam dl.I.

Rechts: De gevel van de Saaihal na de restauratie door A.A.Kok

ENTOS

Eerste Nederlandsche Tentoonstelling op Scheepvaartgebied

Aflevering 26 van het jaarboek is zo omvangrijk geworden dat het als aparte PDF geplaatst is. [Klik hier](#) om die aflevering te lezen.

Week 27 - Aanlegsteiger Haven Stoombootdienst Rokin

In 1839 reed de eerste trein van Amsterdam naar Haarlem. Het treinstation lag buiten de stad, omdat de infrastructuur ervoor niet paste binnen de stad. Dus werd in aansluiting op de trein een omnibusdienst in het leven geroepen die de passagiers binnen de stad bracht. Dat is als het eerste openbare vervoer in Amsterdam te beschouwen. Over water, wat toch de eenvoudigste mogelijkheid was, bestonden alleen overzetveren maar geen langere routes met halteplaatsen. Dat werd in 1879 ingevuld door de firma Zur Mühlen & Co, door de opening van een geregelde dienst tussen de Montelbaanstoren en de Stadsrietlanden. Elk half uur vertrok er een veerboot.

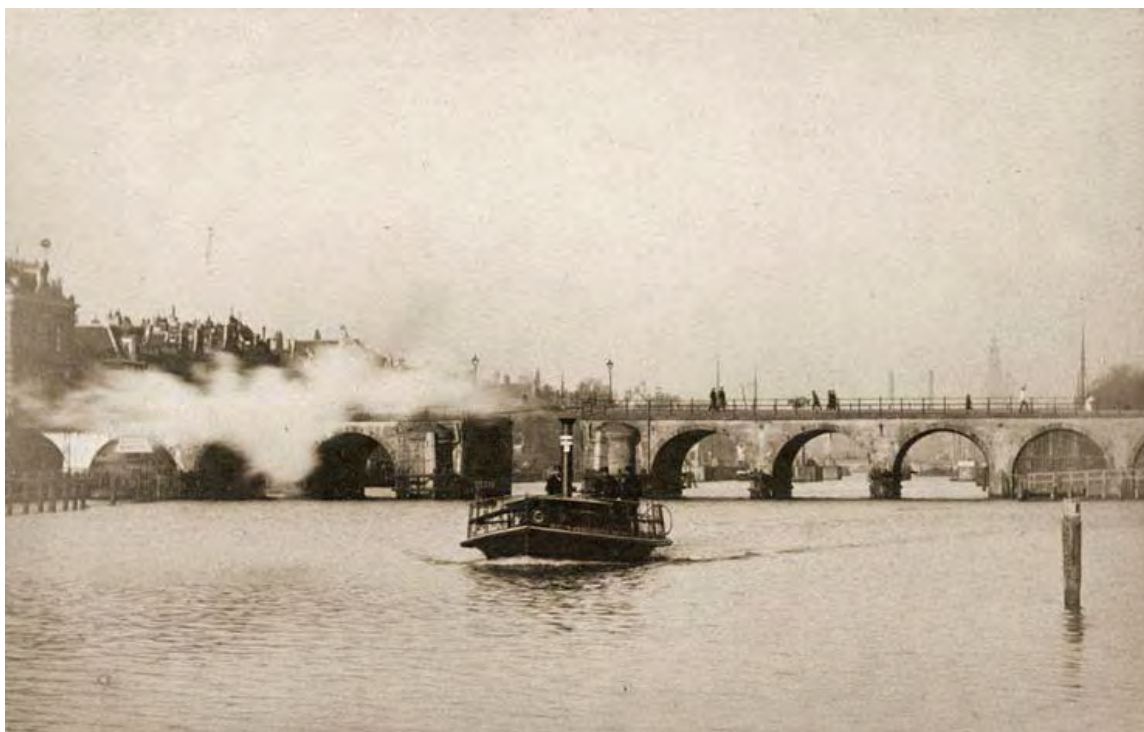
In 1879 verwierf de Haven Stoombootdienst als een zelfstandige firma (onder de vlag van Zur Mühlen met een eigen kapitaal van een kwart miljoen gulden) een concessie voor personen- en vracht-

Rederij Zur Mühlen & Co was in 1832 opgericht en hield zich bezig met zeesleepvaart, schelpenzuigen en vracht- en personenvervoer in Noord-Nederland. De eerste activiteit vond plaats op het kort daarvoor geopende Groot Noord-Hollands Kanaal met een dienst op Den Helder. In 1852 verwierf de firma een concessie voor post- en personenvervoer naar Texel. In 1878 vroeg Zur Mühlen aan Amsterdam een concessie voor personenvervoer over water binnen de stadsgrenzen. Die werd in 1879 verstrekt. Eén ding hadden alle diensten gemeen: de schepen werden aangedreven door stoommachines.

vervoer over water binnen de stadsgrenzen van Amsterdam. Zur Mühlen stond iets als de *bateaux mouches* in Parijs, de *penny-boats* op de Londense Thames of de *vaporetto's* in Venetië voor de geest. Het eerste veer was een echt personeelsveer, dat elk half uur langs de ADM en de Oostelijke Handelskade naar de Stadsrietlanden en Zeeburg voer. De tweede lijn was een uurdienst en voer van het Damrak naar Nieuwendam. In 1880 volgde een derde en vierde lijn vanaf de Dam, of liever het Beurspleintje aan de kop van het Rokin. Eén route ging over de Amstel naar de Weesperzijde ter hoogte van de ringvaart van de Watergraafsmeer. De steiger lag voor café Maas, maar de eindbestemming heette naar de populaire uitspanning Schollenbrug vlakbij. Dat werd binnen de kortste keren de populairste lijn van de firma. Er waren zes tussenstops, zodat er werkelijk sprake was van een busboot. De haltes waren bij de Munt, bij de Amstelstraat en vlak achter de Hogesluis bij het Amstel Hotel.

Links: De quizfoto met de aanlegsteiger aan het Beurspleintje. De steiger kon aan beide zijden gebruikt worden voor de beide richtingen die de belangrijkste verbindingen vormden van de Haven Stoombootdiensten

Dan ging het langs de Ijsbreker aan de Weesperzijde, dan naar de overkant naar de Berebijt, weer terug naar de Weesperzijde bij de Beiers Bierbrouwerij om te eindigen bij de Schollenbrug in de Weesperzijde over de ringvaart. Alle haltes beloofden uitspanningen of ander vertier langs de Amstel. Het meest indrukwekkende was de frequentie waarmee gevaren werd; die werd steeds hoger en liep op tot zeven afvaarten per uur. Een andere belangrijke lijn voor de firma was die naar de Plantage met als eerste tussenstops dezelfde haltes als de Schollenbruglijn tot het begin van de Nieuwe Keizersgracht, zodat elke vijf minuten een veerboot afvoer naar Munt en Amstelstraat. De Plantagelijn

Boven: De Schollenbruglijn heeft zojuist de steiger bij het Amstel Hotel verlaten en stoomt op naar de eindhalte aan de Weesperzijde.

Rechts: In het topjaar 1883 kende de firma 8 bestemmingen en vervoerde 1,5 miljoen passagiers.

HAVEN STOOMBOOT DIENST
AMSTERDAM-OUDERKERK
 Van Amstel bij de Achtergracht.

AMSTERDAM 's Morgens 8, 9, 30, 5, 10, 30, 's Midd. 1, 30, 5, 7, 8, 15.
 OUDEKERK 's Morgens 7, 8, 9, 's Middags 12, 3, 30, 6, 8, 9, 30.

LIJN AMSTERDAM - TOLHUIS
 Van 's Morg. 8 tot 's Av. 10 Uur
 ELKE 10 MINUTEN VAN BEIDE OEVERS
 NACHTDIENST Van 's Av. 10 tot 's Morg. 6 Uur
 In en om de AMSTERDAM, In en om de TOLHUIS

LIJN ROKIN-SCHOLLENBRUG
 VAN DE EINDSTATIONS,
 elke 10 Minuten.
 van 's Morg. 8 tot 's Av. 9 Uur

LIJN ROKIN-PLANTAGE-MUIDERPOORT
 Van 's Morg. 8 tot 's Avonds 9 Uur
 VAN DE EINDSTATIONS ELKE 10 MINUTEN.
 (MET HALVE WITTE SCHOORSTEEN.)

LIJN DAMRAK-RIETLANDEN
 VAN DE EINDSTATIONS,
 elk heel en half Uur.
 van 's Morg. 7 tot 's Av. 8 1/2 Uur

LIJN AMSTERDAM - OOSTZAAN
 PRINS HERENGRACHT bij de HAARLEMGRACHT
 Amsterdam 's Morg. 8 en 10 u. 's Mid. 2, 4 en 6 u.
 Oostzaan: 7 en 9 u. 's Mid. 12, 3 en 5 u.

LIJN AMSTERDAM - NIEUWENDAM
 (SCHREUERSTOREN)
 Van AMSTERDAM: 's Morg. 7 1/2 en 10 Uur. 's Avonds 8 Uur.
 Van NIEUWENDAM: 's Morg. 6, 7, 9 en 10 Uur.
 's Midd. 12, 3, 4, 6, 8 Uur.

EXTRA REIS op ZON en FEESTDAGEN.
 Van AMSTERDAM 's Avonds 8 Uur
 Van NIEUWENDAM 's Morg. 8 Uur

AMARCO, LITH.

Boven: De halte Amstelstraat op de Binnen-Amstel. Op de achtergrond het begin van de Zwanenburgwal en rechts de tuin van het Diaconie-weeshuis.
Onder: Halte Hoogsluis bij het Amstel Hotel.

Boven: Eindhalte Schollenbrug bij Café Maas. Rechts de brug en de uitspanning.
Onder: Eindhalte Schellingwoude van de lijn Stationseiland-Nieuwendam.

verliet de Amstel bij de Nieuwe Keizersgracht en had in de Plantage Muidergracht haltes bij de Hortus Botanicus en Artis (Kerklaan), het Panorama (ter hoogte van de Nieuwe Prinsengracht) en als eindhalte de Muiderpoort met vlak buiten de poort de Roomtuintjes (gesloopt in 1884).

Een derde toeristische lijn vertrok elk uur van de Amstel bij de Achtergracht naar Ouderkerk a/d Amstel via 't Kalfje.

Tot zover de toeristische lijnen. Eerst vanaf de Schreierstoren en later er tegenover op het Stationseiland vertrok elk uur een veer naar Nieuwendam via de ADM aan de Meeuwenlaan. Later werd die lijn doorgetrokken naar Schellingwoude. Vanaf de Prins Hendrikkade bij de Nieuwe Haarlemmersluis vertrok vijf maal per dag een veer naar Oostzaan via de Houthaven. Om het verhaal compleet te maken moeten we nog een overzetveer vermelden die in kwartierdienst van de De Ruijterkade naar het Tolhuis, vanaf 1880. Die dienst werd in 1897 gestaakt omdat de Gemeente alle ponten over 't IJ overnam.

Boven: De steiger van de lijn naar Nieuwendam en Schellingwoude op het Stations-eiland bij de Oostelijke doorvaart.

Links: De steiger op de De Ruijterkade voor een voetveer over 't IJ naar het Tolhuis. De Buiksloterham is nog nauwelijks bebouwd.

In 1880 telde de vloot 13 schepjes en waren 50 personeelsleden doende de diverse diensten in bedrijf te houden. In het topjaar 1883 telde de vloot al 26 schepjes, verdeeld over acht lijnen. In dat jaar werd het recordaantal van 1½ miljoen passagiers vervoerd. Het tarief was niet standaard maar afhankelijk van het aantal haltes dat men meevoer en varieerde van 2½ tot 15 cent.

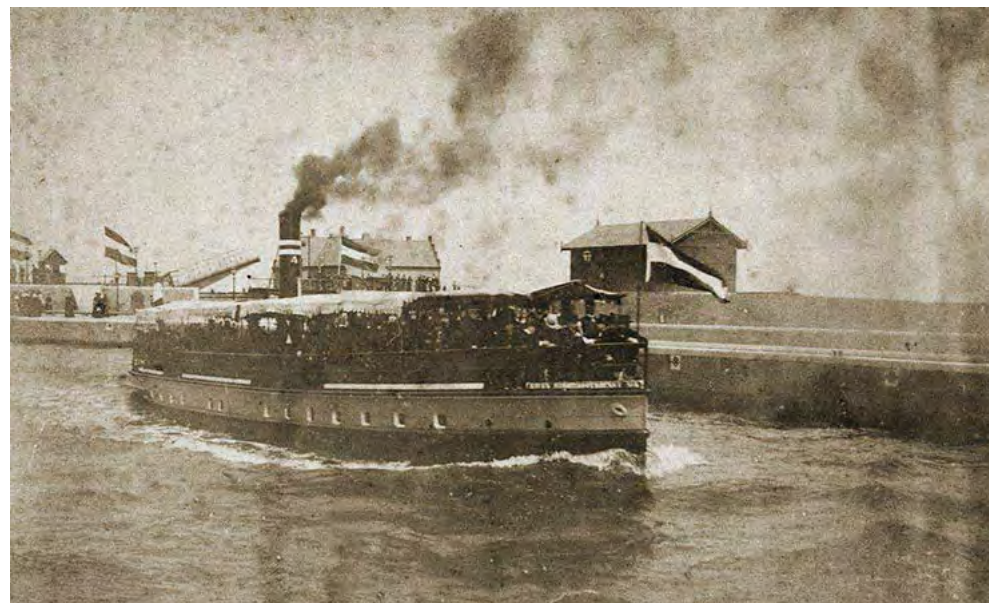
De Haven Stoombootdienst speelde ook steeds in op bijzondere evenementen in de stad en legde dan tijdelijk een dienst in, bijvoorbeeld naar de grote tentoonstellingen op het Museumplein.

De Haven Stoombootdienst begon zonder noemenswaardige concurrentie met openbaar vervoer in Amsterdam. Als enige service

Boven: In 1909 maakte het koninklijk paar een tocht over de Amstel met een salonboot van de Haven Stoombootdienst.

Rechts: Zo'n zelfde salonboot op weg naar Broek in Waterland en Monnickendam

aan het publiek kwamen ongeveer tegelijkertijd de 'aapjeskoetsen' op de weg, een soort taxi. Dat was echter een totaal andere prijsklasse, waar je voor een flinke rit al snel meer dan een gulden kwijt was. Die uitzonderingspositie veranderde heel rap door de invoering van omnibusdiensten, anders dan naar treinstations. Dat begon al in 1875 maar had een lange weg naar volwassenheid af te leggen. In de beginjaren stortten veel particuliere maatschappijtjes zich op dit fenomeen en waren de diensten onbetrouwbaar. Het werd anders toen de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (AOM) de ene na de andere omnibusmaatschappij opkocht dan wel wegconcurrerde. In samenspraak met de Gemeente Amsterdam schakelde de AOM om op paardentrams op rails. De belangrijkste medewerking van de Gemeente kreeg de AOM bij het verlagen van bruggen in de routes wat de reistijd verkortte en de kosten omlaag bracht en waaraan de AOM van ganser harte zijn steentje bijdroeg.

Zur Mühlen bedacht een samenwerking met deze belangrijk wordende concurrent door in nauw overleg de diensten naadloos op elkaar aan te laten sluiten. Als bij een attractie niet met de veerboot aangelegd kon worden, zou dat in de buurt van een tramhalte moeten gebeuren. Als dan ook nog de vertrektijden op elkaar afgestemd werden, zouden beide diensten een aanvulling op elkaar kunnen zijn.

Dat alles neemt niet weg dat het aantal lijnen in 1890 al gereduceerd was tot drie. In 1886 waren de lijnen naar de Plantage en naar Scholtenbrug opgeheven. Alleen de lijnen naar toeristische bestemmingen bleven over. De kleine stoombootjes werden vervangen door grotere salonboten.

Het aanvankelijke succes van de onderneming brokkelde af door de snelle ontwikkeling van vervoer van goederen en personen. In plaats van over water schakelde men razendsnel over op vervoer over land en de infrastructuur te land werd daarop aangepast. In 1900 nam

de Gemeente Amsterdam de AOM met het complete personeel en materieel over en begon de Gemeente Tram Amsterdam (GTA) zijn werk. Van samenwerking met de Haven Stoombootdienst was geen sprake meer. Alleen als vervoerder van toeristen werd de dienst gedoogd, voor stadsvaarten was men niet meer nodig.

Boven: Opstapplaats op de Oude Turfmarkt voor de rondvaart door de Amsterdamse wateren. Gestart in 1913 en daarmee de eerste rondvaartonderneming.

Links: Eindhalte van de lijn op Ouderkerk a/d Amstel bij café Paardenburg

Zur Mühlen schatte het belang van het toerisme juist in. Hij was in 1885 mede-oprichter van de Vereeniging ter bevordering van het Vreendelingen Verkeer: de VVV.

In 1896 had de Haven Stoombootdienst een nieuwe bestemming bedacht: het eiland Marken via Broek in Waterland en Monnickendam. Deze bestemming was helemaal bedoeld voor toeristen en er werd dan ook in alle talen reclame voor gemaakt. Verbazend is het dat de directie Volendam nog niet ontdekt had! In 1913 startte de firma de eerste rondvaarten in Amsterdam. Vertrekpunt was de Turfmarkt (zie foto pag. 155), de vaart duurde twee uur en dat twee maal per dag. Een opsteker was in dat jaar de scheepvaart-tentoonstelling ENTOS achter de Tolhuistuin. Zo'n vijf maanden werd het materieel van de Haven Stoombootdienst ingezet om te assisteren bij het vervoer van de enorme stroom bezoekers over 't IJ.

Al kwakkelend belandde de Haven Stoombootdienst in de Eerste Wereldoorlog. De aanvoer uit Duitsland van kolen voor de stoommachines stokte en door de schaarste werd brandstof een niet weg te cijferen kostenpost. Dat trof juist de andere poten van de onderneming van Zur Mühlen hard en de genadeklap kreeg het concern door de onbeperkte duikbootoorlog op de Noordzee. Ze konden hun neus niet meer buitengaats wagen zonder aanzienlijk risico te lopen. Gedurende het verloop van de oorlog werd een begin gemaakt met het afstoten van services die te weinig opbrachten. In 1920 trok het faillissement van sommige onderdelen de andere poten mee in de afgrond. In datzelfde jaar werd de Haven Stoombootdienst geliquideerd. De toeristische diensten en het materieel werden door rederij Verschure overgenomen. Die staakte de dienst op Marken in 1930 en in 1931 die op Ouderkerk. Verschure exploiteerde tot de opening van de IJtunnel nog wel diverse voetveren over het IJ.

Deze aflevering kwam tot stand door bijdragen van Pieter Klein, Anneke Huijser en Ria Scharn. We hebben ook weer eens gespiekt bij H.J.M. Roetemeijer, die in Ons Amsterdam jg.23 (1971) een artikel over de Haven Stoombootdienst publiceerde.

Week 28 - Sociëteit De Vriendschap

In de zuidwand van de Dam stonden tussen Kalverstraat en Krom Elleboogsteeg drie huizen. Het waren vanaf de Kalverstraat gezien *'de Gouden Leeuw'*, een pand dat toebehoorde aan de uitbater van de tegenoverliggende winkel op de hoek van de Kalverstraat, P. Heijman. Het middelste huis was *'De Engelsche Dog'* van de familie Belinfante en het laatste huis was *'de Roode Leeuw'* dat op dat moment eveneens toebehoorde aan Heijman. Tussen 11 februari en 12 juni 1837 werden deze drie huizen stuk voor stuk gekocht door sociëteit De Vriendschap. Speciaal voor deze transacties was een commissie benoemd die bestond uit de commissarissen Bijleveld,

Modderman en Melvil, aangevuld met gecommitteerde leden David Borski, Arent Pluym en Willem Poel. Zij besteedden in totaal f 66.000,- aan de huizen. Bij de koop van de Roode Leeuw was nog een huis in de Krom Elleboogsteeg inbegrepen. Als architect voor een nieuw gebouw, dat de plaats van alle gekochte huizen zou gaan innemen werd architect J.P. Hitchcock aangetrokken. Aannemers waren G. en J. Stercke, die het gebouw in 1838 voor f 47.000,- neerzetten. Met de hele onderneming was een kapitaal van f 145.000,- gemoeid, waarvoor aandelen werden uitgegeven á 2½%.

Boven en links de situatie voor en na de bouw. De Kalverstraat lijkt hier wel erg smal, maar dat komt omdat de huizen en daarna ook de sociëteit verder naar achteren liggen ten opzichte van de buurhuizen.

De plannen verkeerden niet onder een gelukkig gesternte en de sociëteit wierp bij lange na niet voldoende revenuen af om alles te bekostigen. Wanneer precies is niet bekend, maar niet heel lang na opening werd het gebouw verhuurd aan ene Mulder, die er onder andere een grand café en een restaurant ging uitbaten. Een ander deel verhuurde Mulder onder aan sociëteit 'De Club'. De trotse letters *Sociëteit de Vriendschap* verdwenen van de gevel en daarvoor in de plaats heette het toen *Au Grand Café Restaurant*. Mulder huurde het hele gebouw voor f 6000,- p/jr welk bedrag in 1859 verlaagd werd tot f 5750,-. Niet lang daarna overleed Mulder en dit bracht De Vriendschap opnieuw in problemen. Op 12 februari 1862 besloot het bestuur Sociëteit de Vriendschap te ontbinden. De eerder

Boven: De eerste vestiging van College Zeemanshoop aan de Buitenkant
Rechts: De quizfoto: de entree van het gebouw van College Zeemanshoop op de Dam

in de commissie zitting hebbende commissarissen dienden nu de liquidatie voor te bereiden. Het gebouw zou op 19 mei 1862 in veiling gebracht worden. De opbrengst was een hele teleurstelling voor De Vriendschap. De bieding stakte bij f 33.000,-. Het bleek dat een gezelschap van deels leden van De Vriendschap de kopers waren: David en Jan Borski, Jac. de Vos Jacz, C. J. A. den Tex en F. A. Vriese. De nieuwe eigenaren verhuurden het gebouw in 1863 aan College Zeemanshoop, waarbij ze er voor zorgden dat een deel van de inventaris mee overgenomen werd om de weduwe Mulder te ontlasten. Opnieuw verdwenen de letters van de gevel en werden vervangen door 'Zeemanshoop'.

College Zeemanshoop was in 1823 gesticht als een verzekeringsfonds voor werkeloze zeelieden door ongeval of hoge leeftijd, met

inbegrip van hun eventuele nabestaanden. Het fonds had een voorloper gehad, n.l. het in 1795 opgerichte 'De Blaauwe Vlag'. Dat sneuvelde onder het politieke geweld van de Bataafse Republiek en de Franse overheersing. Het nieuwe fonds kende vier verzekeringsklassen en daarnaast een studiefonds en een kas voor 'liefdegiften'. Een commissie voor de wetenschappelijke zeevaart hield zich bezig met de productie van zeekaarten en hield daarop toezicht. Er werd gelobbyd voor een goede dekking van vuurtorens langs de kust en men kreeg het voor elkaar dat in Egmond a/Zee een nieuwe gebouw werd. De dependance van het KNMI in Amsterdam is aan het College te danken. Onderwijs voor zeevarenden, lezingen en demonstraties over nieuwe technieken, navigatie, belading en scheepsconstructie hadden de aandacht van Zeemanshoop en werden zelf verzorgd of gepromoot. Tot slot wilde Zeemanshoop ook

overnachtingsmogelijkheden scheppen voor koopvaardij-officieren die enkele dagen in Amsterdam verbleven. Als behuizing voor al deze activiteiten kocht het College aan de Buitenkant een groot koopmanshuis, het tegenwoordige Prins Hendrikkade 142. Tieleman Suys verbouwde het zodat het op de bovenverdieping een grote sociëteitszaal kreeg. Daar stonden borstbeelden van Tromp en De Ruyter opgesteld. Vanaf het balkon hadden de bezoekers een magnifiek uitzicht over het IJ en het Oosterdok in wording. Door het toenemend aantal activiteiten groeide College Zeemanshoop uit z'n jasje en keek men uit naar een grotere behuizing. Die werd op twee manieren gevonden. In navolging van Engelse voorbeelden wilde men een ruime behuizing scheppen voor overblijvende zeelieden en lokalen voor zeevaartonderwijs. Daartoe kocht

Boven: Het Zeemanshuis aan het Kadijksplein, ook van College Zeemanshoop.
Links: Het scheepsmodel op het dak werd geplaatst t.g.v. het huwelijk van koning Willem III met prinses Emma in 1879.

Boven: Het portret van Michiel de Ruyter dat Ferdinand Bol in 1667 schilderde en waarvan in Zeemanshoop een kopie hing.

Rechts: De versiering van Zeemanshoop ter gelegenheid van het huwelijk van koning Willem II met prinses Emma. Na verwijdering bleef het scheepsmodel staan.

het College de voormalige sloopstimmerwerf Valkensteijn aan de Nieuwe Vaart ter hoogte van het Kadijksplein. Architect A.N. Godefroy bouwde daarop een groot zeemanshuis met logies voor 100 gasten en de nodige leslokalen. Men maakte zich hiermee niet geliefd bij de commerciële herbergen in de stad die tot dan van die gasten hadden geleefd. Een magazijnmeester, een kok en hofmeester en een portier werden aangenomen, die zich allen verplichtten ongehuwd te blijven en zich van sterke drank te onthouden.

Voorzitter W.C. van Vollenhoven ontpopte zich als ware filantroop door de aan de bouwsom ontbrekende f 10.000,- uit eigen zak bij te passen en het tehuis een kegelbaan cadeau te doen. C.P. van Eeghen liet voor het tehuis een kopie schilderen van het portret dat Ferdinand Bol in 1667 van Michiel de Ruyter had gemaakt (afb. links). De officiële opening van het Zeemanshuis was op 6 april 1858.

Het was toegankelijk voor alle rangen, die voor een hele dag f 1,- betaalden en officieren f 1,25. Dat lijkt een heel bedrag voor die tijd, maar ze kregen daarvoor allemaal een eenpersoonskamer, beddengoed en vier maaltijden. Het belangrijkste was dat de zeelieden in een veilige omgeving verbleven en niet permanent waren blootgesteld aan de gevaren van de achterbuurten in de stad. In de havens liepen kruiers rond met armbanden met 'Zeemanshuis'

er op om klanten mee te lokken. De bezettingsgraad was dan ook hoog. Dat had een omgekeerd effect op het rendement van het Zeemanshuis. Per kop moest er uiteindelijk geld bijgepast worden. Er werd (tevergeefs) geprobeerd ruimten van het tehuis te verhuren aan bijvoorbeeld de Waterschout of een zeemansbeurs. De tuin werd verhuurd aan een stalhouderij en de kelders aan Heineken, die er een bierhal inrichtte: café de Catacomben.

Toen medio 19de eeuw de stoommachines aan boord gemeengoed werden, richtte College Zeemanshoop in 1859 in de Oostenburger Middenstraat een machinistenschol op waar zeelieden voor f 4,- per maand les kregen in de bediening van stoomwerktuigen. In 1878 werd deze school uitgebreid zodat studenten intern konden verblijven. Daar werd nog een chirurgische polikliniek aan toegevoegd.

Dan gaan we terug naar de Dam. In 1862 kwam Sociëteit de Vriendschap onder de hamer en College Zeemanshoop toonde zich geïnteresseerd. Met de kopers werd overeengekomen dat het gebouw gehuurd werd teneinde hier opnieuw een sociëteit voor officieren en anderszins bij de scheepvaart betrokken personen te huisvesten. Het pand aan de Prins Hendrikkade werd ingeruild voor dat aan de Dam. Wat betreft de toegang tot de sociëteit werd de formule heel ruim gehanteerd. Ook kooplieden en beurshandelaren, die iets met scheepvaart te maken hadden, kregen toegang zodat het overdag eerder een rendez-vous van beursbezoekers leek dan een sociëteit voor scheepsofficieren. Het was daarentegen een uitstekend middel om in contact te komen met rijke stadgenoten die konden helpen de tekorten van de overige activiteiten van College Zeemanshoop te compenseren. Zo succesvol zelfs dat men in 1878 in staat bleek het gebouw aan de Dam voor f 70.000,- te kopen, inclusief alle in gebruik zijnde inventarisstukken. Dat bleek een goede investering! De enorme bouwactiviteit rond de Dam, ingeluid door de sloop van Zochers Beurs in 1904, joeg de grondprijzen omhoog. In 1907 probeerde College Zeemanshoop dat voor de eerste keer te verzilveren door het gebouw in veiling te brengen tegen een minimumprijs van f 260.000,-. Daarvoor vond men toen nog geen koper maar in 1911 was het raak, toen Peek & Cloppenburg zijn zinnen op de hele zuidwand van de Dam had gezet. Het bedrag dat het College ontving wordt niet genoemd maar zal het bedrag van 1907 zeker hebben overtroffen.

Deze aflevering kwam tot stand dankzij materiaal van Robert Raat, Ria Scharn, Anneke Huijser en Koen Kleijn.

Lees eventueel ook nog [Ons Amsterdam](#) over het Zeemanshuis.

In week 30 is wegens vakantie geen weekaflevering gepubliceerd

Week 29 - de Stopera

Amsterdammers mogen graag koketteren met de eigenschap dat ze 'lastig' zijn, want ze weten precies wat ze willen en vooral wat ze niet willen. Dat je het ook kunt overdrijven, bewijst de wording van een nieuw stadhuis. Over het besluit hoe dat er uit moest gaan zien, waar het gebouwd moest worden én het uiteindelijk bouwen zelf, wisten ze precies 60 jaar te doen.

In 1808 werd het stadsbestuur uit het stadhuis op de Dam verdreven, zodat dit als paleis voor koning Lodewijk Napoleon kon dienen. Vijf jaar later was Lodewijk met de rest van de Fransen verdreven, maar het stadsbestuur keerde niet terug naar de Dam. Koning Wil-

Boven: De quizfoto: de maquette van Wilhelm Holzbauer bij zijn prijswinnende ontwerp voor een nieuw stadhuis voor Amsterdam (1968).

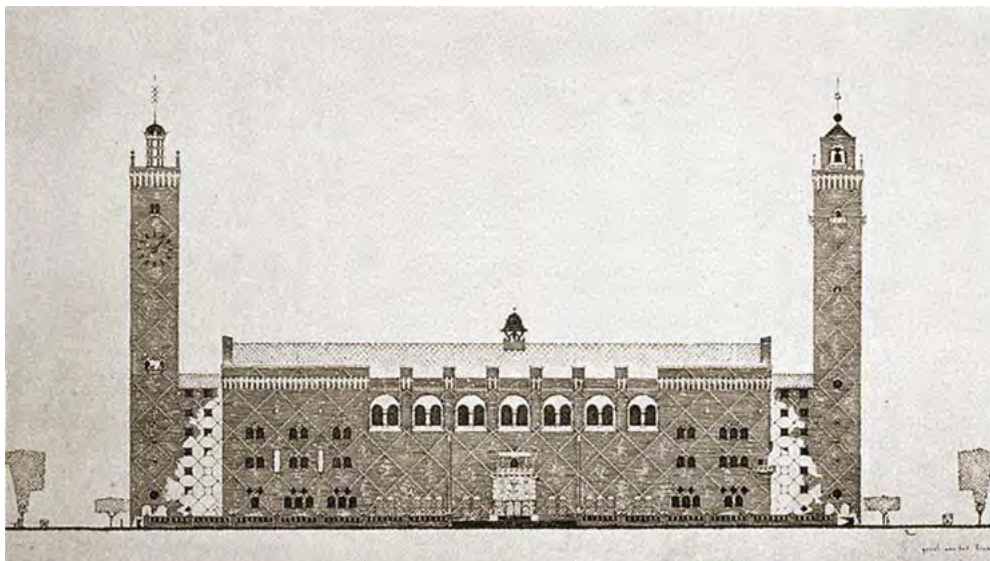
Rechts: Het afbranden in 1929 van het Paleis voor Volksvlijt bood opeens een uitstekende locatie voor het al lang gewenste nieuwe stadhuis.

lem I bepaalde weliswaar dat het gebouw aan de Amsterdammers teruggegeven moest worden, maar gelijktijdig stelde hij dat, zolang er geen koninklijk paleis voor hem in Amsterdam gebouwd was, hij een deel van het stadhuis op de Dam wilde blijven gebruiken. Daarom bleef men, met af en toe een uitbreiding, doormodderen aan de Oudezijds Voorburgwal.

In 1928 stelde B&W weer eens een commissie in die een geschikte locatie moest vinden voor de bouw van een nieuw stadhuis. In de nacht van 17 op 18 april 1929 brandde het Paleis voor Volksvlijt op het Frederiksplein af. De vrijgekomen plek werd geschikt geacht voor het nieuw te bouwen stadhuis. B&W stemde daar onmiddellijk mee in en reserveerde de plek. De roep dat kapitaalvernietiging vermeden moest worden en dat het gebouw op de Dam weer in gebruik moest worden genomen, verstomde niet. Het paleis was maar enkele dagen per jaar in gebruik. B&W sneed de discussie resoluut af door

in 1935 het paleis op de Dam voor f 10 miljoen aan de Staat over te doen, met als restrictie dat van die f 10 miljoen een nieuw stadhuis gebouwd zou worden. In 1936 schreef de stad Amsterdam een prijsvraag uit waar elke Nederlandse architect aan mee kon doen. Een pakket met minimumeisen, omstandigheden van de bouwplek, geschiedenis van stad en vorig stadhuis en de mogelijkheid nadere inlichtingen op te kunnen vragen, werden ter beschikking gesteld. Op 21 oktober werd door B&W een jury geïnstalleerd, waarvan burgemeester De Vlugt zelf voorzitter zou zijn en de wethouder van Publieke Werken in elk geval lid werd. Verdere leden waren zes architecten, waaronder de stadsarchitect. De verwachtingen waren hooggespannen omtrent de kunstzinnige ontwerpen die ingezonden zouden worden; in de woorden van Willem de Vlugt: "...plannen te ontwerpen om onze stad te verrijken met een Raadhuis dat een grootse manifestatie moet zijn van hetgeen onze twintigste-eeuwse bouwkunst vermag...". Van de nadere vragen die deelnemers kon-

den indienen, werden er 273 beantwoord en toen op 10 augustus 1937 de inzendingstermijn verstreken was, bleken er 225 ontwerpen te zijn binnen-

gekomen. Vier maanden deed de jury erover om tot een besluit te komen, namelijk dat geen enkel ontwerp tot prijswinnaar kon worden benoemd. De jury stelde B&W voor de vier beste inzenders uit te nodigen om hun plan aan de hand van een lijst met opmerkingen aan te passen. Dat waren de inzendingen van Duijntjer en Komter, Staal en Staal, Berghoef en Vegter en H.T. Zwiers. Het prijzengeld van f 20.000,- bleef in de stedelijke schatkist, wat een storm van protest ontketende onder kenners en niet-kenners. Zowel het Bouwkundig Weekblad als de jury waren teleurgesteld over het deelnemersveld. Geen enkele naam van faam was erbij, maar hoofdzakelijk jonge architecten die zwaar te lijden hadden van de crisisjaren. De vier uitverkoren ontwerpen kwamen tenminste van enigszins gerenommeerde architecten. Die werden uitgenodigd voor een besloten prijsvraag. Pogingen vanuit het publiek om verder aan de basisvoorwaarden te sleutelen, werden van tafel geveegd. Op 9 februari 1940 werd besloten de bedoelde prijsvraag uit te schrijven, met als sluitingsdatum 7 november 1941. De winnaar zou f 30.000,- krijgen

Boven: Eén der vele ontwerpen die in 1937 beoordeeld en te licht bevonden werden.
Links: De uiteindelijke winnaar, ontwerp 'Belfort' van architecten Berghoef en Vegter

Links: Een pompeuze Burgerzaal hoorde er in 1937 nog bij.

en de overige deelnemers elk f 8000,-. Op 7 januari 1942 legde de jury zijn ei: het project 'Belfort' van Berghoef en Vegter werd aangewezen als winnend ontwerp. Het hoeft nauwelijks opgemerkt te worden, dat we midden in een fatale oorlog verkeerden en dat er niets meer gebouwd ging worden.

Na de oorlog moest er eerst gebouwd worden om de oorlogsschade te

verhelpen en opgelopen achterstand in te halen. Intussen bood de zwaargehavende Jodenbuurt volop plek om een stadhuis centraler in de stad te bouwen. In 1954 ging B&W akkoord met Vlooienburg als nieuwe locatie. In 1957 werden Berghoef en Vegter uitgenodigd hun plannen aan te passen aan een bouwplek tussen Waterlooplein, Amstel en Zwanenburgwal. Dat nieuwe plan werd in 1958 gepubliceerd, wat de inmiddels gebruikelijke kakofonie van commentaar en gescheld tot gevolg had. Ook B&W had kritiek op het ontwerp en de architecten werd gevraagd een definitief ontwerp te maken met daarbij aandacht voor de kritiek. Dat was in 1961 gereed en werd afgeschoten door niemand minder dan Aldo van Eyck: "een miselijke opzet" en "een onvoorstelbaar kinderachtig brok provinciaal

fascisme". Van Eyck kreeg bijval en B&W zwichtte voor de kritiek en trok de opdracht aan Berghoef en Vegter weer in. Veertien dagen later besloot men een nieuwe en nu internationale prijsvraag uit te schrijven.

Nieuwe prijsvraag

De nieuwe stadhuisprijsvraag werd georganiseerd door stadsbouwmeester Chris Nielsen, volgens de richtlijnen van de Union Internationale des Architects (UIA). Ook de jury was deze keer internationaal en zou uit louter architecten moeten bestaan, maar Nielsen meende dat een goed architect nog geen goed jurylid was. Er werd overlegd met de Zwitserse en Deense bond van architecten, wat leidde tot de volgende namen: H.A. Maaskant (voorzitter; NL), Sir Robert H. Matthew (GB), J. Schader (CH), P. Zandstra (NL) en F.J. van Gool (NL). Toegevoegd werd nog N.O. Lund (DK). Na veel vooroverleg, ook met de jury, werd opnieuw een programma van eisen opgesteld. Nielsen stelde voor een ideeënprijsvraag te organiseren, waaruit een aantal inzendingen gekozen zou worden voor

Opera

De bouwlocatie Frederiksplein bleef niet braak liggen. Er was ook behoefte aan een muziektheater annex operagebouw. Dat moest dan maar op het Fredriksplein komen. De architecten Bernard Bijvoet en Gerardus H.M.Holt kregen in 1956 opdracht voorlopige plannen uit te werken. Die werd in 1961 omgezet in een definitieve opdracht voor een ontwerp. Probleempje was alleen dat de plek aan het Frederiksplein verkwanseld was aan de Nederlandse bank. De opera zou nu ergens in de te saneren Pijp komen. Ook daar zou nooit een operagebouw verrijzen, want 'het publiek' (onder aanvoering van o.m. Jan Schaefer) wenste renovatie van de Pijp en zo gebeurde het ook.

verdere uitwerking in een besloten prijsvraag. Op de sluitingsdag 30 november 1967 waren 803 ontwerpen ontvangen en een maand later ging de jury aan de slag. Als de regels van de UIA strikt opgevolgd moesten worden, betekende zoveel inzendingen een gigantische berg werk. Er werd gewerkt met het afvalprincipe. Als slechts één jurylid een ontwerp de moeite waard vond, werd hem verzocht zijn mening te heroverwegen. Bleef hij dan bij zijn mening dan schoof het ontwerp een ronde op. Als twee juryleden voor een ontwerp kozen, schoof dat sowieso op. Als drie juryleden voor een ontwerp stemden, sloeg dat een hele ronde over en schoof door naar de derde ronde. Na ook nog een tweede ronde bleven in de derde in totaal 67 ontwerpen over. Na deze ronde bleven er 20 ontwerpen over en nu werd het werk voor een hele maand gestaakt, in welke de 20 overgebleven inzenders een maquette dienden te bouwen van hun ontwerp. Ook werd om een technisch rapport gevraagd om te kunnen beoordelen of aan de gestelde stedenbouwkundige en bouwkundige eisen voldaan was. In februari 1968 werden de inzendingen en maquettes beoordeeld en zeven projecten uitgekozen voor een vervolgprijsvraag. Onder de 13 afvallers van de vierde ronde en de 47 afvallers uit de derde ronde werden tien geldprijzen uitgekeerd. De zeven uitverkorenen dienden voor 7 oktober 1968 hun ontwerpen verder uitgewerkt te hebben, met de nadruk op de financiële aspecten. Op 22 november 1968 werd het ontwerp onder motto 769 tot winnaar uitgeroepen. Na maanden van strikte geheimhouding kon er eindelijk een naam op dit ontwerp geplakt worden: de in Wenen werkzame Oostenrijker Wilhelm Holzbauer. De tweede prijs ging naar de Duitse combinatie Winkler, Hahmann en Hahmann en de derde naar de Frans-Poolse combinatie Groupe GIA. Een troostprijs was er voor architect Heijdenrijk uit Amersfoort. De prijsvraag was voorbeeldig verlopen, Amsterdam had zich gerevancheerd voor het gestuntel van 1936-1937. B&W stelde de Gemeenteraad voor, Holzbauer officieel de opdracht te verstrekken voor de bouw van het nieuwe stadhuis.

Links: Sinds 1813, toen de Fransen uit Nederland verdwenen, was er een sterke lobby voor het weer in gebruik nemen van het Paleis op de Dam als stadhuis.

Stop de opera

Jammer voor het stadsbestuur, maar de revolte onder jongeren was in 1968 op zijn hoogtepunt gekomen en ook al was die in Amsterdam net iets minder heftig dan in Parijs, de weerstand tegen ondemocratisch optreden was er niet minder om. Het – in de ogen van de gemiddelde jongere bewoner van Amsterdam – megalomane stadhuis, dat de bestuurders voor zichzelf wilden laten bouwen in tijden van bestedingsbeperking, schoot in het verkeerde keelgat. Er werd

door burgers actie gevoerd tegen deze ‘regentenbunker’, waarbij nog maar weer eens het paleis op de Dam als alternatief voorbijkwam: "Het stadhuis staat op de Dam". Het paleis was voldoende voor representatieve activiteiten en voor de rest stonden er voldoende kantoren leeg. De vakbroeders ageerden tegen de ‘Wiener Schnitzel’ die opgericht dreigde te worden door 'die Oostenrijker'. De Raad meende de kritiek te kunnen negeren en gaf Holzbauer in 1970 opdracht de bouw voor te bereiden. Holzbauer verhuisde hiervoor van Wenen naar Amsterdam.

Boven: Een actie van 241 'bekende Amsterdammers' die zich uitspreken tegen de voorgestelde bouwplannen. We schrijven september 1976.

Re.bov: Holzbauer en Dam presenteren een nieuwe maquette van hun gezamenlijke project: de combinatie stadhuis-muziektheater.

Rechts: Dit is de maquette van 1979, waarop opnieuw forse kritiek geuit werd.

Er kwam een kink in de kabel die de plannen op de lange baan schoof. Voor een deel van de financiering was de Staat nodig, maar het kabinet zette B&W de duim-schroeven aan. 'Eerst de gemeentebegroting sluitend krijgen, dan komt er pas geld.' Dat

lukte Amsterdam al jaren niet en zou voorlopig ook niet lukken. Het kabinet Den Uijl-Van Agt gaf geen krimp, de bouw kon niet beginnen en in 1973 verhuisde Holzbauer terug naar Wenen. Ook de plannen voor een muziektheater in de Pijp bleven in de ijskast liggen. In 1978 hadden de architecten Bijvoet en Holt het bestek gereed en het wachten was op het startsein. Dat bleef uit.

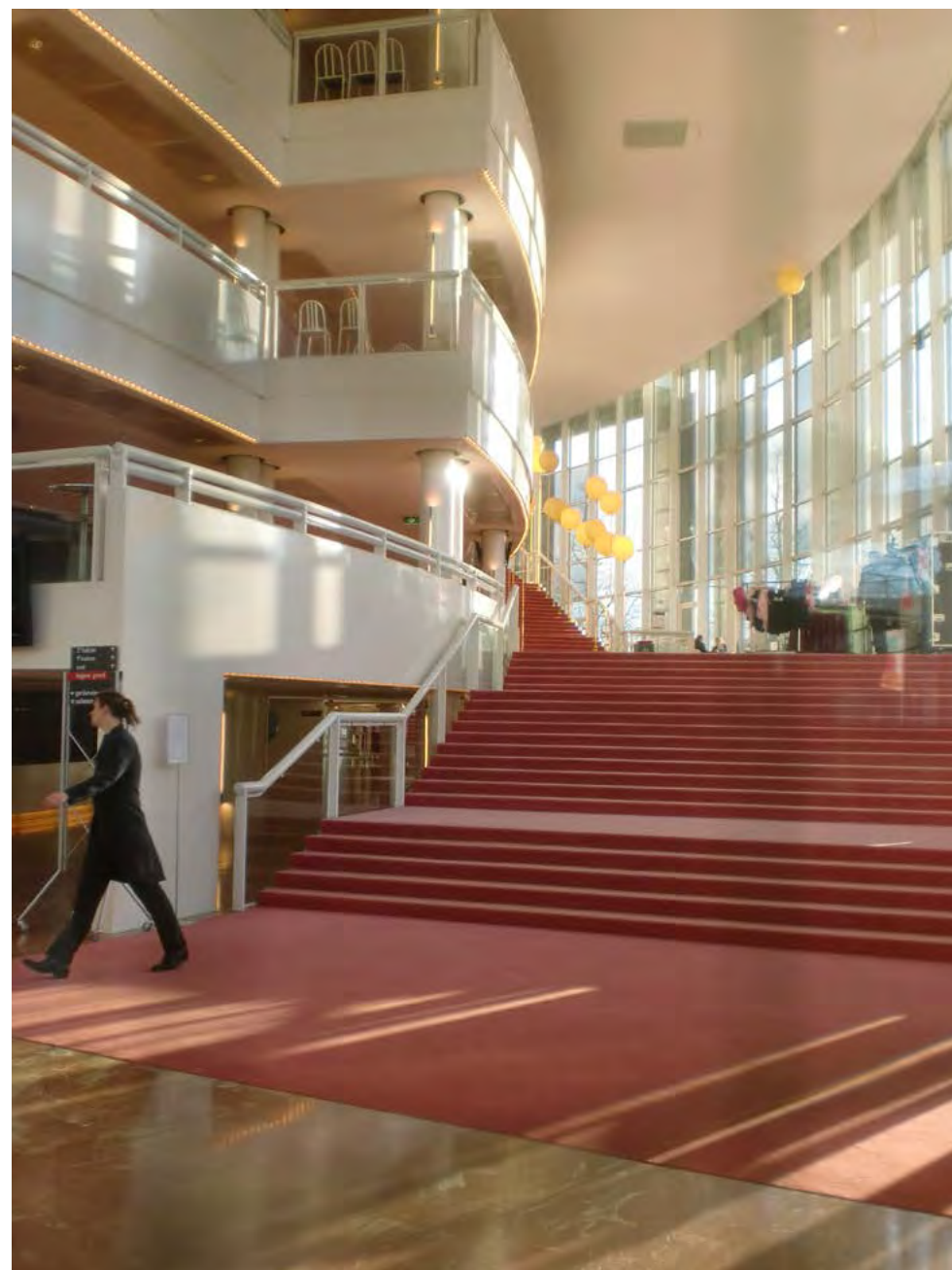
Zelfs in de Raad was er kritiek: 'wat zoekt zo'n cultuurtempel in een arbeiderswijk?' Het verlossende idee kwam uit Wenen, alhoewel er gemonkeld werd dat Nielsen, de coördinator van de prijsvraag, dit Holzbauer ingefluisterd had. Het idee "combineer het stadhuis met het muziektheater in één project op het Waterlooplein" sloeg aan bij de Raad. Bijvoet was 90 jaar oud en Holt 75 en beiden voelden zich te oud om aan dit project mee te doen. Zij schoven de schoonzoon van Holt naar voren: Cees Dam, eveneens architect. Holzbauer en Dam mochten aan de slag. De kritiek was nog lang niet verstomd maar op 25 augustus 1982 ging toch de eerste paal de grond in.

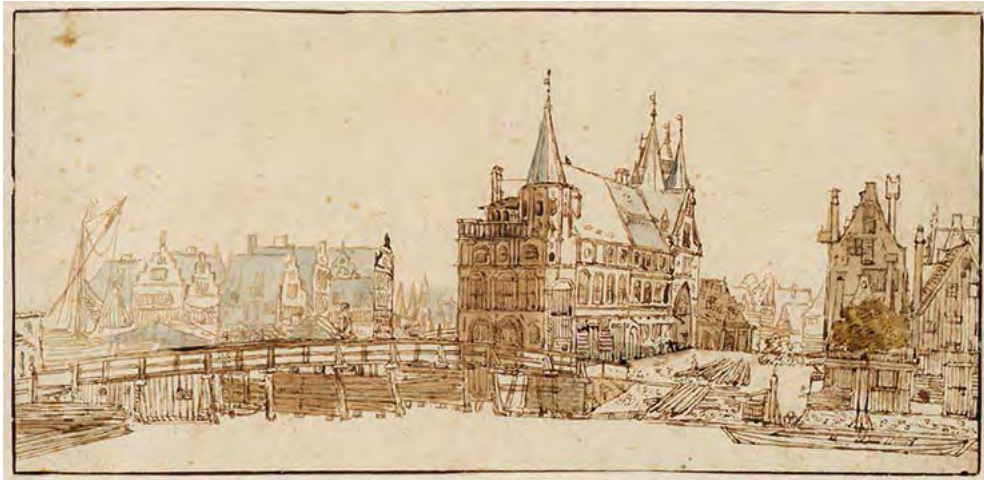
De gecombineerde bouw werd begroot op f 230 miljoen, maar dit budget bleek in 1986 met f 120 miljoen overschreden. Zolang er gebouwd werd, is er gesaboteerd, soms heel grof, wat de bouwers noodzaakte een hoog hek om de bouwlocatie heen te plaatsen. Tijdens de opening van het muziektheater werd op de eerste avond het tapijt geruïneerd door er brandende sigaretten in uit te trappen of cola over te 'morsen'. Als ze lastig zijn, dan zijn ze het ook stevig, die Amsterdammers.

Deze aflevering kwam tot stand dankzij materiaal van Anneke Huijser, Maarten Helle, Ria Scharn, Maaïke de Graaf, Geert Bekaert, Hilde de Haan en Ids Haagsma.

[Klik hier](#) voor nog meer interieurfoto's

Week 31 - de Engelse huizen van John Jorden

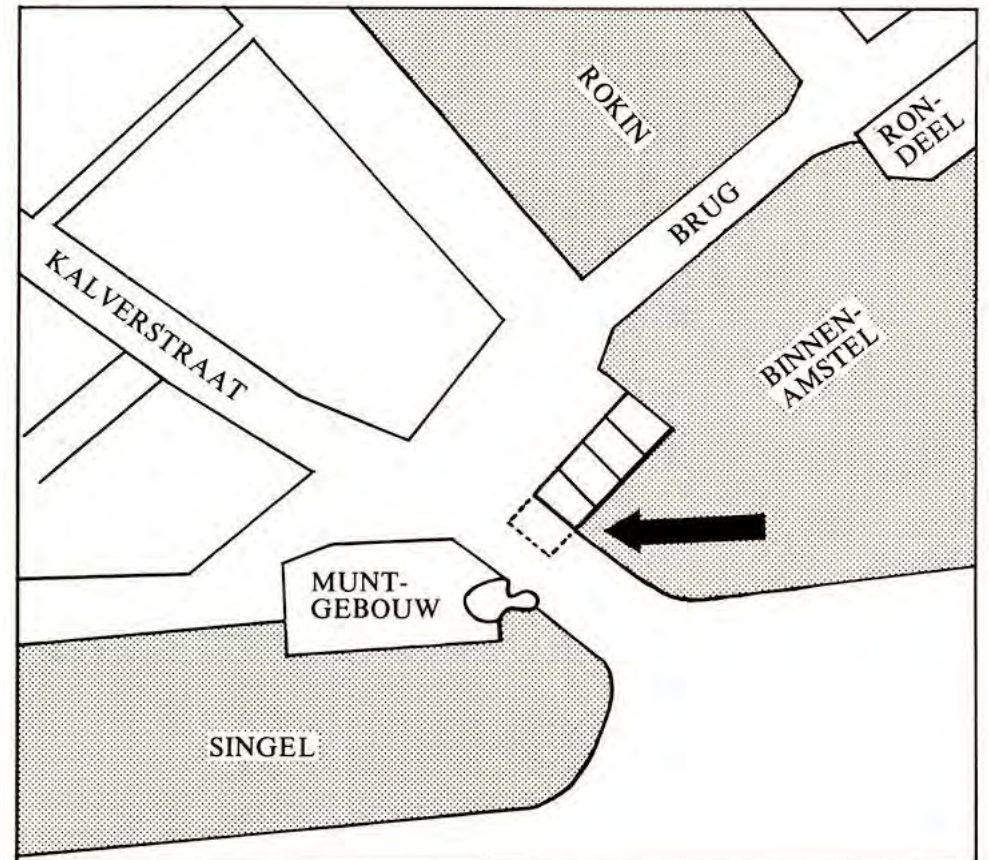
In de negentiende eeuw werden veel huizen in Amsterdam opgeofferd aan het drukker wordende verkeer. Zo ongeveer het eerste huis was één van de vijf zogenaamde Engelse huizen aan het Schapenplein. Oorspronkelijk was de brug voor de voormalige Regulierspoort smal en hoog, wat op foto's nog te zien is. Op de plattegrond hiernaast is te zien dat de brug wel verbreed kon worden om aan het verkeer tegemoet te komen maar dat het meest westelijke huis van de vijf Jorden-huizen in de weg bleef staan. Een dodelijk ongeluk in 1865, waarbij een voetganger het leven liet, gaf uiteindelijk de doorslag: het huis moest weg. Eigenlijk moesten alle vijf huizen weg, maar dat kon de stadskas niet verdragen. Dat gebeurde goed tien jaar later toch, toen de omnibuslijnen door de AOM omgebouwd werden

Boven: De situatie vóór de bouw van de Engelse huizen. Links de Roobrug, de houten voorganger van de Doelensluis. De muur tussen de hoektoren Leeuwenburg en de Regulierspoort is vervangen door huizen waarin o.a. een glasblazerij is gevestigd.

Rechts: De Engelse huizen in de plattegrond getekend (zie pijl).

in paardentramlijnen. Rails over zo'n hoge brug waren niet mogelijk en de Gemeente verleende aan nagenoeg elk verzoek van de AOM goedkeuring, vooral omdat de trammaatschappij het grootste deel van de kosten zelf wilde dragen. In 1876 werden de overige huizen gesloopt, de brug verlaagd en verbreed en daarmee ging brug nr.1, de Muntsluis, op weg om met ruim 60 meter de breedste brug van Amsterdam te worden.

Hoe kwamen deze huizen aan hun naam? Wat was er precies Engels aan? Die danken ze aan John Jorden, alias Jan Jordaens, alias

Jan Jurriaensz, alias Jan de Engelsman. John Jorden was geboren in het Engelse Wolverhampton en kwam in *booming* Amsterdam zijn geluk beproeven als entrepreneur, als brandewijnstoker, maar ook als speculant met vastgoed. De eerste akten waarin zijn naam voorkomt, passeerden in 1617. In 1620 werd hij eigenaar van het voormalige bakhuis van een VOC-voorganger aan de Amstel, niet ver van de Regulierspoort. Hij kocht omringende pakhuizen (Engelsmanspakhuizen) en een woonhuis, het huidige Amstel 126. In het bakhuis vestigde hij zijn succesvolle brandewijnstokerij. De zaken gingen goed en John Jorden belegde elke cent die hij kon missen in onroerend goed. Soms holde zijn aspiratie zijn financiële mogelijkheden vooruit en kocht hij met geleend geld of met uitgestelde betaling, op de pof! Dat gebeurde ook met de verbrande resten van de tegen de Regulierspoort leunende glasblazerij op het Schapenplein.

Boven: De quizfoto met nog alle vijf Engelse huizen compleet, weliswaar verbouwd. Deze zijde gaat nog, maar op de volgende pagina is ook de keerzijde te zien.
Links: Een prent van Hendrick de Leth met centraal de Engelse huizen van Jorden.

Boven: Jan de Beijer legde in 1766 de Engelse huizen vast in hun originele staat.

Foto en tekening met dezelfde gezichtshoek zijn goed vergelijkbaar.

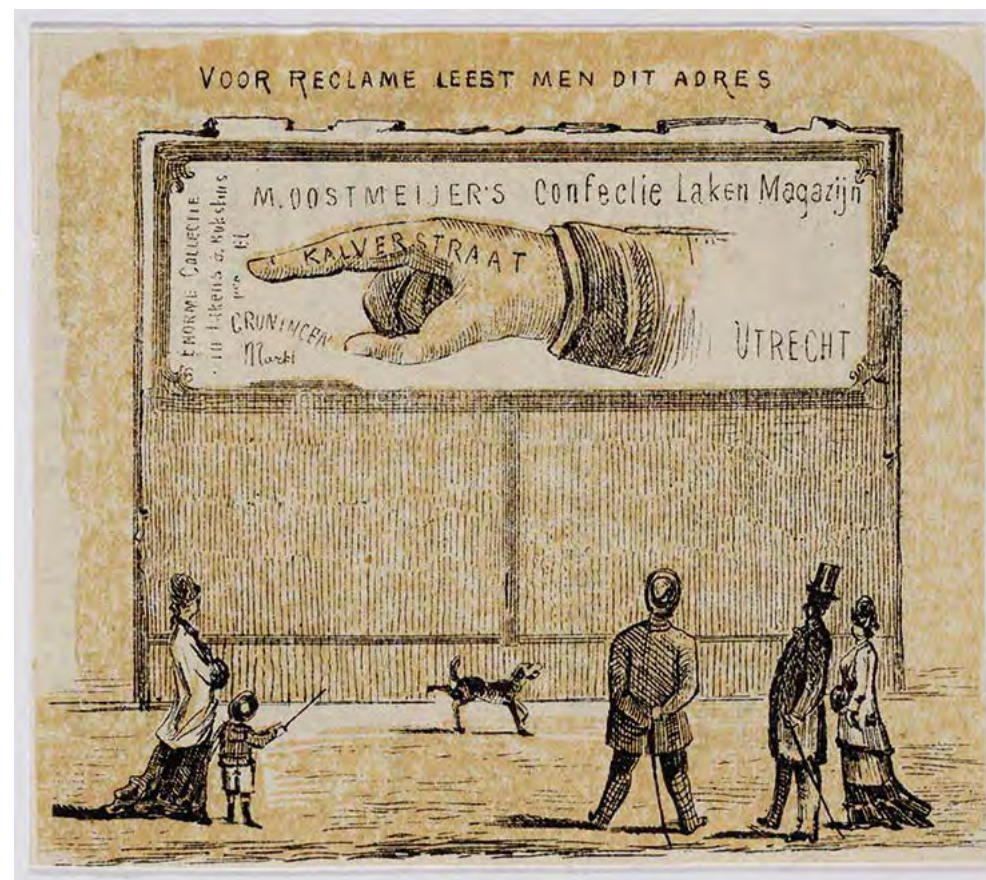
Rechts: Op deze foto van ná 1865 is het eerste huis reeds afgebroken. Goed is te zien hoezeer de huizen in de loop der jaren verbouwd waren.

Die ging in 1618 in vlammen op met medeneming van de wacht-toren Leeuwenburg en het grootse deel van het poortgebouw en alle tussenliggende huizen. Van de Regulierspoort werd alleen de westelijke toren weer opgeknapt en in 1619-1620 door Hendrick de Keyser van een spits voorzien. In 1624 meldde John Jorden zich bij het stadsbestuur met de wens het grondstuk tussen toren en poort te kopen en te bebouwen. Na enig beraad stemde men toe en mocht Jorden het erf voor f 8000,- kopen, mits hij onmiddellijk met de bouw zou beginnen. Er was nog een 'maar'; het stadsbestuur was alleen maar overstag gegaan, omdat Jorden aangaf dat de revenuen van dit beleggingsproject ten goede zouden komen aan de armen van de Engelse Presbyteriaanse kerk op het Begijnhof, waarvan Jorden diaken was. Voor verwarring zorgde lang het feit dat de overdracht van het erf pas in 1626 plaatsvond, terwijl op de kaart van Balthasar Florisz uit 1625 de huizen al voorkomen. Het blijkt dat

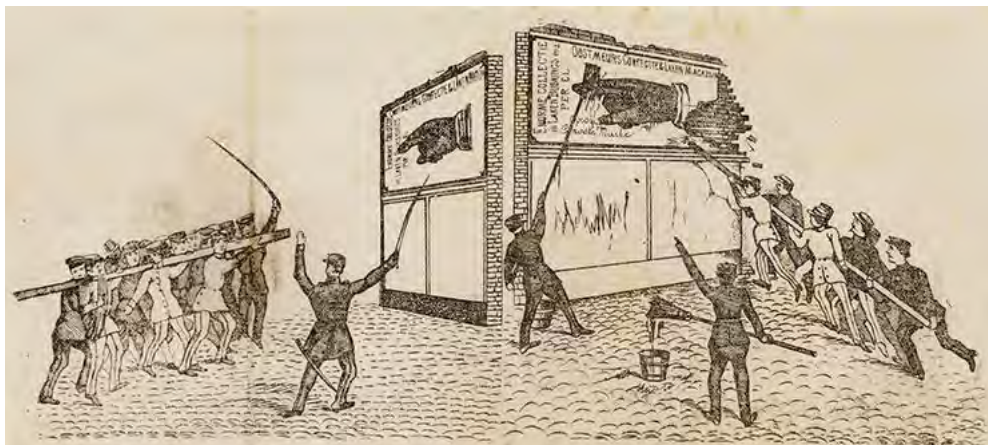
Jorden inderdaad meteen met de bouw begon die in 1625 afgerond werd en dat hij inderdaad pas in 1626 de benodigde *f* 8000,- op tafel wist te brengen.

Jorden gokte regelmatig mis met zijn speculaties buiten de brandewijnstokerij om. Zo erg dat we zijn naam regelmatig tegenkomen bij executoriale verkopen ten zijnen laste. Dat gebeurde toen hij stukken van het voormalige Margrietenklooster kocht en in pandige huizen liet zetten aan een gang. Zijn naam bleef na de onteigening voortleven doordat de gang nog heel lang Engelschepoortsteeg heette. Die naam dankte de steeg aan het poortje dat Jorden aan de Oudezijds Voorburgwal in de ingang van de steeg liet plaatsen, maar dat afkomstig was van een ander project van hem: het Rondeel. Bij die koop hoorde een voorplein waarop het poortje naar de voormalige Stadstimmertuin was blijven staan. Een paar woorden daarover. In

1631 werd Jorden eigenaar van de ruïne van het Rondeel dat sinds 1585 geen functie meer had, omdat de stadsgrens opgeschoven was naar Zwanenburg en in 1593 naar de Blauwbrug. Jorden wilde aan de andere kant van de Amstel net zo'n rij huizen neerzetten als zijn Engelse huizen naast de voormalige Regulierspoort. In het eerste huis aan de Amstel bouwde Jorden een huis dat een logement zou

*Boven: De zijmuur van het tweede huis, die door de afbraak van het eerste huis bloot was gekomen, werd verhuurd voor reclame en bleef in 1876 staan.
Links: Hotel Rondeel in een huis waarvan de bouw door Jorden begonnen was.*

moeten worden. Nog tijdens de bouw bleek hij niet aan zijn financiële verplichtingen te kunnen voldoen en werden de grond en twee huizen in aanbouw executoriaal verkocht. De koper was Willem Watson, die inderdaad een logement van het eerste huis maakte en dat de naam *Rondeel* kreeg. Als u nu weet dat dit de basis is van het huidige hotel De l'Europe kunt u zich afvragen of Jorden toch niet aan de wieg ervan stond. Deze en andere akkevietjes van Jorden noodzaakten hem om de Engelse huizen aan het Schapenplein veilig te stellen. In 1638 schreef hij ze notarieel over op naam van de Engelse Presbyteriaanse kerk, of liever: de armen die onder de hoede van die kerk stonden. Deze fijne nuancering leidde in 1639 nog tot een proces, maar dat heeft hier niets te zoeken.

Het blokje van vijf huizen was duidelijk onder één architectuur gebouwd, met vijf prachtige trapgevels aan het plein en een gezamenlijke gevel aan het water. Pas nadat de Engelse kerk de huizen op 7 juli 1763 van de hand deed, gingen die elk een eigen leven leiden.

Boven: Als een studentengrap werd in de nacht van 17 op 18 oktober 1877 de aanval geopend op het restant van de Engelse huizen. Gevolg was het einde van het laatste restje van de Engelse huizen.

De eerste drie bleven onder een nieuwe lijstgevel verenigd, zoals de quizfoto verraadt. Beide andere werden heel lelijk verbouwd om meer woonruimte te creëren.

Leuk om te weten is dat een stuk van de stadsmuur op de hoek Amstel-Singel bleef staan en tijdens de bouw in het hoekhuis geïntegreerd is. Zoals er een stukje stadsmuur was blijven staan van de voorganger van de Engelse huizen, zo bleef er van die huizen een stukje staan bij de sloop in 1876. De door de sloop in 1865 vrijgekomen zijmuur van het naastgelegen pand was voor reclaimedoel-einden verhuurd aan kleding- en textielbedrijf Oostmeijer in de Kalverstraat. Die had een ijzersterk contract afgesloten en de Gemeente wist niet beter te doen dan de betreffende muur met reclame te laten staan. Die 'muur van Oostmeijer' was natuurlijk een vlag op een modderschuit en bepaald geen reclame voor de firma. Ter gelegenheid van de omzetting in 1877 van het Atheneum Illustre in Gemeente Universiteit Amsterdam bedacht een studentencorps een ludieke grap die een einde maakte aan het dilemma. In de nacht van 17 op 18 oktober 1877 attaqueerden de studenten van sociëteit Mavors Medicator, die op de bovenverdieping van het Muntgebouw zetelden, de muur met 'zwaar geschut' (zie tekening links) met het gevolg dat die instortte.

De sloop leidde tot de vorming in 1877 van het Sophiaplein; de voortdurende verbreding van de Muntsluis werd de basis voor het huidige Muntplein. Die naam werd in 1917 ingevoerd.

Aflevering 31 werd samengesteld uit materiaal van Ria Scharn en Johan Beyerman. Daarnaast werd gebruik gemaakt van artikelen van Dr. I. van Eeghen (Amstelodamum, Mb.55, 1968) en H.J.M. Roetemeijer (Ons Amsterdam, jg.24, 1972).

de Waterlandse tram

(1888-1956)

Aflevering 32 van het jaarboek is zo omvangrijk geworden dat het als aparte PDF geplaatst is. [Klik hier](#) om die aflevering te lezen.

Week 33 – Toevlugt voor Behoeftigen

Tijdens de Franse overheersing was de opvang van daklozen op het terrein van het Binnengasthuis gesloten, na klachten van omwonenden over wangedrag en misbruik. Ook een poging in 1815 om de instelling nieuw leven in te blazen mislukte. Dit soort opvang was daarna overgeleverd aan particuliere weldoeners en daarvan stonden er diversen op. Eén ervan was notaris Bruno Tideman die in 1844 in de Walenhoek (ook wel Walengang), een gang aan de Passeerdersgracht, een opvang oprichtte. Dat gebeurde in een pakhuisje dat ooit als paardenstal gediend had en waar nu een slaap- en eetzaal ingericht werd. De exploitatie werd helemaal uit giften van burgers bekostigd. Tideman had daarvoor iets nieuws bedacht: burgers konden aan kiosken boekjes met 10 bonnen kopen en die

naar eigen goeddunken aan daklozen cadeau doen, in plaats van een aalmoes. Zij kochten daarvoor een maaltijd of een kribbe voor de nacht. Beide konden, als de dakloze genoeg bij elkaar gebedeld had, ook aan de ingang gekocht worden voor vijf cent elk.

De Toevlugt werd snel een succes en in 1850 werd de eerste steen gelegd voor een nieuw en veel groter gebouw aan de Passeerdersgracht. Daarvoor werden een aantal huisjes gesloopt en een 30 meter breed pand ervoor in de plaats gezet. Daarin kwam een manenslaapzaal met 82 kribben en een vrouwenslaapzaal met 18 kribben. Die waren allemaal voorzien van strozakken, waarmee uiterst

Boven: Dit stond er voorheen; rechts is het Leidsche kerkhof nog te zien.

Links: De quizplaat: de Toevlugt voor Behoeftigen aan de Passeerdersgracht 19.

hygiënisch werd omgesprongen; overdag werden ze opgehesen om te luchten en ze werden regelmatig van vers stro voorzien. Over hy-

Boven: De Walengang met achterin het pakhuisje op nr. 15 waar de Toevlugt begon. Rechts: De eetzaal van de Toevlugt met over de vloer stoompijpen ter verwarming.

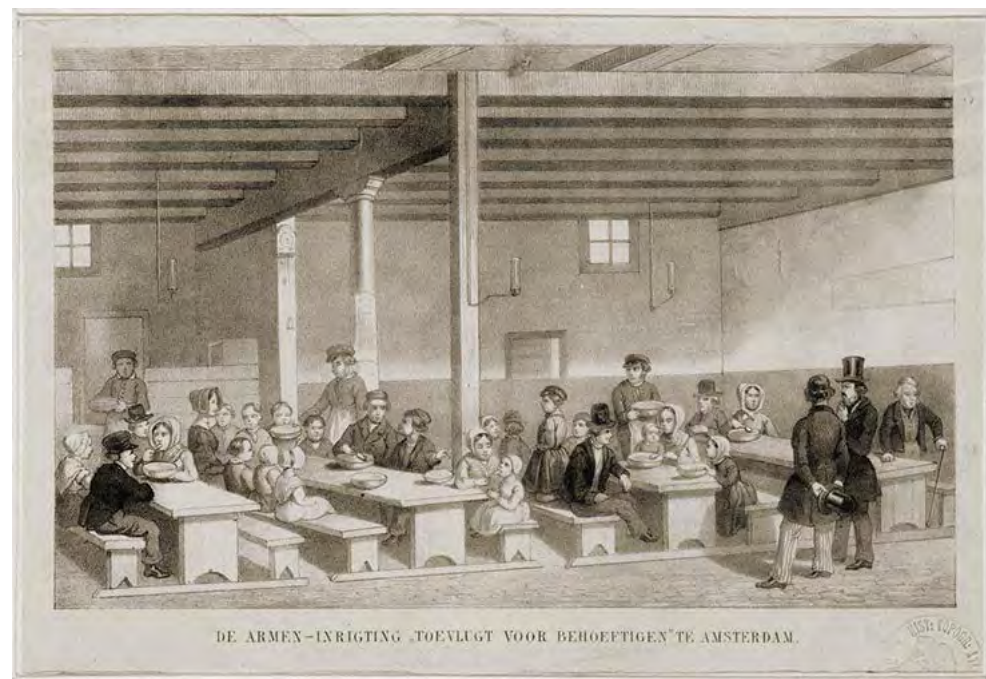
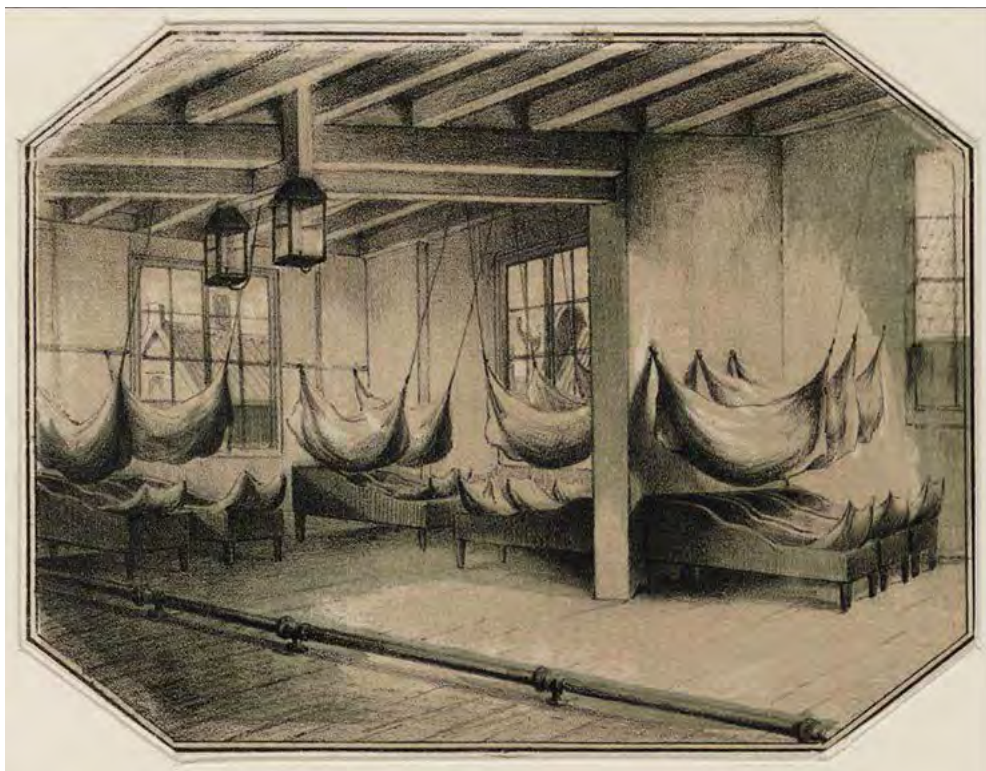
giëne gesproken, er was ook een ruimte met wasbakken, maar die vond nauwelijks aftrek. Dat gold ook voor de leeszaal, waar meer buurtbewoners de kranten en tijdschriften kwamen inzien dan dat de inwoners zich aan de ruim bemeten bibliotheek kwamen ‘verheffen’. Evenmin vonden de kledingreiniging en het verstelatelier aftrek. Tot slot werd in het huis in de Walenhoek, waar het allemaal begonnen was, een badhuis ingericht waar voor tien cent een warm bad genomen kon worden. In de tussentijd kon de kleding met stoom gereinigd worden en snel verstelwerk verricht worden. Tideman stond een modellogement voor de geest maar zijn ‘klanten’ konden die extra service niet waarderen en die werden dan ook de een na de ander weer afgeschafte. Het badhuis kreeg in 1888 een

herstart en nu konden ook buurtbewoners er gebruik van maken. Maar ook nu weer paarden voor de zwijnen! Zo arriveerde de goedbedoelde Toevlugt in de twintigste eeuw als simpel nachtasiel en gaarkeuken.

De Armenwet van 1912 maakte een eind aan het succes van de Toevlugt, niet omdat er opeens geen armen meer waren, maar omdat de gemiddelde burger van mening was dat ondersteuning niet meer nodig was. De verliezen per jaar liepen steeds verder op. De reparaties aan de voorzieningen konden niet meer betaald worden, laat staan dat ze gemoderniseerd konden worden.

De laatste directrice van de Toevlugt, mevrouw Van Campen-Verschuur, een kleindochter van oprichter Tideman, besloot in 1922 dat

er maar een einde moest komen aan de opvang. De verliezen waren toen al opgelopen tot f20.000,- per jaar. Op 1 december 1923 ging de Toevlugt dicht. Passeerdersgracht 19 werd verkocht en later gesplitst in 19a en 19b, wat aan de gevel en vooral het dak te zien is.

Reclassering

Toen in 1923 de Toevlugt sloot, bleef alleen de Hulp voor Onbehuisden (HVO) van het echtpaar Jonker over als opvang voor daklozen. Dat was niet bij iedere dakloze even populair, omdat de HVO door de politie gebruikt werd om opgepakte bedelaars en zwervers in onder te brengen om te reclasseren. Dat bezorgde de HVO en zijn

Boven: Aapjes kijken! De sponsors werden uitgenodigd de Toevlugt te komen inspecteren. Hier mengen ze zich tussen de etende inwoners.

Links: Een slaapzaal met de opgehesen strozakken om ze te laten luchten. Ook hier verwarmingspijpen over de vloer.

bewoners een etiket 'crimineel' en menig dakloze paste ervoor dat opgeplakt te krijgen. Liever sliepen ze weer onder de brug! Dat reclasseren ook kon betekenen dat er een baan voor de betrokkene gezocht kon worden, ontging ze dan. Het Leger des Heils houdt zich tot vandaag de dag nog met deze vorm van reclassering bezig.

Kaart die vragen opwerpt

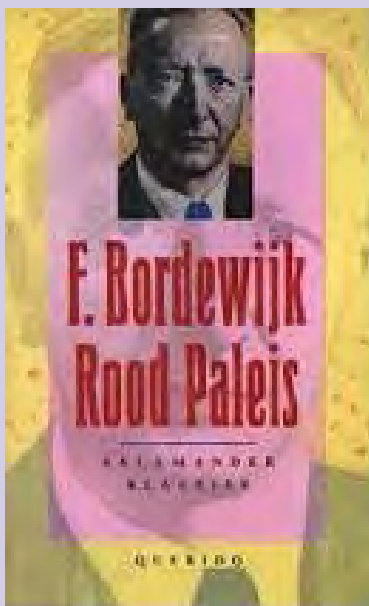
De ansichtkaart (rechts) roept inderdaad enige vragen op. In de tekst hierboven staat het jaartal 1844 als oprichtingsjaar vermeld en op de kaart 1842. Dat heeft te maken met het voortraject van Tidemans initiatief. In 1842 werd octrooi gevraagd voor de stichting van een fabriek tot zuivering van grachtenwater, zodat het voor diverse taken waarbij schoon water nodig was gebruikt kon worden en mogelijk zelfs als drinkwater kon dienen. Dat zou met stoom gebeuren en bijproducten zoals warmte zouden ten goede ko-

Boven: Een foto van de Toevlugt toen hij nog in vol bedrijf was.

Rechts: Een reclamekaart van de Toevlugt met middenboven het jaartal 1842 dat 1844 moet zijn

men aan een logement voor behoeftigen. Het betreft een onderneming die nooit van de grond kwam. Wel werd in de Toevlugt veel middels stoom gedaan. De zalen werden verwarmd door het leiden van stoompijpen door de ruimten, het eten werd op stoom gekookt en de kleding en de bedden werden met stoom gereinigd. Allemaal overblijfselen van het oorspronkelijke idee. Op de kaart is naast de nieuwbouw van de Toevlugt een schutting te zien. Dat betreft niet een gesloopt huis, maar het is de schutting rond het Leidse kerkhof dat daar gelegen was. In 1866 werd gestopt met begraven aldaar en in 1898 werd het kerkhof geruimd om er het jaar daarop de Openbare Handelsschool te bouwen, die vandaag nog aan het Raamplein staat.

Bordewijk

De Toevlugt heeft Ferdinand Bordewijk in 1938 geïnspireerd om er in zijn roman *Rood Paleis* zijn sinistere bordeel met dezelfde naam in te bedenken. De roman speelt in de jaren kort voor de Eerste Wereldoorlog en gaat over het 'fin de siècle', het eind aan een tijdperk. Menige lezer gelooft tot vandaag nog dat dit op werkelijkheid berust en dat in het gebouw een bordeel gevestigd was, maar het is allemaal fictie. Daarmee wordt de uiterst eerzame instelling van Tideman dan ook teveel onrecht aangedaan.

"Henri vertelt van het rode paleis, Tijs wil er meer van weten. Officieel zijn bordelen in die tijd verboden. Het rode paleis is eigenlijk helemaal roze gekleurd. Het rode paleis ligt aan de Passeerdersgracht. Tijs gelooft hem niet, want dan had hij er eerder van gehoord moeten hebben. [...] Ze gaan op weg naar de Passeerdersgracht [...] Tijs vindt het rode paleis somberheid en verschrikking uitstra-

len. Een huis ook met een geheim, meent hij. Henri heeft gelogen over een paleis maar het gebouw is in werkelijkheid wel een bordeel. Henri heeft veel ontzag voor de waardin, die een demon is".

Tot overmaat van ramp is er vandaag op Passeerdersgracht 17 (foto links), ooit onderdeel van de Toevlugt, een kunstenaars tref gevestigd met de naam 'Le Salon Rouge' (foto boven), opnieuw een duidelijke verwijzing naar Bordewijks bordeel.

Deze aflevering kwam tot stand dankzij materiaal van Maaïke de Graaf, Anneke Huijser, Arjen Lobach, Kees Huijser, A.A.H. Hoytink en H.J.M. Roetemeijer.

Week 34 – Bezoek Maria de Médicis aan Amsterdam - 1638

Het is onmogelijk naar de festiviteiten rond dit bezoek te kijken zonder verschil te maken tussen de achterliggende politieke en propagandistische motieven en de vreugde over een zo hoge koninklijke bezoeker aan de opstandige gewesten van het Habsburgse Rijk. Daarom de tweesplitsing in aparte kolommen, één voor de achtergronden en één voor het feestje.

Onder: De vier burgemeesters van Amsterdam, op het moment dat ze bericht krijgen dat Maria de Médicis de Haarlemmerpoort is gepasseerd.

Rechts: Maria de Médicis, getekend door Anthonie van Dijck

Maria de Médicis en het protestantisme

Hendrik IV (1553-1610) had een streng-protestantse opvoeding genoten en stelde zich regelmatig op aan het hoofd van hugenoten en calvinisten wanneer er weer eens strijd voor geloofsvrijheid geleverd moest worden. Door erfopvolging werd hij in 1584 pretendent voor de Franse troon. Die troon mocht hij in 1589 alleen bestijgen door zijn geloof af te zweren en katholiek te worden.

Hij bedong daarbij echter dat de

hugenoten vrijheid van godsdienst zouden genieten. Zo werd hij de eerste Franse koning uit het huis Bourbon. Onder de bevolking werd hij een heel populaire koning door zijn op welvaart gerichte beleid en zijn opgeruimde karakter. Berucht was hij om zijn vele liefdesaffaires. De Republiek ondervond steun van Hendrik door de Triple Alliantie in 1596 tussen Frankrijk, Engeland en de Republiek, een verbond tegen het opdringende Spanje.

Maria de Médicis (1573-1642) was zijn tweede echtgenote en van Toscaanse huize. Het paar huwde in 1600 en ondanks haar katholieke achtergrond deed zij steeds gestand aan de godsdienstvrijheid die haar echtgenoot voorstond, ook nadat die in 1610 werd vermoord. Hun zoontje Lodewijk was toen pas 8 jaar oud en Maria trad op als regentes tot hij oud genoeg zou zijn. Haar zwakke beleid, dat ook nog eens Spanje-vriendelijk

Het bezoek van een koninklijke gast, ook al was die uitgeregeerd, was een hele eer voor Amsterdam. Het was een bevestiging van de belangrijkheid van de stad, niet meer, niet minder. Toen de toezegging van Maria binnen was, werd er in een paar dagen tijd een feest op touw gezet dat zou klinken als een klok. De rederijderskamers hadden altijd wel iets op het repertoire en bleken prima in staat om in zo'n korte tijd allerhande toneelstukken en allegorische taferelen te organiseren. Daar werd dan ook druk gebruik van gemaakt. Verder werden in de stad coulissen voor hun voorstellingen geplaatst, meestal triomfpoorten in straten, op pleinen en op pontons in het water. Het stadsbestuur had hoogleraar Caspar van Baerle verzocht een minutieus verslag te schrijven van het bezoek. Zodoende weten we precies hoe de inkomst verliep.

De vier burgemeesters, Anthonie Oetgens, Albertus Burgh, Petrus Hasselaer en Abraham Boom, hadden pensionaris Willem Boreel naar Haarlem gestuurd om Maria te bewegen ook Amsterdam met een bezoek te vereren. Maria stemde snel toe en werd gevraagd naar de wijze waarop zij zich wilde verplaatsen: zij had de keus tussen de

was, riep weerstand op bij de regering. Rond de troonopvolger ontstond een factie die moeder en zoon uit elkaar probeerde te drijven. Toen in 1617 de vertrouweling van Maria, haar landgenoot Concini, vermoord werd, zagen de tegenstanders hun kans schoon. Lodewijk, toen 16, werd meerderjarig verklaard en besteeg de troon als Lodewijk XIII. Staatsman Richelieu wist moeder en zoon in 1620 te verzoenen, waardoor hij tot de nieuwe vertrouweling van Maria werd. De koninklijke rol van Maria was echter uitgespeeld. Lodewijk XIII en zijn omstanders hadden niets op met de welwillende bejegening van de hugenoten en toen Richelieu in 1622 tot kardinaal benoemd werd, liet ook die alle steun varen. Maria gaf niet zo snel op en zette een campagne op om de fanatieke lijn in de regering te bestrijden.

De koningin-moeder kwam in Frankrijk steeds meer in het nauw en moest Parijs voor Brussel (1630) en toen voor Antwerpen (1631) verruilen, om het woord verbanning niet meteen te gebruiken. Omdat in die eeuwen dit soort problemen met moord werd opgelost bezorgde Maria elk stadsbestuur grote veiligheidsproblemen. Steeds opnieuw gaf men haar te verstaan dat ze een probleem vormde en beter verder kon trekken. In 1638 vertrok ze zogenaamd naar Luik, maar boog aan de Maas af naar het noorden en reisde via Maastricht en Den Bosch richting Zeeland om daar over te steken naar Engeland, waar haar dochter Henrietta getrouwd was met koning Karel I.

Vorige: De ruitery stelt zich aan het hoofd van de stoet met Maria de Médicis.

Rechts: De stoet van Maria de Médicis en de escorte van de Amsterdamse ruitery passeren de brug voor de Haarlemmerpoort, 1 september 1638.

kersverse Haarlemmer trekvaart en de even nieuwe Haarlemmerweg ernaast. Ze gaf te kennen met haar gezelschap van ongeveer 100 personen en begeleid door Amalia van Solms, de echtgenote van Frederik Hendrik, per koets over de weg te zullen reizen. Op woensdag 1 september begon Maria aan de tocht en werd halverwege tegemoetgetreden door een aanzienlijke stoet bereden manschappen, die de koningin-moeder naar de stad zou begeleiden. Tegen vijf uur kwam de stoet door de Haarlemmerpoort. Van de wallen werden saluutschoten gelost, zoveel dat het door vuur en rook leek of er brand was. Ook werden in de stad alle klokken geluid; Cornelis Davelaer berichtte de burgemeesters dat de hoge gast in de stad gearriveerd was. Maria werd welkom geheten door een delegatie met oud-burgemeester en kolonel van de schutterij Andries Bicker, Peter Reaal, Gerbrandt Pankras en Jacob Bicker. Ma-

Maria de Médicis en de Republiek

Van die voorgenomen reis kreeg Frederik Hendrik lucht en hij reisde haar tegemoet en haalde haar over zich in Den Haag te laten fêteren door de Staten-Generaal. In de jonge Republiek werd Maria de Médicis, door haar steun voor de hugenoten, op handen gedragen. Maria reisde van Den Bosch naar Dordrecht, Rotterdam

en Den Haag door naar Haarlem en steeds werd ze warm onthaald door een enthousiaste menigte. De Staten-Generaal voorzagen problemen met de Franse regering, omdat de koningin-moeder door haar voortdurende interventies en pamfletten in ongenade was gevallen. Frederik Hendrik echter overreedde hen op z'n minst Maria met egards te behandelen en haar de zegtocht langs de grote steden te gunnen. Alle steden kregen van de Staten-Generaal een brief zich te matigen in uitbundigheid, teneinde de Fransen niet voor het hoofd te stoten. In de regel hielden de steden zich daaraan, wat niet wegnam dat de intocht elke keer weer een groot volksfeest werd.

*Boven: Frederik Hendrik met echtgenote Amalia van Solms, geschilderd in 1637.
Rechts: De stoet van Maria de Médicis komt aan bij de eerste triomfboog op de Mideeldam. De koets houdt halt en Maria aanschouwt het tableau vivant.*

ria zou begeleid worden naar haar verblijf voor de komende dagen in de Prinsenhof. Binnen de stad was de route geflankeerd door in totaal 4000 manschappen, maar de koetsen van het gezelschap vorderden ondanks dat maar langzaam tussen de hagen met uitzinnige toeschouwers door. De toeloop was extra groot, omdat het stadsbestuur had verordonneerd dat niemand die dag zou werken. Eenmaal op de Middeldam aangekomen, toonde Maria zich verast door de eerste triomfboog met bovenop het koggeschip uit het Amsterdamse zegel. Boven de boog een tableau vivant dat de huwelijksvoltrekking van Hendrik IV en Maria de Médicis voorstelde. Maria liet haar koets halt houden, liet de gordijnen opzij schuiven om alles met instemming te aanschouwen. De volgende triomfboog

De Staten-Generaal en Amsterdam

Het Amsterdamse stadsbestuur zag het bezoek van Maria in Haarlem eindigen en voor de neus weggekaapt worden. De relatie tussen de Staten-Generaal en de stadhouder en het stadsbestuur van Amsterdam was sinds de voorbereidingen voor het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) danig verstoord. Helaas voor de landsregering hadden zij de Amsterdamse contributies aan de ver-

dediging van de Republiek hard nodig. Amsterdam bracht in z'n eentje de helft van het budget van de Staten van Holland op en als u weet dat de contributie van de Staten aan de landsverdediging eveneens de helft van het totaal bedroeg weet u ook dat Amsterdam een kwart van de Tachtigjarige Oorlog financierde.

De burgemeesters zonden de pensionaris als gezant naar Haarlem om Maria te bewegen nóg een stad aan haar zegetocht te plakken en met succes. Op 1 september 1638 reed Maria over de pas aangelegde Haarlemmerweg naar Amsterdam. Aan de gewenste matiging van het uiterlijk vertoon hadden de burgemeesters lak. Er werd een gigantisch meerdaags feest georganiseerd om het belang van Amsterdam als belangrijkste stad van de Republiek en van West-Europa te onderstrepen. Maria de Médicis was de kapstok waar deze propagandastunt aan opgehangen werd. Van belang was alleen dat Amsterdam kon demonstreren dat niemand haar de wet voor te schrijven had.

*Boven: De belangrijkste spreekbuis van de Staten-Generaal: raadspensionaris Cats
Rechts: De stoet van Maria de Médicis passeert de Varkenssluis met opnieuw een triomfpoort. Het gordijn verbergt het zojuist getoonde tableau vivant.*

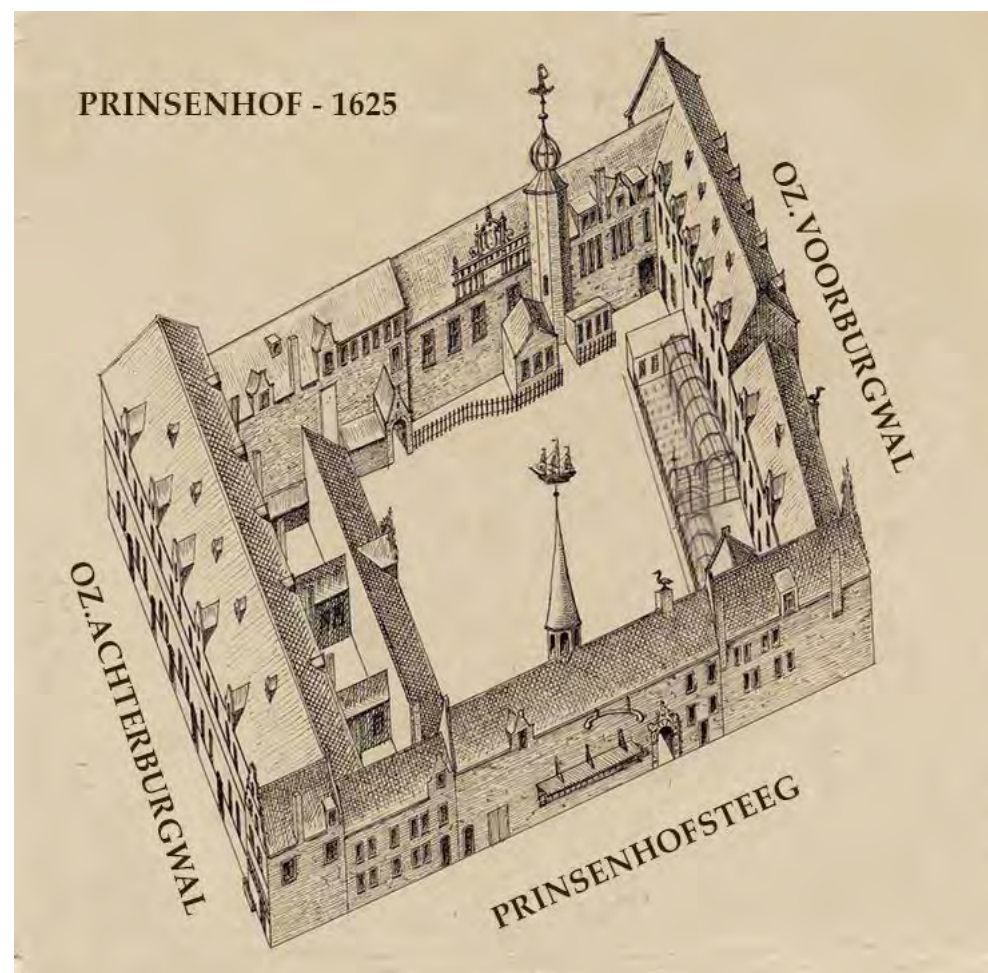
stond in de Warmoesstraat en door die straat reed ze naar de Niezel. Vandaar over de Fluwelen Burgwal zuidwaarts tot de Varkenssluis, waar opnieuw een triomfboog stond. Daarop een Latijnse spreuk *Iaeta deûm partv*, ofwel Blijde Moeder van de Goden. Als dat geen eerbetoon was! Opnieuw liet Maria haar koets halt houden en gingen de gordijnen weer open. Het tableau vivant liet deze keer Maria zien als Berecynthia, moeder van de heidense goden, gezeten op een triomfwagen die getrokken werd door leeuwen. Die laatste waren wel van hout, voor de gelegenheid. Dit was duidelijk een hint naar de rol die Maria speelde als voortbrengster van telgen in drie vorstenhuizen in Europa. Eindelijk arriveerde het gezelschap in de Prinsenhof. Van Baerle werd hier wat sikkeneurig en vond dat de

en Maria de Médicis?

Het onthaal dat Maria in Amsterdam genoot kon de Franse ambassade niet ontgaan en dus ook de Franse regering niet. Verbolgen werd de gezant van de Republiek ontboden en men stelde hem een ultimatum. Maria moest zo snel mogelijk het land uit naar haar dochter in Engeland. Zij reisde inderdaad van Amsterdam naar Zeeland, maar zowel Karel I als Maria's dochter Henrietta (portretten boven) hadden geen trek in schoonmoeder, respectievelijk moeder. Bijna een maand traineerde het paar de overtocht en toen Maria eindelijk arriveerde, kreeg ze te verstaan dat ze niet kon blijven. "Het is gedaan met de vrijheid!" zou dochterlief geroepen hebben. Maria belandde uiteindelijk in Keulen waar ze in 1642 stierf.

locatie een dergelijke vorstin niet waardig was. Helaas was er in de stad nog niets beters; hier werden alle gasten van het stadsbestuur ondergebracht. Niet lang daarna zou toch het Oudezijds Herenlogement gebouwd worden en de Prinsenhof geheel verbouwd met het statige gebouw dat vandaag nog op de binnenplaats te zien is. Amalia van Solms werd met haar gezelschap in het huis van Elias Trip aan de Kloveniersburgwal ondergebracht.

In de grote zaal van de Prinsenhof stond een zetel opgesteld, zo groot en verhoogd als ware het een troon. Toen eindelijk werd ze verwelkomd door de burgemeesters. Pensionaris Willem Boreel hield uit hun naam een ronkende toespraak waarin hare majesteit welkom in de goede stad Amsterdam werd geheten. In de komende dagen zou zij zien dat, ondanks de lange oorlog die woedde, de stad zich voortvarend uitbreidde. Dat de stad toch snakte naar vrede en of de koningin-moeder maar alles in het werk wilde stellen om die te bereiken. Maria bedankte de burgemeesters voor hun goede bedoelingen en gaf te kennen dat zij altijd al kennis had willen maken met deze vermaarde handelsstad. Het verdere programma onttrok zich aan het zicht van burgerij en chroniqueur Van Baerle.

De volgende dag (donderdag) ging het gezelschap naar het Oost-Indisch Huis waar een groot banket aangericht werd. Het binnenplein was helemaal bedekt met kostbare stoffen. Daarna werd Maria naar het nieuwe stadsdeel gereden, het begin van de grachtengordel waar ze langs de kostelijke grote koopmanshuizen gereden werd. Daarna langs de grote prestigieuze gebouwen zoals de Westerkerk, het West-Indisch Huis, de koopmansbeurs van De Keyser en de tot waag omgebouwde Sint Anthoniespoort.

De volgende dag, vrijdag 3 september, zou het hoogtepunt van het bezoek worden. Op die dag waren er voorstellingen op Rokin en

*Boven: Voorstelling op het Rokin: Maximiliaan schenkt Amsterdam de keizerskroon
Links: Voorstelling op het Rokin: huwelijksvoltrekking van Maria's ouders*

Amstel gepland. In het Rokin dreven op pontons triumbogen zo groot als een huis. Er was dag en nacht aan gewerkt. De toeloop van mensen was zo groot dat Maria ietwat geïntimideerd vaststelde dat ze in haar leven niet eerder zulke mensenmassa's had gezien. Maria zat met Amalia van Solms, de schout en de burgemeesters in een sloep die met tapijten was behangen. De rest van het gezelschap volgde eveneens in sloepen. De sloepen voeren door de Grimnesse sluis het Rokin op. Opeens kwam vanuit de Osjessluis aan de overkant een sloep, of meer een zeeschelp, getrokken door zeepaarden,

Boven: Voorstelling op het Rokin: in 5 tableau's worden de goede werken aan Frankrijk door koning Hendrik IV verbeeld.

Rechts: Genieten van het panorama van Amsterdam, maar gedeeld met honderden andere bootjes van Amsterdammers.

met Neptunus aan boord. Daar achter een 'kogge' met Mercurius aan boord. Voorop stond de stedemaagd die gelegenheden verzen declameerde die de grootse koningin en trouwe vriendin in de nood bezongen: "Weest welkom, gezegende Marye". De sloepen naderden nu het eerste ponton waarop een voorstelling gegeven werd die de huwelijksplechtigheid van de ouders van Maria, François de Médicis en Johanna van Oostenrijk, uitbeelde. Na deze voorstelling sloten zich gordijnen en openden even later weer. Keizer Maximiliaan verscheen, die de stad het recht schonk de keizerskroon in het wapen af te beelden. Met de ruggen naar elkaar gekeerd, lag iets zuidelijker een tweede ponton met opnieuw een triumbog en een toneel daarin opgenomen. Daar werd uitgebeeld hoe beroerd Frankrijk er onder Hendrik III aan toe was geweest en welke weldaden daarna Hendrik IV voor Frankrijk verricht had.

Nu was het genoeg met ernstige tonelen en werd het tijd voor wat feestelijks. Op het water werd een steekspel opgevoerd met twee geroeide sloepen met steeds een 'toernooiridder' op de achterplecht die een lange vaarboom in de hand hield. Uiteraard was het de be-

doeling dat een of liefst beide ridders in de plomp vielen. Maria genoot zichtbaar en kon haar lachen niet bedwingen als er weer iemand in het water viel. De spelers dikten het geheel nog aan door geroep en gebrul en boze gebaren naar de tegenstander. Na de voorstellingen op het Rokin voeren de sloepen over de Amstel, via de Sint Anthoniessluis en de Oudeschans het IJ op om van het prachtige panorama van de stad te genieten. Honderden bootjes volgden het gezelschap en het IJ was ermee bezaaid.

Zaterdag werd Maria een rustdag gegund, die ze aangreep om de stad in te gaan en inkopen te doen, maar vooral om zich te vergapen aan de exotische en extravagante koopwaar die toen al in Amsterdam te koop werd aangeboden. Van Baerle vertelt vergenoegd

dat Maria zich door handelen en afdingen meer als geroutineerde koopvrouw liet kennen dan als koningin. De volgende dag, zondag 5 september, gaf Maria de burgemeesters te verstaan dat zij weer naar Den Haag wilde afreizen. Wat de burgemeesters betreft had het bezoek langer mogen duren, zij spraken tenminste enigszins teleurgesteld over het 'afbreken van het bezoek'. Opnieuw kreeg ze de ruitserij ter beschikking die haar de stad uitleidde. Willem Boreel hield ook nu weer een toespraak, waarin hij de hartelijke ontvangst van bevolking en stadsbestuur nog eens memoreerde en hoopte dat hare majesteit voor altijd deze stad in herinnering zou houden. Maria antwoordde dat zij veel over de faam van Amsterdam gehoord had, maar dat de werkelijkheid die faam overtrof. Nog had zij niet genoeg aangehoord; toen de aanvoerder van de ruitserij, de Heer van Putten, eenmaal buiten de stad permissie vroeg om het gezelschap alleen te laten, ging dat gepaard met een toespraak en weer antwoordde Maria beleefd op de loftuitingen.

De bevolking zag met welgevallen op het bezoek terug, onbekend als ze was met de druk die Den Haag op het stadsbestuur en de koningin-moeder had uitgeoefend. Er was grote ontevredenheid ontstaan bij de Franse regering, hun ambassadeur was zich gaan beklagen bij de Staten-Generaal en de gezant van de Republiek in Parijs was op het matje geroepen.

Deze aflevering kwam tot stand dankzij materiaal van: Kees Huijser, Ria Scharn, Femke Deen en Frederik J. Dubiez (Ons Amsterdam, jg.10-1958). De meeste afbeeldingen zijn etsen uit het aangehaalde boek van Caspar van Baerle.

Links: Voor het oude stadhuis neemt het stadsbestuur zondag 5 september afscheid van Maria de Médicis. Haar koets staat tussen de waag en de vierschaar.

Week 35 - De Korenbeurs op het Damrak

De basis van de Gouden Eeuw was de zogenaamde oosterse handel, ook wel de *moedernegotie* genoemd: de moeder van alle handel. De handel op de Oostzee gaat terug op het begin van de vijftiende eeuw, toen Holland de koning van Denemarken hielp vier Sont-oorlogen uit te vechten tegen de Noord-Duitse Hanzesteden, om de Sont open te houden voor alle schepen. Die oorlogen luidden het einde van de hegemonie van het Hanzeverbond in, iets dat begin zestiende eeuw al vergevorderd was. Het Hanzeverbond zou die eeuw niet overleven. De kracht van de Hollandse, Zeeuwse en Engelse handelsschepen lag in het feit dat ze nooit leeg voeren. Het graan bijvoorbeeld, dat uit het

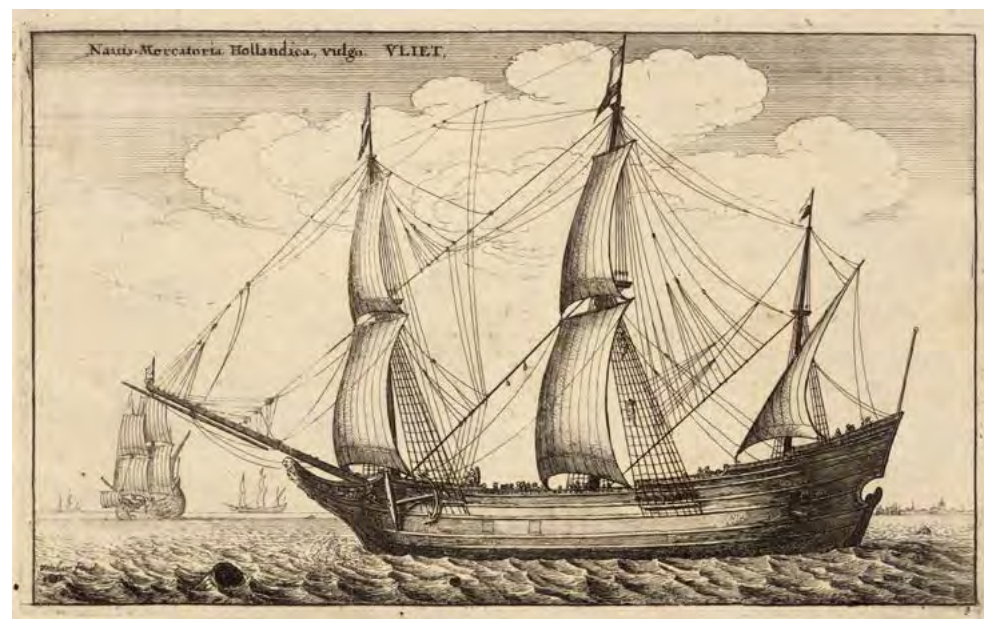
Boven: De quizplaat: het ging om de Korenbeurs op het Damrak. Hier de in steen herbouwde versie van na 1768. Op de voorgrond de Oudebrug.

Rechts: Het fluitschip, met een laadvermogen tussen de 400 en 600 ton, was het scheepstype waarmee de grondslag voor de Gouden Eeuw gelegd werd.

Oostzeegebied kwam werd tot aan Spanje en Portugal verhandeld, daar werd zout ingenomen voor de eigen haringvangst en het surplus aan haring werd weer naar de Oostzee gebracht. Dat was nu precies wat het Hanzeverbond met allerlei regels probeerde te voorkomen.

Waar de Hollanders wel mee konden leven was het in 1497 door de Denen ingevoerde Sont-tol. Daar werd ook wat voor teruggedaan, zoals een veilige passage. Rond die tijd passeerden tussen 300 en 400 Hollandse schepen de Sont, heen en ook weer terug. Alleen al gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw nam de graanhandel met meer dan 50% toe. De scheepscapaciteit, die de Oostzeehandelen bediende, groeide in diezelfde tijd tot 50.000 ton. Waar we tot nog toe voorzichtig over Hollands spraken is het duidelijk dat vanaf medio zestiende eeuw Amsterdam de hegemonie op graanhandel en -overslag voor heel West- en Zuid-Europa veroverd had.

De oosterse handel bestond voornamelijk uit bulkgoederen als graan,

hout, pek, teer, huiden en vellen, waarvan graan met afstand de belangrijkste was. Hout werd pas belangrijk door de bouwexplosie in Holland nadat het land begin zeventiende eeuw door vluchtelingen en gelukzoekers overspoeld werd.

Het graan werd in het Damrak aangevoerd en daar ook verhandeld. Dat ging niet met zakkenvol graan op de kade maar via monsters die op kleur beoordeeld werden en wat daarom in de open lucht plaats vond. Ook al waren het maar monsters, toch gaf de graanhandel veel overlast door morsen en door veel gedrang. Dat was de bewoners van Op 't Water een doorn in het oog en het stadsbestuur zette zijn zinnen op een besloten graanbeurs in de stad. In 1608-1611 werd

over het Rokin de koopmansbeurs gebouwd en onderzocht werd of de graanbeurs niet daarin opgenomen kon worden. De kooplieden, waarvoor de beurs gebouwd werd, weerden zich tegen deze overlastveroorzakende handel en het stadsbestuur was niet zo goed of er werd een aparte beurs voor de graanhandel gebouwd. Dat gebeurde in 1617 op de plek waar zich ook al de openlucht-handel afspeelde: aan de voet van de Oudebrug, vóór de Oudebrugsteeg waardoor het Korenmetershuisje, het gildehuis, in een paar stappen bereikt kon worden. Om definitief de kade helemaal vrij te kunnen houden voor het verkeer werd ook deze beurs boven het water gebouwd en net als de koopmansbeurs was de beurs aan drie zijden gesloten met een overdekte gaanderij met banken langs de binnenkant. Het afdak

Boven: De eerste korenbeurs was helemaal van hout opgetrokken en aan drie zijden gesloten. De overdekte gaanderij bood plaats aan de handelaren.

Links: Het werkgebied van de Oosterse handel: Oostzee met de omliggende landen.

rustte op 52 pilaren. Het geheel was van hout opgetrokken en ook de vloer boven het water was van hout. Deze opstelling garandeerde niet alleen een vrije verkeersweg, maar ook dat bij regen niet alsnog drommen handelaren onder de luifels van de huizen van Op 't Water kwamen schuilen. Aan de binnenzijde tegen de wand waren kastjes aangebracht, waar de handelaren hun spullen en monsters konden bewaren.

Om uitwassen als voorheen op de kade uit te bannen werd in 1617

Boven: In 1766-1768 werd de korenbeurs opnieuw opgetrokken, dit keer in steen. De huisjes op de hoeken waren voor personeel en gildeleden.

Rechts: Aan de zijde van de Oudebrug werden 'kastjes' aangebracht, die door de stad aan willekeurige winkeliers werden verhuurd.

door de stedelijke overheid een 'ordonnantie' opgesteld voor het beursterrein. Er werd daarin nogal wat verboden, met soms flinke boetes op overtreding. Het beursterrein was aan één zijde open en toegankelijk voor ieder die dat wilde. Dat was iets anders wanneer driemaal per week (maandag, woensdag en vrijdag; 09:30-13:30 en 16:00-19:00 uur) de graanhandelaren op het terrein aanwezig waren; 'vergaderen' noemde men dat. Spelende kinderen was dan de toegang ontzegd en de boete van tien stuivers zou bij de ouders geïnd worden. Tot dat gebeurd was, werd de belhamel aan een ijzeren ring vastgelegd. Ook venters die waren aanboden was de toegang ont-

zegd en hen hing een boete van twintig stuivers boven het hoofd. Ook voor de weg van Oudebrug tot Mandenmakerssteeg, dus vóór het beursterrein, golden regels. Obstakels, goederen, geparkeerde karren en wagens die de beurshandel bemoeilijkten moesten op dit wegdeel verwijderd worden. Het was strikt verboden aan te plakken en borden of andersoortige mededelingen aan de beurs te spijkeren. Een ieder, ook handelaren, die het beursterrein verontreinigde of stond te plassen, verbeurde zijn 'opperkleed' subsidiair twee gulden boete. Een ieder die met een mes in de wanden of pilaren kerfde, riskeerde zes gulden boete en werd bovendien voorgeleid 'ter arbitrale correctie'. Handelaren die tijdens het handelen op de beurs ruzie maakten, schreeuwden of scholden, verbeurden 25 gulden, bij vechten 100 gulden. Bij dit soort bedragen werd het interessant voor de beursknecht. Een-derde van de boete was voor hem, een volgend

derde deel voor de stadsarmen. Tot slot een curieuze regel: wat tijdens de handel aan graan gemorst werd was voor de beursknecht. Let wel, de knecht was niet dezelfde als de beursopzichter. Die voorrechten voor de beursknecht waren niet lukraak ingesteld. Hij was degene die steeds het dichtst bij de vergripen aanwezig was en door hem financieel deelgenoot te maken werd de orde en netheid op de beursvloer het best gewaarborgd. Overigens moest de beursknecht voor die handhaving vaak de hulp van de schoutsridders inroepen. De beursopzichter fungeerde tevens als postmeester voor brieven naar de handelsagenten in het Oostzeegebied. In het begin werd hier nog vooral rogge verhandeld, maar met de toename van de graanimporten uit de Oostzeelanden werd dat meer en

Boven: Voor dit vervoermiddel, de paardentram, werd het Damrak deels gedempt. Daardoor kwam de Korenbeurs half op 't land te staan en ook nog ingekort. Links: De stenen Korenbeurs kreeg een smeedijzeren hek voor het binnenplein.

meer tarwe. Ook Hollandse boeren verbouwden steeds meer tarwe. In 1689 werd het toezicht op het functioneren van de Korenbeurs ondergebracht bij de Directie der Oostersche Handel en Reederijen te Amsterdam. Deze instelling was in eerste instantie in het leven geroepen om de graanhandel te beschermen in tijden van oorlog, bijvoorbeeld door de handelsschepen in konvooi te laten varen en buitengaats varende schepen op de hoogte te brengen van een ontstane oorlogssituatie, door ze tegemoet te zeilen met snelle schepen. In vreedstijd was daar de Korenbeurs dus bijgevoegd. Dat verdient

Boven: Op deze aquarel van J.G.L. Rieke uit 1883 is te zien dat de kastjes tegen de zijwand veranderd waren in heuse winkeltjes.

Rechts: De graanbeurs in de Beurs van Berlage achter de noordgevel, achter het terugliggende deel. Rechts bij de hoek was de ingang.

aparte vermelding, omdat deze directie konvoogeld hief van elk schip dat de haven aandeed, zowel in oorlogs- als in vreedstijd. Dat bracht zoveel geld in het laatje dat daarvan o.a. uitkeringen aan gildeleden konden worden betaald. Tijdens de Bataafse Republiek werd dat toezicht overgenomen door het Comité van Koophandel en Zeevaart, met oneindig veel meer bevoegdheden dan voorheen.

Regelmatig moesten reparaties aan het houten bouwsel verricht worden en regelmatig moest de houten vloer in zijn geheel vernieuwd worden. In 1766 besloot het stadsbestuur de beurs helemaal opnieuw op te trekken en deze keer van steen. Tijdens de bouwtijd van bijna twee jaar werd elders boven het Damrak een noodbeurs gemaakt. Er zijn verschillende berichten hierover; het Damrak bij de Papenbrug

wordt genoemd en de Kampersteiger aan de Oude Teertuinen. Het ontwerp voor de nieuwbouw leverde stadsbouwmeester Jacob Eduard de Witte. Op de hoeken boven het water kwamen twee huisjes voor de gilden, met een verdieping. Deze keer werd de open kant aan Op 't Water door een smeedijzeren hek afgesloten. Ook kwamen er deze keer kastjes aan de buitenkant van de beurs, die door

de stad verhuurd werden aan willekeurige kooplieden. We kennen deze kastjes door de tekening van Gerrit Lamberts uit 1817; het zijn in feite kleine ondiepe winkeltjes. Uit een aquarel van J.G.L. Rieke uit 1883 weten we dat het toen al serieuze winkeltjes waren met een glaspui en deur naar een interieur.

Met Lamberts en Rieke zijn we in de negentiende eeuw gekomen, de eeuw waarin er steeds meer van de beurs afgeknabbeld zou worden. In 1875 werd een begin gemaakt met verbreding van Op 't Water tot wel 24 meter. Dit was nodig om ruimte te maken voor een nieuw vervoermiddel: de paardentram. Daarvoor werd een strook van het Damrak gedempt en moest het voorste deel van de beurs afgebroken worden. Het einde van de beurs kwam in 1883. Het stadsbestuur was de eeuwige reparaties aan Zochers beurs beu en besloot een nieuwe te bouwen. Daarvoor zou een volgend deel van het Damrak gedempt worden, tot voorbij de Oudebrug. Eveneens besloot men dat de Korrenbeurs een plek zou krijgen in dat nieuwe beursgebouw. Deze keer verbleven de graanhandelaren heel wat langer in hun noodkorenbeurs op wat later Beursplein zou gaan heten. In de volksmond kreeg die noodbehuizing de bijnaam 'het zaadbakje'. De kooplieden klaagden steen en been over de te krappe ruimte en de tocht in het noodgebouw, zodat er in 1884 al een aanbouw moest worden gemaakt. Door besluiteloosheid van B&W duurde het tot 1898 eer er definitief aan architect Berlage opdracht tot bouw verstrekt werd en het werd 1903 voor de eerste graanmakelaar zijn deel van het gebouw in gebruik nam. De graanhandelaren deelden met de effectenmakelaars het noordelijke deel van de beursgebouw. Ze hadden een eigen ingang aan de Oudebrugsteeg, in de rechertoren van de noordgevel. Handel werd gedreven op bijna dezelfde plek waar dat sinds 1617 gebeurde. De noordzijde van de beurs was niet zomaar gekozen. Een groot gla-

zen dak boven de beursvloer moest neutraal licht garanderen, want nog steeds was het op kleur beoordelen van het graan van belang. Op dat dak mocht nooit de zon schijnen, vandaar de noordkant.

Zeker in 1960 nog werd melding gemaakt van het voorrecht dat de schoonmaakkploeg van de graanbeurs genoot om het opgeveegde graan te behouden. Genoeg om de kippen mee te voeren! In 1962 werd de graanbeurs verdreven naar een overdekte binnenplaats, de voormalige 'oliehoek'.

In 1970 werd de graanbeurs in de koopmansbeurs opgeheven, bij gebrek aan belangstelling. Dat was geheel te wijten aan het feit dat men

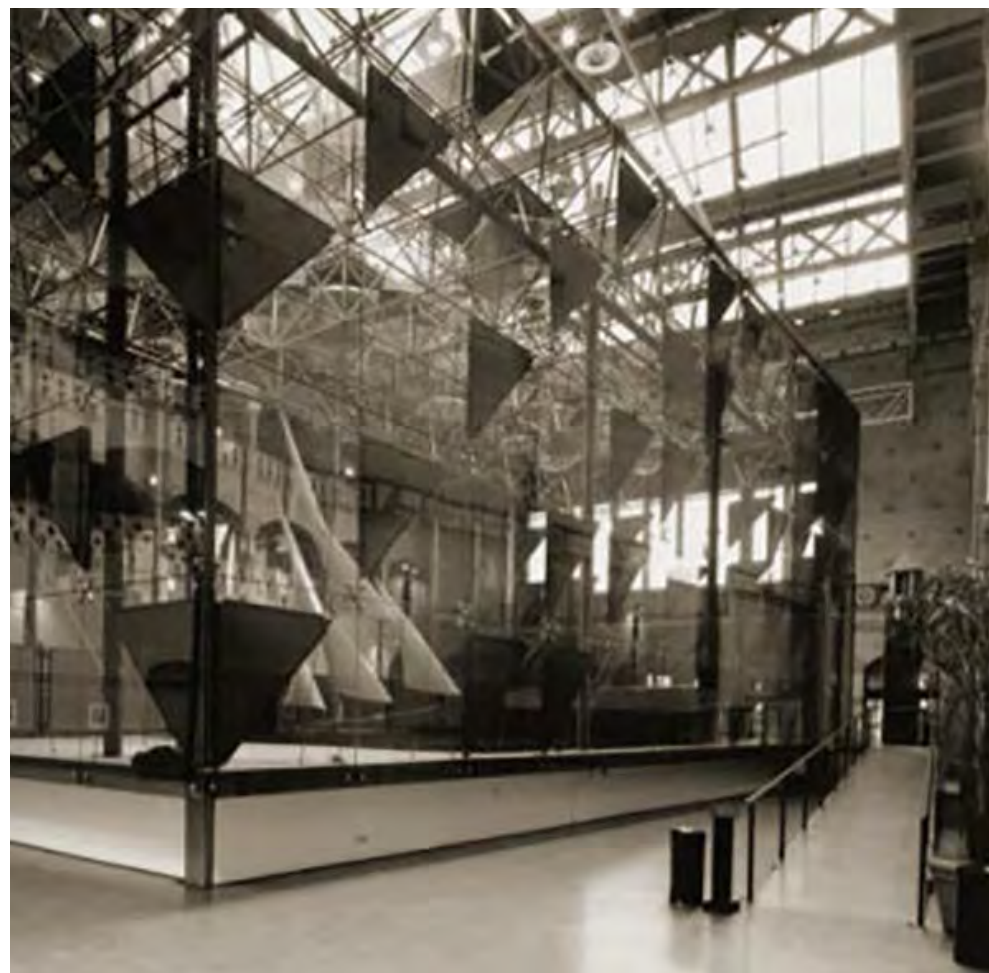
Vorige: Beurshandel in 1960, nog steeds op de manier als in de zeventiende eeuw.

Boven: Tegeltabelau van Jan Toorop, speciaal voor de graanbeurs gemaakt.

Rechts: De AGA-zaal werd in 1990 op de vloer van de voormalige graanbeurs gezet

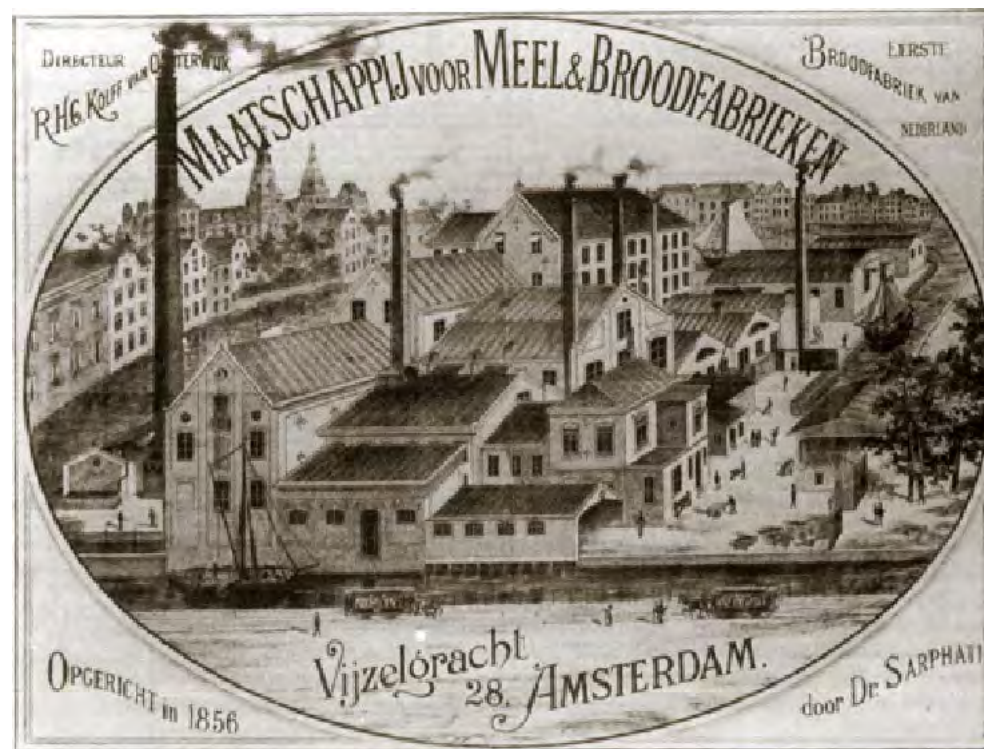
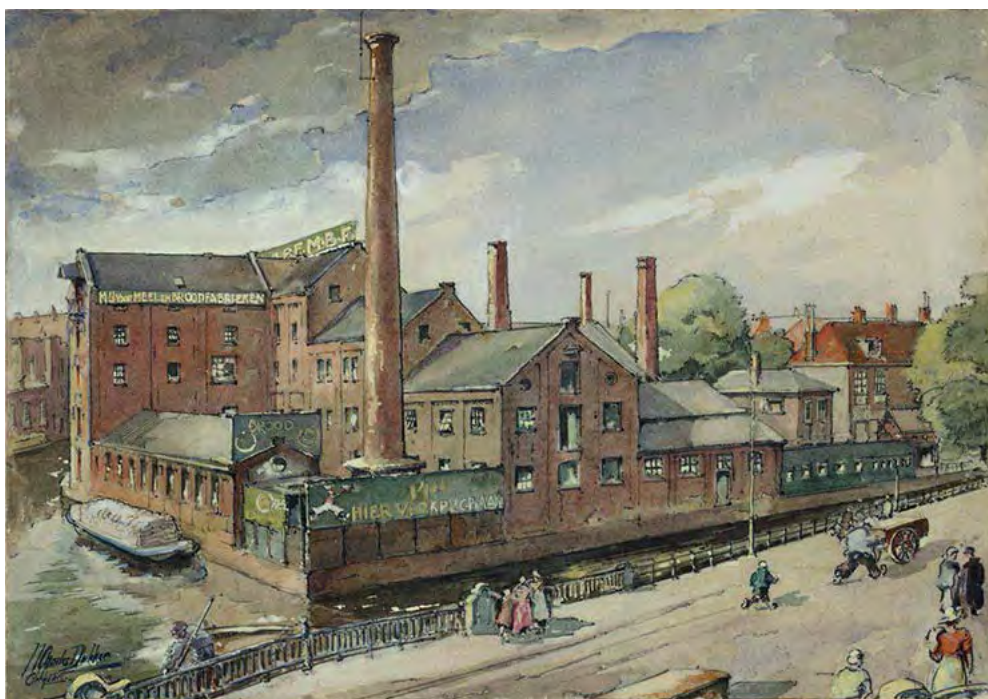
de auto niet meer kwijtraakten rond de beurs. De handel verplaatste zich naar buiten Amsterdam. Op de beursvloer werd in 1990 een glazen concertzaal gebouwd: de AGA-zaal. Een tegeltabelau van Jan Toorop is alles dat nog aan de graanbeurs herinnert.

Aflevering 35 van het jaarboek werd samengesteld uit materiaal van Kees Huijser, Maarten Hell, Ria Scharn, Anneke Huijser, Nikki Brand en Martijn Lak.

Week 36 - Sarphati's Meel- en Broodfabriek

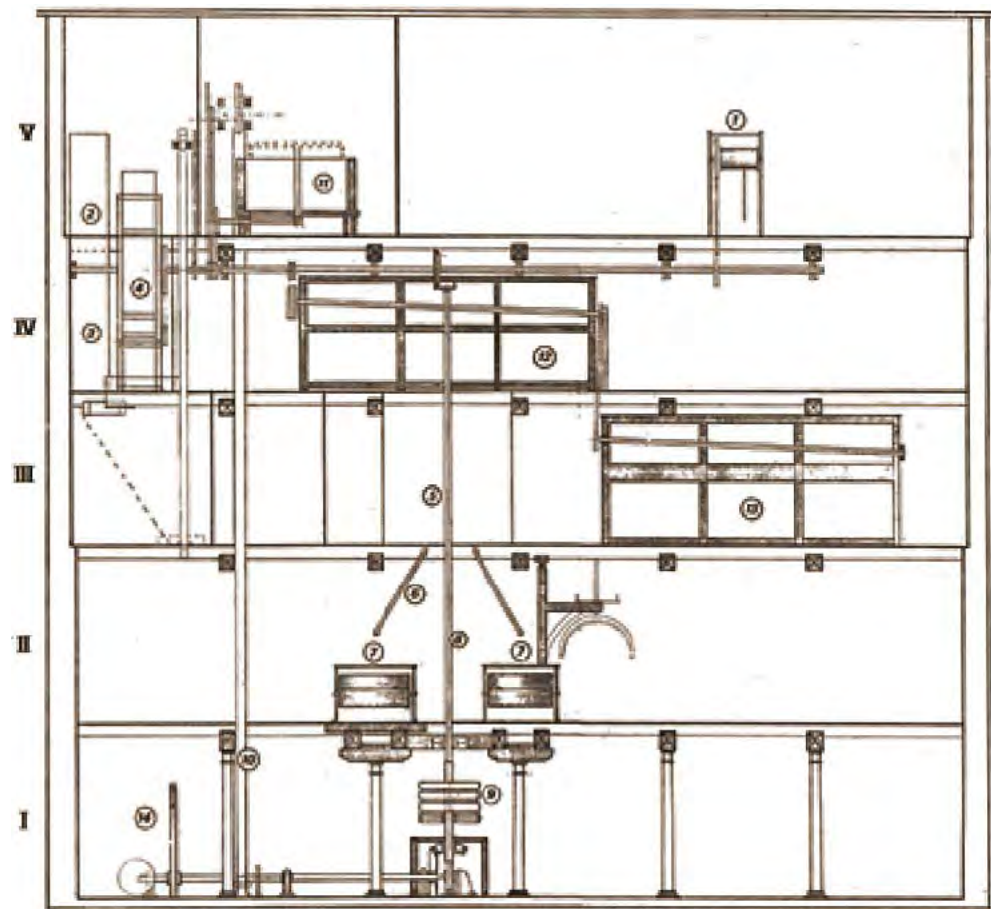
De afschaffing van de *accijnzen op het gemaal* op 1 januari 1856 en vooral de lange discussies vooraf daarover hadden diverse industriëlen op het idee gebracht meelfabrieken op te richten, soms samen met een broodfabriek. In Amsterdam was dat bijvoorbeeld de bevlogen arts Samuel Sarphati, die zo kans zag de armoede onder de bevolking te bestrijden door het dagelijks brood goedkoper te maken en ook nog te verbeteren. De situatie in Amsterdam was ook rijp voor verbetering; de kartelvorming onder Amsterdamse broodbakkers zorgde voor hoge broodprijzen terwijl de kwaliteit beroerd te noemen was. Bovendien werd er tamelijk onhygiënisch gewerkt; het kneden gebeurde meestal nog met de voeten. Terwijl rondom in Europa de industrialisatie bloeide, was de situatie in het straatarme

en ingedutte Nederland achterlijk te noemen.

Het verloop van de discussie in de Tweede Kamer deed Sarphati besluiten ook een meelfabriek aan de beoogde bakkerij te verbinden en zo werd in februari 1855 de NV Meel- en Broodfabrieken (MBF) opgericht. Het kapitaal van f 100.000,- kreeg Sarphati met spelend gemak bij elkaar. Sarphati genoot bij de vermogende stadgenoten reeds enig aanzien. Hij kreeg van de gemeente Amsterdam de dat jaar vrijgekomen stratenmakerswerf op de hoek van Vijzelgracht en Lijnbaansgracht ter beschikking. Daarop werd een fabriek met stoomaandrijving ontworpen. Voor de technische uitwerking deed

Boven: Trotse brochure over de 'Eerste Broodfabriek in Nederland' door Dr. Sarphati
Links: Na tal van uitbreidingen lag het complex er in 1932 zo bij.

de MBF een beroep op ir. S.A. Bleekrode, hoogleraar in Delft. Die ging op studiereis door Europa en verzamelde technische gegevens voor de inrichting van de fabriek. Er zouden twee stoommachines komen, 20PK voor hoofdzakelijk de maalderij en 2PK voor de deegmachines. Hij schatte ongeveer 30 werklieden nodig te hebben;

Boven: Een doorsnedetekening van de maalderij, waarop duidelijk wordt dat het leeuwendeel van de stoomkracht hier verbruikt wordt.

Rechts: Reclamefolder van de MBF. Behalve een aanbeveling voor de kwaliteitsproducten van de firma worden ook 83 verkoopadressen in de stad opgesomd.

voor de maalderij werd een Franse chef-molenaar aangetrokken die in elk geval een aantal jaren de Nederlandse krachten zou inwerken. Nog in 1856 begon de bouw van de fabriek, naar ontwerp van J.H. Leliman en G.B. Salm, en het jaar erop startte de bakkerij op. Voorafgaand aan die start stelde de MBF trots de fabriek open voor belangstellenden. Daar kwamen heel wat nieuwsgierigen op af, graanhandelaren bijvoorbeeld. Ook veel bakkers kwamen de toekomstige concurrent in ogenschouw nemen. Er werd openlijk flink geschamperd op de outillage en voorspeld dat de bevolking het eerlijke ambachtelijke bakkersproduct zou verkiezen boven fabrieksbrood. Hoe ongelijk kregen ze. Sarphati lukte het de eerste broodfabriek in Nederland in bedrijf te stellen en hij werd snel gevolgd. Tien jaar later stonden er in Nederland elf meel- en broodfabrieken en

daarnaast nog tien meelfabrieken. Sarphati had in Amsterdam zelfs al heel snel (1860) een tweede fabriek aan de Zoutkeetsgracht geopend. De formule van Sarphati, deugdelijk brood voor een schappelijke prijs, zorgde voor een broodprijs van 14 cent voor een brood van 750 gram, terwijl de lokale bakkers daar eerder 20 cent voor vroegen. Het streven bleef minimaal 2 á 3 cent onder de prijs van de kleine bakkerijen te blijven. Behalve dit op zich al overtuigende argument was het brood van de MBF ook doorgedaard, zuiver en smakelijk, zodat binnen korte keren de fabriek op volle toeren draaide en de ene na de andere bakkerij in de stad sloot. Gelukkig voor hen en voor de MBF kwam de industrialisatie net op gang, waardoor het inwonertal van de stad door immigratie explodeerde. Behalve dat het kneden met machines veel efficiënter en hygiënischer gebeurde waren ook de ovens van een ander soort dan bij de kleine bakkerijen, namelijk heteluchtovens. Een andere bakwijze vroeg ook om een andere aanpak en ook in deze afdeling leek een Fransman aanwezig te zijn om het personeel de fijne kneepjes bij te brengen. Niet onmogelijk is dat dit dezelfde Fransman was als die in de maalderij stond.

Links: Reclamefolder MBF. ± 1910

Rechts: De quizprent, brand op 5 januari 1879, waarbij de maalderij volledig verloren ging.

Door de lagere broodprijzen en onder invloed van import van goedkope tarwe uit het Oostzeegebied veranderde in het laatste kwart van de negentiende eeuw het eetpatroon van de werkmans. Bestond het menu eerst uit roggebrood en aardappelen, met het goedkoper worden van tarwebrood schakelde iedereen over op dat heerlijk witbrood, dat een gevoel van luxe gaf.

Brand

Op 5 januari 1879 om 13:30 uur brak tijdens het werk brand uit op de builzolder van de meelfabriek. De consternatie was zo groot dat men vergat de brandweer te waarschuwen. Toen dat eindelijk toch gebeurde, was die snel ter plaatse en begon de toen al grote uitslaande brand met drie stoom-motorspuiten en vijf handspuiten

te blussen. Ook de blusboot Jan van der Heijden zwoegde door het ijs in de grachten naar de brand en assisteerde bij het bluswerk. De handspuiten kregen spontaan hulp van vrijwilligers. Dat kon toch niet voorkomen dat het dak van de maalderij instortte en dat die als verloren beschouwd moest worden. De broodfabriek, het magazijn en alle verdere bijgebouwen bleven gespaard, maar de meelfabriek was reddeloos verloren. Daarmee waren ook alle daarin aanwezige grondstoffen onbruikbaar geworden. Dezelfde dag stond in de avondkrant een annonce met de mededeling dat alle door brand of bluswater beschadigde grondstoffen de volgende dag in het open-

Cijfers bakkerijbedrijf in Amsterdam

Het succes van de MBF hield zeker niet het einde van de ambachtelijke bakkerijen in. Die laatste verenigden zich soms op coöperatieve basis in eigen broodfabrieken of op franchise-basis voor middelgrote en grote fabrieken als de Ceres of Carels. Naar metingen in 1910 namen de grote broodfabrieken landelijk niet meer dan tweederde van de beschikbare hoeveelheid meel voor hun rekening. De bevolking van Amsterdam was sinds het opstarten van de MBF in 'n halve eeuw toegenomen tot 570.000 inwoners, bijna tweeënhalf maal zoveel als in 1857. In 1857 telde Amsterdam ruim 500 zelfstandige bakkerijen en in 1910 nog maar 313, maar waar wèl meer mensen werk vonden. Daarnaast 28 grote en middelgrote broodfabrieken. Het derde deel van het meel dat het kleinbedrijf voor zijn rekening nam betekende - door de bevolkingsgroei - dat er in 1910 toch 300 bakkers (patroons en gezellen) meer (=115%) een bestaan vonden in het kleinbedrijf. Er was een groei van het aantal gezellen dat een patroon tewerkstelde. In 1857 was dat gemiddeld anderhalve gezelschap op een patroon, in 1910 vier gezellen. De verhoudingen lagen buiten de grootste steden be- duidend gunstiger voor het kleinbedrijf.

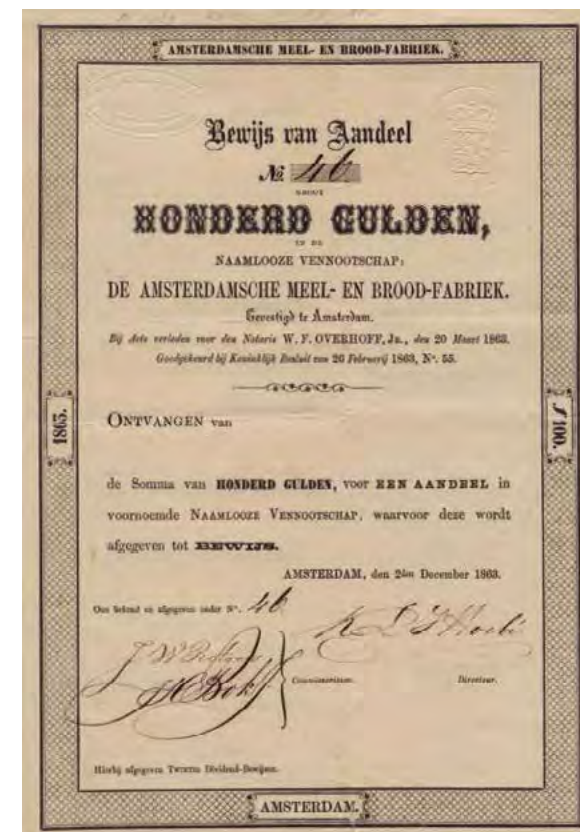
baar zouden worden ge-
veild. Er waren niet alleen
behulpzame vrijwilligers;
de politie arresteerde ook
een aantal mensen die
poogden de bluswerk-
zaamheden te saboteren.

Een en ander betekende
toch dat de bakkerij een
aantal dagen stil lag. De
brandschade werd begroot
op ruim f 300.000,- maar
gelukkig was de schade
met een verzekerde som
van f 450.000,- ruim-
shoots voldoende gedekt.
Het verbaast daarom een
beetje dat zo'n nobele in-
stelling het werkeloze per-
soneel de dagen dat de bakkerij stillag niet uitbetaalde. De distribu-
tiepunten kregen die dagen geen brood geleverd en ook zij hoefden
niet op enige steun te rekenen tijdens de leegloop.

Nachtarbeid

Amsterdammers willen hun brood zo vers als maar kan, desnoods
komt het warm uit de oven. Er zit een rafelrandje aan deze voorkeur:
op vers brood hoeft minder beleg om toch smakelijk te zijn. Met de
karige inkomsten van de fabrieksarbeider was dat een welkome bij-

*Boven: Van deze aandelen werden er in 1856 snel duizend uitgegeven, goed voor een
kapitaal van f 100.000,-.*

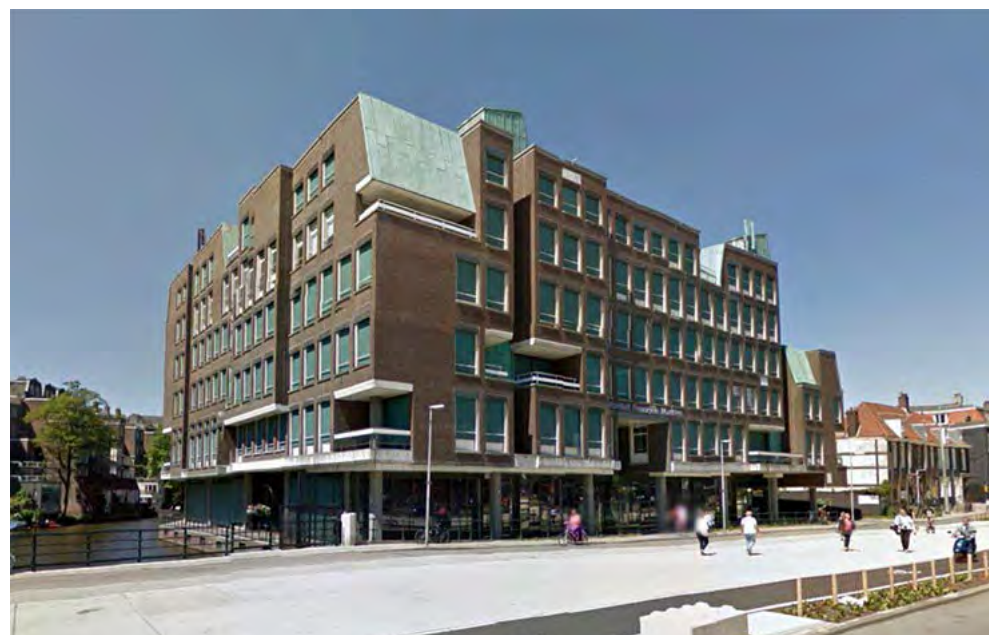
komstigheid. Het werd eens zo verwoord: *“De mensen gaan, naar de aard van hun werk, ’s morgens heel vroeg van huis. Van het brood dat zij dan meenemen moeten zij de hele dag leven en als ze dan al met oudbakken brood beginnen wordt dat zó droog dat het haast niet te eten is. U moet niet vergeten dat u en ik boter op het brood smeren en er koffie bij drinken, maar de werkman eet zijn brood vaak droog met hoogstens water”*.

Dat is niet overal in Nederland zo, maar in Amsterdam betekent het dat de bakker midden in de nacht moet beginnen. Met het toenemen van personeel in loondienst werd dit op den duur een probleem. In juli 1919 werd de nachtarbeid verboden. Door een verbod op verkoop van vers brood vóór 10 uur ’s morgens hoopte men te bereiken dat er niet voor vijf uur begonnen zou worden.

*Boven: In 1966 werd de MBF gesloopt maar het grondstuk bleef tot 1978 braak liggen
Rechts: Vandaag staat hier het kantoorgebouw van de Autoriteit Financiële Markten*

Het einde van de MBF kwam onverwacht. In 1917 werd de Vijzelstraat verbreed en rond 1930 was de demping van de Vijzelgracht aan de orde. Daar lag het eiland van de voormalige stratenmakerswerf halverwege in en dat betekende dat met het doortrekken van de verbrede Vijzelstraat tot de Ferdinand Bolstraat de broodfabriek gedeeltelijk moest verdwijnen. De MBF ging in letterlijk afgeslankte vorm nog tot 1966 door en beperkte zich tot het deels verhuizen van de productiecapaciteit naar de zusterfabriek aan de Zoutkeetsgracht. In dat jaar werd de fabriek afgebroken maar lag het terrein van de MBF, ooit de eerste broodfabriek van Nederland, tot 1978 braak. Toen werd op het eiland een pand van vijf verdiepingen gebouwd met kantoren, winkels en appartementen.

Aflevering 36 werd samengesteld uit materiaal van Anneke Huijser, Maaïke de Graaf, Ria Scharn, F.J. Dubiez (OA) en Jan Wagener (OA).

Week 37 - Groentemarkt Marnixstraat 1895-1934

Eten moeten we allemaal en het liefst iedere dag. De voedselvoorziening in een stad als Amsterdam was een serieuze zorg voor het stadsbestuur, die op alle mogelijke manieren gefaciliteerd werd. Er werd ruimte aangewezen waar de waren verkocht konden worden, de diverse markten, en de aanvoerwegen werden aangelegd, over land maar ook over water. Bij weekmarkten of bij seizoenproducten zoals fruit viel de belasting voor de omgeving nog mee, maar voor de dagelijkse kost werd straatruimte aangewezen voor dagmarkten. Tussen vlees, vis en gevogelte waarbij strenge keuringen nodig waren om de bevolking te beschermen, namen groente en aardappelen een bijzondere plaats in. Hier werd niet gecontroleerd; de klant kon de kwaliteit van het gebodene aan de buitenkant vaststellen. De groente- en fruitmarkten waren steeds over de hele stad verdeeld, afhankelijk van de soort op aparte markten. Door de overlast die de

groentemarkten veroorzaakten, verhuisden de markten steeds opnieuw naar ruimere plekken en ook steeds verder uit het centrum. Na de beide grote stadsuitbreidingen in de zeventiende eeuw waren de belangrijkste aardappelen- en groentemarkten aan weerszijden van de Prinsengracht van Noordermarkt tot de Looiersgracht. Niet aaneengesloten maar in vakken verdeeld. De groentemarkten maakten een ongelofelijke bende van de omgeving, door afval te laten slingeren en door de gigantische drukte op het water en op de wallekant waar de groenteschuiten aanmeerden.

Lees over de voorgeschiedenis van de groente- en fruitmarkten de PDF [Markten](#), pag.18-25.

Boven: De appelmarkt op het Singel.

Links: De groentemarkt op de Prinsengracht in de achttiende eeuw.

In 1890 besloot het stadsbestuur tot een rigoureuze maatregel: alle groente-, aardappel- en fruitmarkten werden uit de stad verbannen naar de schans aan de westzijde van de stad. Daar was de Marnixstraat aangelegd en langs die straat was in de negentiende eeuw veel industrie neergestreken. Door de verhuizing in 1887 van de gasfabriek op het voormalig bolwerk Nieuwkerk naar de Haarlemertrekvaart (Westergasfabriek) kwam veel ruimte vrij. Daarop werden zeven insteekhavens aangelegd en loodsen gebouwd. De grond met eventuele opstallen werd in 1894 voor 50 jaar in erfpacht

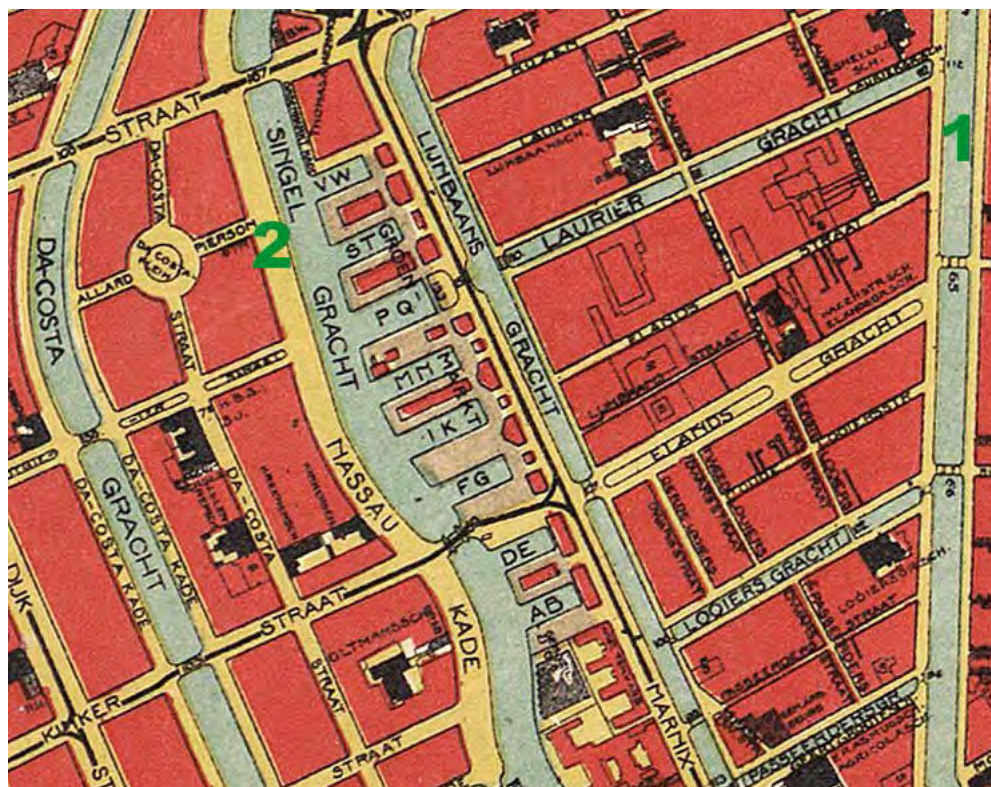
*Boven: De tweedeling van de groentemarkt in beeld. Hier de groothandelaren...
Rechts: ...en hier de honderden kleine tuinders die op de openbare weg verkochten.*

uitgegeven; hier streken de groothandelaren neer en hier werden groente en aardappelen per dekschuit aangevoerd. Andere handelaren kochten of huurden onderstukken van de reeds gebouwde huizen aan de Marnixstraat. Op 1 april 1895 vond de verhuizing plaats. Ook aan de ruim 300 kleine tuinders was gedacht; zij kregen de Lijnbaansgracht tussen Passeerdersgracht en Rozengracht ter beschikking. In de kademuur waren aan de kant van de Marnixstraat ringen ingemetseld en elke tuinder had zijn eigen aanlegplaats. De verkoop zou in de visie van B&W vanuit de vletten geschieden, net als voorheen op de Prinsengracht. De praktijk liep anders; de tuinders laadden hun waren vanuit de vlet op de wallekant en daar

vond de verkoop plaats. Door slecht handhaven of omdat dit aanvankelijk niet tot grote problemen leidde, ontstond de onhoudbare situatie waarvan veel foto's nog getuigen. Tijdens markt was er in de Marnixstraat geen doorkomen aan! In de vroege uurtjes werd de tram omgeleid tot om acht uur de markt beëindigd heette. Maar de Marnixstraat was dan bij benadering nog niet schoon en vrijgemaakt. De rijbaan was bezaaid met afval en hordes jongens kropen na afloop van de markt over de grond om bruikbaar voedsel te vinden. De tram en de rest van het verkeer kwamen alleen stapvoets en met horten en stoten vooruit.

Nog een reden voor drukte op de Marnixstraat was het toenemende

De groentemarkt zou eigenlijk niet aan de Marnixstraat komen! Per Raadsbesluit van 3 april 1878 was daarvoor een gebied buiten de Singelgracht aangewezen. Dat was tussen de Bleekerssloot en de geplande Potgieterstraat en van de (genormaliseerde) Singelgracht tot de Da Costakade. Het plotseling vrijkomen van het terrein van de Amsterdamsche Pijpgaz Cy bracht B&W op andere gedachten. De gronden buiten de Singelgracht konden direct voor woningbouw ingezet worden. Voor de grond van de gasfabriek een nieuwe gebruiker zoeken zou minder opbrengen dan de grond aan de overkant en bovendien zaten er een paar zeer vervuilende industrietjes naast de gasfabriek, een leerlooierij en een salpeter- en ammoniakfabriek met langlopende huurcontracten, waardoor niet ieder bedrijf zich daarnaast wilde vestigen. De keuze was snel gemaakt: de groentemarkt kwam op het terrein van de gasfabriek. Dat was niet zo een-twee-drie voor elkaar en zuinig als de Gemeente Amsterdam nu eenmaal is, werd het terrein voorlopig gebruikt als schuitenwerf voor de Stadsreiniging. In 1890 was deze dienst eindelijk verhuisd naar een nieuwe werf aan de Kostverlorenvaart en op 24 september 1890 werd de nieuwe bestemming per Raadsbesluit bekrachtigd.

aantal tuinders dat de waren over de weg aanvoerde, per wagen of kar. Dat had te maken met de verbeterende verbindingen, met aanvoer uit verderweg-liggende oorden als Sloten, Beverwijk en de Beemster. Deze tuinders werden 'droge tuinders' genoemd in tegenstelling tot de tuinders die per schuit bleven aanvoeren, de 'natte tuinders'. De

Links: Plattegrond van het gebied van de groentemarkten. Bij '1' de locatie op de Prinsengracht die in 1895 werd verlaten. Bij '2' de locatie die in 1878 bedacht werd en in het midden de locatie die het in 1895 werd: tussen Lijnbaansgracht en Singelgracht.

droge tuinders verkochten noodgedwongen altijd op straat. De overmatige drukte was niet alleen aan het oneigenlijke gebruik door de tuinders te wijten. Amsterdam groeide tijdens de looptijd van de groentemarkt aan de Marnixstraat van 456.000 inwoners in 1895 tot ± 775.000 in 1934. Alleen al tussen 1910 en 1930 nam het inwonertal met een-derde toe. En die extra monden moesten allemaal gevoed worden.

Een deel van de overlast werd afgewenteld op een enkele Jordaan-gracht. Zo verdween het fruit weer van de groentemarkt naar de (gedempte) Elandsgracht.

Waar nu het hoofdbureau van Politie is, stond een veilinggebouw en

Boven: De fruitmarkt op de hulpmarkt op de gedempte Elandsgracht.

Rechts: Bulkaanvoer via de insteekhovens.

daarnaast het kantoor van de marktmeester. Op de dammen stond hier en daar nog een kantoortje voor marktpersoneel.

Net als voorheen op verschillende locaties in de stad markt voor specifieke producten was gehouden, ontstonden ook op de markt langs de Marnixstraat groepen handelaren die bij elkaar in de buurt wilden staan, soms naar plaats van herkomst, soms afhankelijk van het product dat ze verhandelden. Zo zochten de aardappelhandelaren de insteekhovens bij de Rozengracht op en langs een bepaald deel van de Marnixstraat stonden de Beverwijkers bij elkaar. Het fruit en dan vooral de appelteilers concentreerden zich rond de insteekhovens tussen Elandsgracht en Passeerdersgracht. De kleinere tuinders met fruit weken later uit naar de Elandsgracht. De boeren uit bijvoorbeeld Broek op Langendijk, die diverse soorten kool ver-

bouwden, namen de insteekhavens van Elandsgracht tot Lauriergracht in gebruik. Het stadsbestuur had dit niet voorgeschreven of zelfs maar zien aankomen, maar liet het gebeuren.

Begin 1900 kwam een delegatie uit Parijs op bezoek. Zij behoorden tot een commissie die de modernisering van de Parijse Hallen

In 1912 dienden een aantal SDAP-raadsleden een uitvoerig gedocumenteerd plan in voor een nieuwe overdekte groentemarkt die niet meer op de openbare weg zou plaatsvinden. Wethouder Josephus Jitta stelde een commissie in die de mogelijkheden onderzocht en die in 1915 met een uitgewerkt plan kwam. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verhinderde echter de uitvoering ervan. Wat wel gebeurde was het instellen van de Dienst voor het Marktwezen in januari 1916, die toezicht moest houden op het functioneren van alle markten. In december 1922 werd de draad weer opgepakt en het plan opnieuw besproken. De zich ongunstig ontwikkelende economie voorkwam een snelle uitvoering. Op 30 juli 1926 vond B&W de tijd rijp en werd opnieuw een voordracht aan de Raad gedaan. Het ging intussen om een nog veel grotere overdekte markt die niet alleen voor groente en fruit bestemd was, maar alle voedingsmiddelen zou omvatten. Er was een terrein gekozen dat sinds 1921 tot het grondgebied van Amsterdam behoorde, namelijk dat van de gemeente Sloten ten westen van de Kostverlorenvaart. In 1927 begonnen de werkzaamheden en in 1930 waren de insteekhavens en de rest van de infrastructuur gereed. In 1932 kwam de grote hal gereed, in 1933 het koelhuis, het ingangsbouw en het marktrestaurant. In 1934 begonnen de verhuizingen. Het totale project had de gemeente Amsterdam maar f6 miljoen gekost, dankzij de hevige concurrentie onder bouw-aannemers tijdens de begin jaren '30 uitgebroken crisis.

moest voorbereiden. De leden waren al in Amsterdam aangekomen toen zij vernamen dat onze markt op de openbare weg plaatsvond. Met afgrijzen stelden zij vast dat bestudering van zoiets nauwelijks kon bijdragen aan hun opdracht en vertrokken zij, zonder ooit de Marnixstraat bezocht te hebben. Helemaal terecht was dit niet; de ruimte rond de insteekhavens was natuurlijk een heel ander gebeuren en soms stond er zelfs een hek op de dam om onbevoegden buiten te houden. Dat leverde een veel overzichtelijker beeld van de groentemarkt op.

Op 13 oktober 1934 viel het doek voor de groentemarkt aan de Marnixstraat. Voortaan werd de markt in de Centrale Markthallen aan

Boven: Nog eens de chaos op de Marnixstraat tijdens de markturen.

de Jan van Galenstraat gehouden. Niet iedere koopman of tuinder was even blij met de nieuwe markthallen. Rond het terrein stond een hoog hek en de poort bleef onverbiddelijk gesloten tot marktbegin. Veel handelaren die garen hadden gesponnen bij nachtelijke handel moesten nu wachten tot het hek openging. Nee..., dat ging vroeger heel wat makkelijker! Ook het ontduiken van marktgeld in de chaos.

Aflevering 37 werd samengesteld uit materiaal van Anneke Huijser, Ria Scharn, Maaïke de Graaf en J.W. van Beeren (OA).

*Als u nog gedetailleerder wilt lezen over de groentemarkt, inclusief voor-
traject en praktijk van de Centrale Markthallen, leest u: [De Jordaan,
tussen taal en beeld](#).*

Boven de quizfoto van deze week, rechtsboven de zoveelste foto van de chaos op de Marnixstraat en rechts de ingang van de Centrale Markthallen.

Week 38 - Talmoed Tora / Zuigelingen- en Kinderopvanghuis

In 1879 trad I. J. Jacobson toe tot het bestuur van de vereniging *Beth Hamidrasj Ets Chaim*, een leerschool voor studie van Tora en andere godsdienstige teksten. De vereniging hield sjoel en leerhuis boven de Driete Sjoel in de Amstelstraat. Jacobson was een vermogend man die de vereniging bij zijn intrede een grondstuk aan de Plantage Middenlaan cadeau deed om een armenschool los van het seminarium te kunnen bouwen. In 1881 kregen de architecten vader en zoon Salm opdracht voor de bouw van een seminarium met synagoge in de Rapenburgerstraat 109, die in 1883 gewijd werden. In 1880 kreeg architect Isaac Gosschalk de opdracht om voor de Talmoed Tora een schoolgebouw op Plantage Middenlaan 31 te bouwen. De school, met een capaciteit voor 225 leerlingen, kwam in 1882 gereed en op 21 mei vond de opening plaats. Op de verdieping was een gehoorzaal waar elke zaterdag godsdienstige voordrachten werden gehouden voor de leden van de stichting. Dat wordt soms abusievelijk een synagoge genoemd, maar was dat niet. Als hoofdonderwijzer werd E. M. Kleerkooper aangesteld. De school van het 'Gesticht Talmoed Tora' verstreekte kosteloos godsdienst- en maatschappelijk onderwijs aan jongens van minvermogende ouders die aangesloten waren bij het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK), maar was tegen betaling van f 30,- p/jr. ook voor andere Joodse jongens toegankelijk. De school was redelijk succesvol en kwam na de Eerste Wereldoorlog in aanmerking voor rijkssubsidie. De school besloot in 1920 tot een ingrijpende modernisering, waarvoor een nieuw schoolgebouw nodig was dat in de Tweede Boerhaevestraat 7 werd gevonden.

Links: De quizfoto van deze week. Op het moment dat de foto gemaakt werd was hier al het Zuigelingen- en Kinderopvanghuis gevestigd (1924-1943)

In mei 1924 werd in het verlaten schoolgebouw in de Plantage een Joods zuigelingen- en kinderopvanghuis geopend, dat kortweg 'de crèche' werd genoemd. Het was bedoeld voor kinderen met buitenshuis werkzame moeders, voor zuigeling tot en met kleuter. Er was plaats voor ongeveer 100 kinderen en het was in die jaren de grootste en best geoutilleerde crèche in de stad. In 1926 kwam de crèche onder de bezielende leiding van Henriëtte Henriquez Pimentel (1876-1943) te staan en onder haar directie werd de kinderopvang een succesvolle onderneming. Als enige instelling in Nederland leidde de crèche op tot kinderverzorgster. Het personeel droeg een verpleegstersuniform. Vanaf 1929 kon ook nog gerekend worden op gemeentelijke subsidie. Op 22 mei 1930 was er hoog bezoek. Die dag bezochten koningin Wilhelmina en prinses Juliana de crèche en

*Boven: De eerste ontvangst van de kinderen en de eerste kennismaking met de verzorgsters. Pimentel drukte hen op het hart "kind te zijn met het kind".
Rechts: Henriëtte Henriquez Pimentel (1876-1943).*

brachten voor alle zuigelingen een rammelaar mee. Ook de oudere kinderen kregen de volle aandacht; zij zongen de vorstin en prinses toe en gaven een gymnastiek-demonstratie. De kranten berichtten uitgebreid over het bezoek.

In 1942 veranderde de dagelijkse praktijk voor de crèche. De bezetter dwong de leiding kinderen tot 12 jaar van de in de Hollandsche Schouwburg aan de overkant geïnterneerde Joodse families op te nemen. Die wachtten daar op transport naar Westerbork of Vught en zouden dan weer met hun kinderen verenigd worden. In een ingewikkeld samenspel van ouders, personeel en verzetsmensen werden van de in totaal 5000 kinderen tussen 500 en 600 uit de crèche gesmokkeld om her en der in het land onder te laten duiken. Al naar gelang wie over de gebeurtenis verhaalt, worden hoofdrollen opgeëist door leden en medewerkers van de Joodse Raad, Pimentel zelf en haar staf, de directie van de Hervormde kweekschool op nummer 27, het Amsterdamse en Utrechtse studentenverzet en verzetsmensen in het algemeen. Als we ons beperken tot feiten verliep de operatie als volgt. De tuinen van de kweekschool en de crèche grensden, achter nummer 29 om, aan elkaar.

Over de schutting tussen beide tuinen werden kinderen naar de kweekschool overgebracht en door verzetsmensen verder weggebracht om onder te duiken. Voor de Joodse Raad waren in de Hollandsche Schouwburg o.a. Walter Süskind en Felix Halverstad werk-

zaam en zij maakten de ouders op deze mogelijkheid opmerkzaam en vervalsten de administratie als een kind 'verdween'. Directie en staf van de crèche verleenden uiteraard hun medewerking en de directie van de kweekschool verleende actief doorgang aan kinderen en hun begeleiders.

Een tweede vluchtroute, die minder vaak belicht wordt, was van de iets oudere kinderen die tijdens een wandeling op straat 'ontvoerd' werden door verzetsmensen. Ook daarvan waren uiteraard directie en staf van de crèche volledig op de hoogte.

Het begeleiden van de kinderen naar een onderduikadres gebeurde in de regel door meisjes en vrouwen die de kinderen naar buiten smokkelden in rugzakken, wasmanden en melkbussen en ze per tram en trein vervoerden naar Limburg of Friesland. Baby's waren

makkelijk onder te brengen, blonde kinderen werden naar Friesland gebracht, donkere kinderen naar Limburg. We mogen nooit uit het oog verliezen dat elke betrokkene zijn of haar leven op het spel zette. Pimentel zelf werd in april 1943 al een keer verhoord en in mei opgepakt en op transport gesteld. Op 17 september van datzelfde jaar werd ze in Auschwitz vermoord.

Ongeveer zeshonderd kinderen werden gered. Op een bronzen plaquette bij de IVKO-school aan de Plantage Middenlaan staat: 'Aan allen die tijdens de Duitse bezetting hebben geholpen joodse kinderen voor deportatie te behoeden. 1940-1945.' De crèche werd eind september 1943 gesloten en na de oorlog diende het gebouw als onderkomen voor bedrijven. Stomerij Excelsior hield het nog 't langst uit. Het gebouw is in 1976 ontruimd en als koper meldden zich zo-

Boven: De kleuters gingen niet meer op potjes maar op echte w.c.'s.

Links: Een groepsfoto van kleuters en verzorgsters in de 30-er jaren.

wel de Hervormde kweekschool (nr.27) als de Hubertusvereniging (nr.33-35). De laatste won het pleit en brak het gebouw in datzelfde jaar nog af. Daar staat vandaag het zgn. moederhuis van de Hubertusvereniging, die de panden 33-35 al in gebruik had. De crèche werd in 1950 als Huize Henriëtte opnieuw geopend op een ander adres. Directrice werd Virrie Cohen, die haar opleiding tot kinderverzorgster aan de crèche van Pimentel gevolgd had en die ook actief was bij het zoeken naar onderduikadressen in de periode 1942-'43.

Boven: De Emmazaal voor de allerjongsten.

Rechts: De Sophiezaal waar de kleuters o.a. aten.

Koningin Wilhelmina zal bij haar bezoek misschien gedacht hebben dat leden van het koninklijk huis naamgever voor de zalen waren, maar dat lag anders. De Emmazaal was genoemd naar Emma Gompertz-Jitta die van 1876 tot 1918, regentes was van de bewaarschool voor Nederlandsch-Israëlitische minvermogenden aan de Rapenburgerstraat. De Sophiezaal dankte zijn naam aan Sophie Rosenthal-May die via het Rosenthal May-fonds veel deed voor de kinderen van minvermogende Joodse burgers.

Er is over de reddingsoperaties heel veel geschreven. Hieronder wat verwijzingen naar een selectie daaruit:

Crèche/Pimentel - In Ons Amsterdam van mei 2005 stond over de ontsnapping van de kinderen een uitgebreid artikel van de hand van [Alex Bakker](#). Het is online te lezen.

Kweekschool - Johan van Hulst werd in Amsterdam geboren op 28 januari 1911. Hij was politicus voor de CHU en het CDA, zat in het Europees Parlement, in de Eerste Kamer der Staten Generaal en was hoogleraar pedagogiek. Maar van 1942 tot 1960 was hij de directeur van de [Hervormde Kweekschool](#) aan de Plantage Middenlaan, de kweekschool die essentieel was bij het redden van honderden Joodse baby's uit de crèche tegenover de Hollandse Schouwburg.

Verzet - Voor onderduik waren adressen nodig en daarvoor moest een beroep gedaan worden op het verzet. Gedurende de oorlogsjaren raakten vier verzetsgroepen betrokken bij het *Kinderwerk* en de

Amsterdamse crèche. Met name: De Naamloze Vennootschap van Jaap Musch, de Trouw Groep, Utrechts Kinder Comité en Groep Meerburg van Piet Meerburg, de latere oprichter van Kriterion. Lees over deze verzetsgroepen via [deze link](#).

Süskind - Mark Schellekens schreef een boek over Walter Süskind waarin de methode van de ontvoeringen uitgebreid is beschreven. [Klik hier](#) voor een blik daarin via Google Books. Een fragment daaruit, dat over de wandelingen gaat waarbij kinderen ‘ontvoerd’ werden:

“De strategie bij het wandelen is te zorgen dat ze [verzorgster Silvia Grohs-Martin, red.] achteraan blijft lopen met de jongste kinderen, terwijl een andere kinderverzorgster voorop gaat. Ze mag per keer niet meer dan vier of vijf kinderen ‘verliezen’, want anders zou het teveel opvallen. Na een paar rondjes rond het huizenblok waarvan de crèche deel uitmaakt, trekken de jongens van de NV-groep [van Jaap Musch] snel de kinderen in een portiek. De kinderen zwaaien nog even naar Silvia en zij loopt met de groep terug naar de crèche [...] Een Duitse bewaker telt de kinderen bij vertrek en terugkomst. Tot mei 1943 is dat geen probleem als die bewaker van dienst Alfons Zündler is. Maar met een andere bewaker is er een manier om het aantal weer kloppend te maken. Bijvoorbeeld door een kind door het raam van de dependance van de crèche aan de begeleidende kinderverzorgster te geven, of een kind dat onder de kleding verstopt is mee te smokkelen naar buiten en daar pas later in de rij te laten invoegen”.

Diezelfde Alfons Zündler zou het einde van de reddingen via de crèche betekenen. Alfons Zündler werd in mei 1943 opgepakt wegens ‘Judenbegünstigung’ en belandde in Dachau. Pimentel werd, zoals we boven zagen, eveneens opgepakt en zij eindigde in Auschwitz

Talmoed Tora

Volgens orthodoxe Joden gaf God met de stenen tafelen de Tora aan Mozes. Daarnaast verklaarde Hij aan Mozes ook mondeling de betekenis van de Tora: de Talmoed. De Talmoed ontwikkelde door de eeuwen heen met de veranderende samenleving, maar werd op enig moment ‘vastgelegd’. De mondelinge uitleg, de Talmoed, bleef altijd een onderdeel van het Joodse godsdienstonderwijs.

Onderwijs

In 1622 stichtte de Sefardiem het eerste college Ets Haïm met onderwijs als doel en speciale aandacht voor armen. In de achttiende eeuw, mogelijk in 1728 of iets later, volgde een Asjkenazisch college Talmoed Tora. Les werd heel lang gegeven bij onderwijzers aan huis, tot in 1822 het eerste lokaal onder de Uilenburger sjoel, speciaal voor de armen, ingericht werd. Het godsdienstonderwijs werd toen uitgebreid met lezen en schrijven in het Nederlands. Het aantal leerlingen bereikte de 80. In 1860 verhuisde men naar een gebouw aan het Markenplein met vier leslokalen. De maatschappelijke vakken in 't Nederlands breidden zich uit van twee naar drie uur per dag en het aantal leerlingen tot 150. In 1882 dus werd opnieuw een ander gebouw betrokken, dat op de Plantage Middenlaan met een capaciteit voor 225 leerlingen. Het aantal maatschappelijke vakken werd steeds verder uitgebreid om aan de normen voor rijkssubsidie te voldoen, wat rond 1920 ook lukte. Dat was ook het jaar van het inwerking treden van de Wet op het Bijzonder Onderwijs, waar ook Joodse scholen van profiteerden. Dit alles opende de weg naar een volwassen school in de Tweede Boerhaevestraat, die in 1924 betrokken werd.

Aflevering 38 werd samengesteld uit een rijke oogst materiaal van Ria Scharn, Anneke Huijser, Rodrigo Vivian, Robert Raat, Anna Denekamp, W. v.d. Horst (OA) en www.joodsamsterdam.nl.

Week 39 – Leprozenhuis

In 1765 maakte Jan de Beijer onderstaande tekening van het Leprozenhuis, niet de buitenkant maar de binnenplaats. De tekening is gestoffeerd met rondlopende bewoners, een paar zit op een bankje de pantoffelparade gade te slaan en een moeder loopt er met haar kinderen. Zijn dat nu leprozen? Allang niet meer! Het zijn proveniers en misschien familieleden die op bezoek komen. Proveniers zijn mensen die zich met een bedrag ineens of met het inbrengen van goederen, grond of huizen levenslang onderdak en verzorging gekocht hebben. In de zeventiende eeuw werd een bedrag van f 3000,- genoemd waarmee dat al mogelijk was. Een oudedagsvoorziening; vandaag noemen we dat een verzorgingshuis.

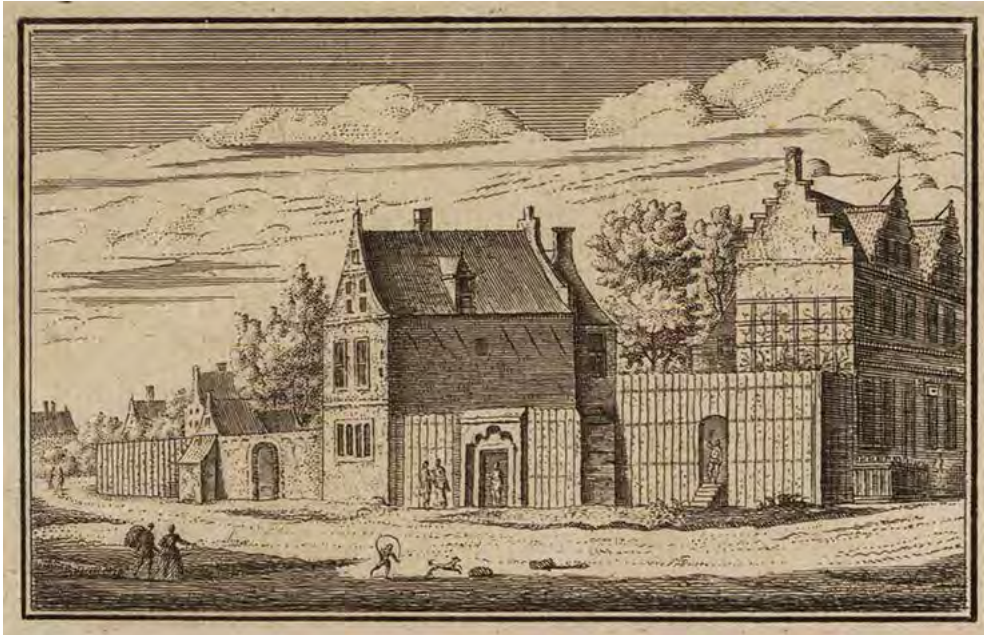

Lepra / Melaatsheid

Lepra is een zeer besmettelijke – maar niet erfelijke – ziekte die begint als een huidaandoening maar uiteindelijk het beendergestel en het zenuwstelsel aantast. De incubatietijd belooft jaren, gemiddeld vier maar soms zes jaar. In de Middeleeuwen werd de ziekte melaatsheid genoemd. Normaal is de mens resistent tegen de verantwoordelijke bacterie, maar degene met een verzwakt afweersysteem is kwetsbaar. Lees meer [via Wikipedia](#).

Vanwaar dan toch die naam Leprozenhuis? In 1387 regelde landsheer Albrecht van Beieren per keur dat de Sint Anthoniusvarkens als het enige vee op de zeedijk tussen Amsterdam en Oetewael mochten grazen. Voorwaarde was dat de varkens te herkennen waren aan een bel om de nek en een ring door de neus, een uitmontering die al eeuwen hoort bij Anthoniusvarkens die weer horen bij een Anthoniusgasthuis. Daarvan waren er door heel Europa honderden, zo ook bij Den Bosch, Maastricht en dus ook [in de buurt van Amsterdam](#). Wanneer het gasthuis gesticht is, blijft onbekend. De hospitaalorde der Anthonieten verspreidde zich vanaf de elfde eeuw vanuit Frankrijk over heel Europa. Op het hoogtepunt bestonden er 369 kloosterhospitalen, die zich bezighielden met de verpleging van huidziekten, zoals lepra, pest en – tamelijk uniek – ergotisme (moederkorenvergiftiging) dat als een huidaandoening begint, maar het zenuwstelsel aantast en ontaard in razernij en/of epileptische aanvallen. De hospitaalorde lijkt begin vijftiende eeuw om onduidelijke reden verdwenen en het werk te zijn overgenomen door broederschap of gilde, met name het Sint Nicolaasgilde.

Links: De quizprent van deze week: de binnenplaats van het Leprozenhuis in 1765

Het expanderende Amsterdam maakte als eerste slachtoffer het Sint Jorispghuis op de westoever van de Amstel (nu Rokin), waar pestlijders verpleegd werden. In 1428-'29 ontwikkelde de stad plannen voor een uitbreiding ten zuiden van het Spui en de Bintwijkerpoort. Het Singel werd doorgegraven tot de Amstel en op de Amstelkade (Kalverstraat) kwam een nieuwe poort, de Regulierspoort. Daarmee kwam het Sint Jorispghuis binnen de stad te liggen en dat betekende dat de pestlijders moesten verhuizen. Ze werden opgenomen in het Anthoniusgasthuis aan de overkant van de Amstel, dat voorlopig nog ver buiten de muren bleef. Het Sint Jorispghuis veranderde in een proveniershuis.

Boven: Het omheinde Leprozenhuis in 1608 nadat het in 1593 door de stad ingesloten was geraakt. In 1617 werd al een voorlopig pesthuis buiten de stad geopend. Rechts: Op Koppertjesmaandag mochten de leprozen door de stad trekken om te collecteren. De patiënten die niet meer lopen konden zaten in getrokken sleden.

In 1593 is het de beurt aan het Anthoniusgasthuis dat intussen beter bekend stond als het Leprozenhuis. De huidaandoeningen bleken dus nog steeds een belangrijke patiëntenstroom op te leveren. Deze tweede grote stadsuitbreiding moest de werkeilanden Rapenburg, Marken en Uilenburg binnen de muren brengen en dat had voor het Anthoniusgasthuis tot gevolg dat het nu ook binnen de muren kwam te liggen. De stad had behoefte aan een pesthuis, maar liever buiten de stad en zij moedigde het tehuis aan om te verhuizen. Het gasthuis had echter onvoldoende geld voor zo'n operatie en de stad wilde het niet alleen betalen. Als compromis werd een muur rond het gasthuis opgetrokken, waardoor de besmetting niet te makkelijk naar buiten kon treden. Daarnaast werd ook werk gemaakt van het stilzwijgend verhuizen van patiënten en weren van nieuwe. In 1617 kocht de

stad een leegstaande ijzergieterij aan de Overtoom en bracht daar voorlopig pestlijders onder, terwijl er gelijktijdig gebouwd werd aan een nieuw pesthuis in de Stads- en Godshuispolder. Dat werd als Buitengasthuis in 1635 geopend. In het Leprozenhuis werden de plaatsen de een na de ander ingenomen door minder besmettelijke zieken, waartoe toen abusievelijk ook de leprozen gerekend werden. De chroniqueur Pontanus berichtte in 1614 dat er nog 42 leprozen in het huis waren en zijn collega Fokkens had het in 1662 over 'weinig of geen'. In 1697 zette de stad een streep onder het gasthuis en verklaarde het Leprozenhuis tot proveniershuis. De fondsenwerving, elk jaar op Koppertjesmaandag, was al in 1604 afgeschaft.

Het gasthuis bezat aan de dijk, behalve het tehuis met bijgebouwen, ook grond die tot de Amstel reikte. Voor de aanleg van Vlooienburg en de verdedigingswerken langs de Nieuwe Amstelstraat moest het gasthuis grote stukken grond afstaan, waarvoor het uiteraard schadeloos gesteld werd. Dat hielp bij de financiering van het tehuis. Zo kabbelde dit nog twee eeuwen door zonder veel ophef te veroorzaken en dat veranderde zelfs niet gedurende de Franse overheersing. Anders werd het na 1815 onder het koninkrijk. In het steeds liberaler wordende klimaat kreeg het Leprozenhuis moeite de zaak financieel draaiende te houden. De vanzelfsprekende voordeeltjes voor dit soort sociale instellingen verdwenen gedurende de negentiende eeuw. Men dreef op de vergoeding die men kreeg voor onteigende gronden. Bijvoorbeeld die buiten de Weesperpoort, die onteigend werden voor de aanleg van het Rhijnspoor. Het kwam zelfs zover dat de stad Amsterdam zijn oog liet vallen op de locatie en het tehuis wilde 'opruimen'

Boven: Een lazarusklepper, zoals de melaatsen ter waarschuwing moesten gebruiken wanneer zij zich tussen de bevolking begaven.

Links: In de Lazarussteeg was het Lazarus- of Leprozenpoortje, de toegang naar het sinds 1593 ommuurde Leprozenhuis en na 1867 de armenschool.

wegens overbodigheid. De gemeente-jurist mr. A. Brugmans ontwikkelde de hachelijke these dat ook in het verleden deze godshuizen een zaak van de stedelijke overheden waren geweest, die slechts om administratieve redenen door andere partijen beheerd werden. Aan de hand van deze stelling van 1855 ging B&W zover dat het de Raad voorstelde de exploitatie van het Leprozenhuis onder te brengen bij de Gemeente Amsterdam, met gelijktijdige naasting van alle bezittingen. Geen haan die er naar kraaide! De Gemeenteraad bepaalde in 1859 dat de overgebleven proveniers een jaarvergoeding zouden krijgen van f 650,- p/jaar om zelf elders een onderkomen

Boven: Nog eens de binnenplaats van het Leprozenhuis, nu in 1821.

Rechts: De zojuist (1861) gedempte Leprozenburgwal, Mozes en Aäronkerk (1841) en nog net de gebouwen van het Leprozenhuis. Die worden in 1867 gesloopt.

en verzorging te regelen. In datzelfde jaar vertrokken de meest inwoners met nog een verhuisvergoeding van f 100,-. Twee dames verweerden zich met succes en bleven; daar had zelfs de stadsadvocaat geen antwoord op. In 1865 wist de enig overgeblevene, Alida

de Groot, weduwe Degens, een regeling te treffen die met f 20,- p/week beduidend hoger uitviel dan de overige proveniers geaccepteerd hadden. Om van het gezeur af te zijn stemde de Raad morrend toe en in 1867 werden sloop en nieuwbouw aanbesteed. Voor f 126.900,- bouwde aannemer Schoonenburg een laboratorium voor het Atheneum Illustre, de latere Gemeente Universiteit en de nog latere UvA. Behalve dat kwamen er een politiepost en een armenschool op het complex. Het geheel viel goedkoper uit dan oorspronkelijk geraamd, wat mogelijk was door zoveel mogelijk de bestaande funderingen te gebruiken. Zo bleef een muur aan de Lazarussteeg staan met daarin het fraaie Leprozenpoortje, dat waarschijnlijk een ontwerp van Hendrick de Keyser is. Daarachter kwam de speelplaats van de armenschool. Er volgden nog enkele verbouwingen en uitbreidingen op het complex. In 1921 stopte de armenschool en de

ruimte werd door de universiteit in gebruik genomen.

Intussen veranderde ook de omgeving drastisch. In 1861 werden Leprozenburgwal en Muidergracht, de verbinding tussen Houtgracht en Nieuwe Herengracht, gedempt, waardoor het Jonas Daniël Meijerplein ontstond. In 1882 begon de demping van de Leprozensgracht zelf, samen met die van de Houtgracht waardoor het Waterlooplein ontstond.

Al voor de Tweede Wereldoorlog werden plannen voor een tunnel onder het IJ gemaakt, die niet werden uitgevoerd door de crisis en de oorlog. Na de oorlog pakte B&W de plannen weer op en na een eindeloos getouwtrek met de landelijke overheid werd in 1968 de

*Boven: Het Physiologisch laboratorium met Rapenburgerstraat in 1904
Links: Het Physiologisch laboratorium en politiepost in 1906.*

IJtunnel opgeleverd. Om een goede entree vanuit het zuiden te krijgen, werd de Weesperstraat verbreed en een groot deel van de voormalige Jodenhoek gesloopt. Daarbij sneuvelde ook de bebouwing die net honderd jaar eerder in de plaats van het Leprozenhuis was gekomen. Alles om nu plaats te maken voor het Mr. Visserplein, compleet met kruisingsvrije doorgang onder de grond. In het stuk over de verkeersdoorbraak [Weesperstraat](#) wordt het vervolg van

Boven: Er wordt hard gewerkt aan het Mr. Visserplein. Voor de onderdoorgang moesten oude fundamenteën van de brug over de Muidergracht gesloopt worden (1967).

Rechts: Het Jonas Daniël Meijerplein en aansluitend het Mr. Visserplein in 2015.

deze slooppartij verder toegelicht, want ook het Mr. Visserplein is al weer op de schop gegaan. Er wordt nog steeds gezocht naar een zinnige bestemming voor de onderdoorgang. Die ligt er als een verwaarloosd spelonk en vooral erg ongebruikt bij.

Aflevering 39 werd samengesteld uit materiaal van Ria Scharn, Anneke Huijser, Anna Denekamp, Robert Raat, dr. L. Jansen (OA) en B. de Ridder (OA).

In de tekst worden een aantal PDF's op Theo Bakkers Domein aangehaald met relevante passages over het Leprozenhuis. Lees daarom ook: [Anthoniusgasthuis](#), [Leprozenhuis](#) en Verkeersdoorbraak [Weesperstraat](#).

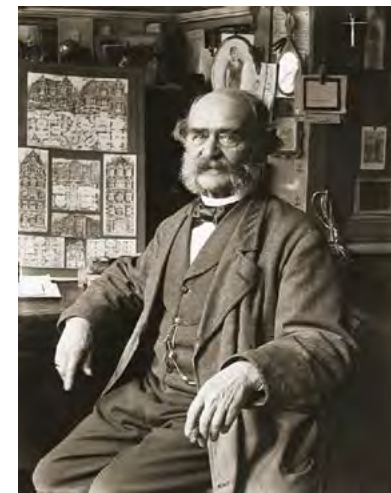

Week 40 - Eerste ambachtsschool in Amsterdam - 1861

Het opheffen van alle gilden in 1798 was één ding, maar het continueren van de diverse opleidingen tot ambachtsman binnen het gildesysteem zouden daarmee óók wegvallen. Daarom bleef dat systeem, in feite de voorloper van het leerlingenstelsel, voorlopig bestaan tot er iets nieuws bedacht was. Maar met het wegvallen van het gilde-toezicht op de bazen ontstonden vaak ongewenste effecten als uitbuiting en bewust beperkte opleiding om de leerling als werknemer aan het bedrijf te binden. Dat sukkelde enkele decennia door tot er initiatieven vanuit de bouwbranche ontwikkeld werden om tot een behoorlijk stelsel te komen. Eén van die initiatieven ging richting schoolse opleiding, buiten de bedrijven om.

De Onderwijswet van 1857 had een doorbraak kunnen zijn maar, daarin werd voorbij gegaan aan vakonderwijs. Als voorgezet onderwijs na de lagere school waren alleen vormen als HBS en ULO bedacht. Voor het overig onderwijs stond alleen een 2-jarige vorm van de HBS ter beschikking, maar behalve tekenen leidde geen enkel vak op voor praktische beroepen. Die tweejarige schoolvorm - overigens alleen in steden boven de 10.000 inwoners

- werd dan ook algemeen genegeerd en stierf een roemloze dood. Gemiste kans zou je kunnen zeggen!

De praktische opleidingen werden door het particulier initiatief ingevuld. Er kwamen, behalve huishoudscholen, veel vakscholen of industriescholen voor meisjes en ambachtsscholen voor jongens. Soms op confessionele grondslag, soms op maatschappelijke. Het hieronder besproken initiatief was zeker niet het enige op dat gebied, maar wel het eerste.

Maatschappij van den Werkenden Stand

In 1853 was op initiatief van Evert Hendrik Hartman de Maatschappij tot verbetering van den werkenden stand opgericht, waarin een groot aantal werkbazen op het gebied van de bouwvakken deelnam. Een werkbaas kon een werkgever zijn, maar ook een 'gepatenteerde' werkman, iets dat we vandaag ZZP-er zouden noemen. Eind 1854 had de Maatschappij al 200 leden. In de beginjaren hield

Boven: Initiatiefnemer van de ambachtsschool architect Johannes H. Leliman

Links: Het gebouw van de Maatschappij voor de werkende stand O.Z Voorburgwal 3

de Maatschappij zich bezig met werkverschaffingsprojecten, maar in 1857 werd in de statuten de mogelijkheid van scholing opgenomen. Men dacht in eerste instantie aan de mogelijkheid om leerlingen een der bouwvakken bij te brengen in de werkplaats van een aangesloten werkbaas. Aangevoerd door architect Johannes Hermanus Leliman poogde een deel der leden te komen tot een ambachtsschool met zowel dag- als avondopleidingen. Leliman was aangesloten bij de Maatschappij ter bevordering der bouwkunst

en was lid van de kunstenaarsvereniging Arti et Amicitiae. Hij had zijn opleiding in Frankrijk genoten en had ook verder veel buitenlandse contacten. Daardoor had hij veel invloed op het Amsterdamse bouwwereldje en goed contact met de directeur van Gemeentewerken Jacob Verheij. De laatste zou nog een rol spelen bij de oprichting van de ambachtsschool op 30 juni 1860. Vergeefs werd er

Boven: Het eerste eigen gebouw voor de ambachtsschool stond in de Gravenstraat.

Rechts: In de Gravenstraat kon eindelijk een smidse ingericht worden, maar de ruimte moest die met andere richtingen delen. Daaronder de tekenzaal op de bovenste verdieping, met lichtkoepels voor het broodnodige licht.

een beroep gedaan op de overheden om aan subsidie te komen. Ook een nijverheidstentoonstelling, waar producten verkocht werden ter financiering van het project, bracht onvoldoende op. Ten einde raad startte op 15 januari 1861 de eerste ambachtsschool in het clublokaal op de bovenverdieping van het gebouw van de Maatschappij, Oudezijds Voorburgwal 3. Voor de 50 leerlingen in dit eerste jaar was dat een verre van ideale locatie. Het gebruikte lesmateriaal, tenminste de grote stukken als tekentafels, werd na elke les naar beneden gesjouwd en in een schuit in de gracht opgeborgen. De meeste belangstelling bestond voor het timmeren en smeden. Niet toevallig waren dat ook de beroepen waarin het beste verdiend werd. Het beroep van timmerman was daarom zo populair, omdat de timmerman vanouds de hoofdaannemer bij een bouwproject was. Het aanbod was echter veel breder; van bankwerker, stukadoor, loodgieter, stempel-

maker, horlogemaker tot schrijnwerker en beeldhouwer. Pas in 1871 zou het aantal richtingen slinken tot vier. Zonder overheidssubsidie bezorgden de financiën de leiding steeds hoofdpijn. De school dreef op donaties van sympathisanten. De opbrengsten uit werkverschaffingsprojecten van de Maatschappij verdwenen vaak in de kas van de school. In 1863 kreeg de school eindelijk een subsidie van de gemeente Amsterdam: f 3000,-. In datzelfde jaar kreeg de school de beschikking over de leegstaande armenschool in de Gravenstraat. Naar ontwerp van Leliman werd de hele voorgevel vervangen om ruimer daglicht binnen te krijgen.

Boven: De Weteringschans in 1891 met de in 1877 verbouwde ambachtsschool.
Links: Feestelijke opening van de ambachtsschool in 1868.

Jacob Olie Jbzn. (1834-1905)

Nadat twee tekenleraren in de eerste maanden 'gillend' weggelopen waren kwam Olie als derde leraar bij de school. Olie was opgeleid tot timmerman toen hij bij architect/aannemer H. Hana in dienst kwam. Behalve dat hij door meester-timmerman 'baas Lotz' de fijne kneepjes van het vak bijgebracht kreeg, werd hier ook zijn tekentalent ontdekt en bevorderd. Het hielp dat Olie zeer leergierig was en hij werd opgenomen op de privé-ambachtschool van Hana. Als zestienjarige werd Olie al lid van de Maatschappij ter bevordering der Bouwkunst en kwam zo in het artistieke milieu van de architecten- en kunstwereld terecht. Samen met zijn vriend en kunstschilder Johan Adolph Rust behaalde Olie als een der eersten in Nederland zijn middelbare akte tekenen. Olie was een duizendpoot en verrichtte wonderen voor de school door al of niet met zijn leerlingen schoolmeubilair, lesmateriaal, inrichtingen, ontwerpen voor diploma's en oorkonden te maken. De hele school ademde de invloed van Olie en dat alleen ten goede.

We kennen Olie ook als fotograaf van zijn geboortestad. Het is daarbij opvallend dat de productieve perioden vóór en ná zijn directeurschap liggen. Hij experimenteerde met zijn zelfgebouwde camera van ongeveer 1860 tot 1864.

Toen hij de school in 1890 verliet kende hij een tweede productieve periode tot zijn overlijden in 1905.

Daar kon eindelijk een serieuze smederij ingericht worden. De ruimere behuizing kwam als geroepen want het aantal leerlingen was opgelopen tot ongeveer 100. De slechte ventilatie in het eeuwenoude pand en het gebrek aan daglicht waren echter problematisch, zodat de directie bleef uitkijken naar een betere behuizing.

Het initiatief voor een ambachtsschool trok in binnen- en buitenland de aandacht. Er werden artikelen gepubliceerd over het schoolstelsel, ook in buitenlandse tijdschriften, en dat leidde tot studiebezoeken aan de school. Tekeningen en andere werkstukken van leerlingen werden in Parijs, Philadelphia, Wenen, Londen en zelfs in Japan tentoongesteld en koning Willem III toonde interesse. Dat leidde op 13 april 1866 tot een bezoek aan de school. De directie en de Maatschappij wisten dat ze op de goede weg waren.

In 1867 achtte de directie de tijd rijp om eindelijk een behoorlijke school neer te zetten. Gesteund door giften en leningen werd op de Weteringschans voor f 40.000,- de voormalige sterkwater-, terpentijn-, en vermiljoenstokerij en zwavelraffinaderij *De Rijzende Zon* gekocht en het lopende huurcontract voor de stad grond overgenomen. Na de huurperiode kocht de school de grond van de stad voor iets minder dan f 10.000,-. Het perceel lag op de hoek met de Nieuwe Vijzelstraat, het verlengde van de Vijzelgracht. Het gebouw werd totaal gestript en daarna volgens een plan van architect Gerlof Bartholomeus Salm verbouwd tot een heus schoolgebouw van twee verdiepingen. Op 3 april 1868 opende de school de deuren als 'Afdeling Ambachtsschool voor de Arbeidende klasse'. Directeur werd tekenleraar Jacob Olie Jbzn., die bijna vanaf het eerste begin aan de school verbonden was. Naast het directeurschap bleef Olie gewoon les geven. Het nieuwe gebouw beschikte over een timmerwinkel met zeven schaafbanken, een lint- en cirkelzaag en kisten met de be-

nodigde gereedschappen. Daarnaast een volwaardige 'smidse' met daarbij een draaiwerkplaats. Een groot deel van deze nieuwe uitrusting was een geschenk van koning Willem III tijdens zijn bezoek in 1866 en was noodgedwongen tot nu toe in opslag gebleven. Verder was er een bouwkunde-tekenzaal met acht dubbele tekentafels, een

Boven: De Tweede Ambachtsschool van de Maatschappij voor de werkende stand in de Westerstraat, in het gebouw van een opgedoekte burgerdagschool.

boetseerkamer met enkele boetseertafels en een tekenzaal voor het tekenen 'naar de natuur'. Het was een waar genoegen voor leerlingen en leraren om in het ruime en lichte gebouw te werken. De school was ingericht voor een maximumaantal van 150 leerlingen en dat bleek voor een lange tijd voldoende capaciteit. In 1877 moesten er voor 't eerst leerlingen geweigerd worden, omdat de school ze niet kon bergen, maar na 1883 gebeurde dat niet meer. In 1877 was een ingrijpende verbouwing gestart. De ruime voortuin vóór de school werd volgebouwd, wat een vloeroppervlak van ongeveer 700 m² opleverde en de capaciteit behoorlijk vergroete. De grotere capaciteit kwam ook door het ontstaan van meer soortgelijke scholen in Amsterdam, niet te vergeten de *Tweede Ambachtsschool* die de Maatschappij inrichtte in een schoolgebouw in de Westerstraat. Dat was een zieltogende burgerschool van de tweejarige soort waar eerder sprake van was en die absoluut niet aansloeg.

De ambachtsschool werd een schooltype dat over heel Nederland verspreid raakte. Er waren twee-, drie- en vierjarige opleidingen. Ook was het mogelijk om een vierjarige opleiding al na drie jaar te verlaten met een daarbij passend getuigschrift. De ambachtsschool verzorgde op den duur opleidingen tot smid, timmerman, meubelmaker, huisschilder, bankwerker, instrumentmaker en elektricien. Ook waren er cursussen koper-, lood- en zinkbewerken, elektriciteitsleer en auto-, motor- en rijwielhersteller. De scholen kozen de opleidingen zodanig dat die aansloten bij de behoefte van de toekomstige arbeiders en werkgevers. In 1952 veranderde de naam van de ambachtsschool in Lagere Technische School (LTS). De Mammoetwet van 1968 maakte een eind aan het schooltype.

In 1891 kregen beide scholen rijkssubsidie, wat de positie verbeterde.

Rechts: De Weteringschans vandaag met herbouwde en verbouwde woonwinkels.

Dat is ook het jaar dat directeur Olie definitief afscheid nam van zijn troetelkind, om zich verder aan de kunsten te wijden. In 1918 maakte de ambachtsschool op de Weteringschans plaats voor de eerste grafische school in Amsterdam. Om die te faciliteren werd in 1920 opnieuw verbouwd, waardoor de grafische school een afdeling machinezetten (Linotype) kon inrichten.

In 1934 werd het schoolgebouw afgebroken om er een warenhuis van Winter & Co te bouwen. Het heette een verbouwing te zijn maar er bleef niet veel meer over dan fundamentelementen en wat constructieelementen. De verantwoordelijk architect was Johannes Duiker. Sinds die tijd is er nog tweemaal verbouwd tot het futuristische geheel dat er nu staat. Al die tijd bleef het een woonwinkel, maar onder verschillende firma's, o.a. *Huis en Haard*. Ergens in de krochten moeten nog bouwelementen van zowel zwavelraffinaderij als ambachtsschool verborgen zitten.

Aflevering 40 werd samengesteld uit materiaal van Kees Huijser, Ria Scharn, B.J. Reedijk (OA), architect L. Göbel en Harry Verhoeven.

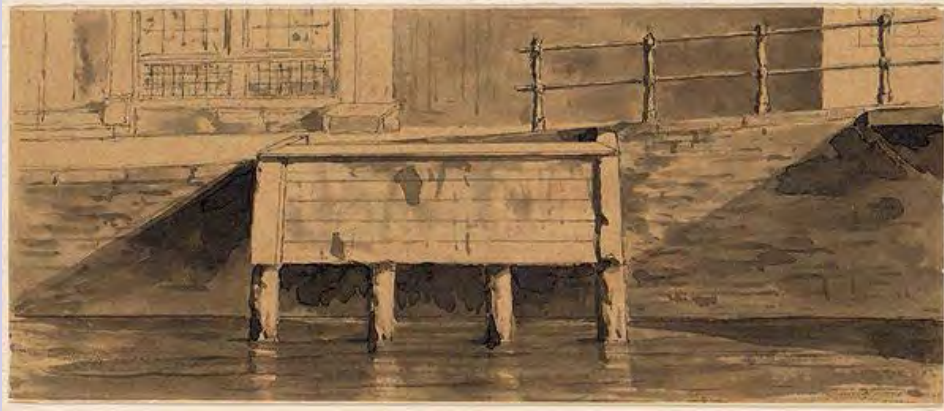
Week 41 – Invoering gesloten vuilnisemmer 1931-1937

Al eeuwen probeerde de stedelijke overheid de bevolking te dwingen het afval niet zomaar ergens te dumpen maar naar afvalcontainers te brengen. De georganiseerde vuilnisophaaldienst bij de bevolking aan huis hebben we aan de door Franse ideeën beïnvloede Bataafse Republiek te danken. In 1804 begon die service en jarenlang werd die aan particulieren uitbesteed. In 1877 trok de gemeente Amsterdam die dienst aan zich door de instelling van de gemeentelijke Stadsreiniging (SR). In eerste instantie gebeurde dat op dezelfde manier als voorheen met een open wagen die door een paard getrokken werd. Het vuil werd gestort op enkele aan de rand van de stad gelegen vuilnisbelten. *Dat kon beter!*

Met de bouw in 1919 van een vuilverbrandingsinrichting in Amsterdam-Noord werden gesloten bakken ingevoerd die van de wagens konden worden getakeld voor vervoer over water naar Noord. Hetzelfde kraantje takelde dan weer een lege bak – met een inhoud van 3 m³ – op de wagen. De vuilnis werd in emmers en teiltjes aangeboden en met de hand in de bak gestort. Het aan de stoep rand zetten van het vuil gebeurde door de bewoners. *Dat kon nog beter!* In 1931 werd besloten grotere en deze keer gemotoriseerde vuilniswagens aan te schaffen, waar gesloten systeememmers bij hoorden. Deze Faun-wagens hadden bakken met een inhoud van 6,4 m³, een ruime verdubbeling van de capaciteit. Elk adres kreeg tussen 1932

Boven: In vijf jaar tijd werden ongeveer 250.000 nieuwe vuilnisemmers uitgereikt. Links: Een propagandafoto: vanaf nu zou het vuilnisophalen een 'feest' worden.

Afvalophaaldienst door de eeuwen, van centrale vuilnisbak boven de grachten (boven) tot verschillende vuilniswagens. Onder het huisvuil aan de straat gezet.

en 1937 een eigen emmer in bruikleen. De emmers waren van plaatstaal en verzinkt om roest te weren. Die dienden gemerkt te worden zodat ieder zijn eigen emmer terug kon vinden. De Gemeente stuurde werkelozen langs de deuren om voor een dubbeltje het huisnummer op de emmer

te schilderen. In volksbuurten werd maar vijf cent gevraagd. De standaardemmer had een inhoud van 33 liter, een winkelemmer 55 liter en voor ouderen waren er kleinere van 20 liter. De bakken van de Faun-wagens waren volledig gesloten opdat ze maar geen stank zouden verspreiden. Er waren achterop drie schuiven die elk door het deksel van de ingehangen vuilnisemmer bediend werden zodat de inhoud gestort kon worden. In de overgangperiode was het nog behelpen, omdat veel bewoners de nieuwe emmer nog niet hadden gekregen, maar begin 1937 was de distributie afgerond.

De hele operatie had als voordeel dat de stank van afval uit de stad gebannen werd. Maar het grote winstpunt lag toch in de enorme besparing die behaald werd. Na het afdanken van 115 paardenwagens en 15 elektrische vuilniswagens reden er ná 1937 nog maar 80 Faun-wagens. Ook het vervoer van de vuilnis naar de vuilver-

branding ging efficiënter doordat de bakken ruim de dubbele capaciteit hadden. De sleepboot trok dus tweemaal zoveel en in de verbrandingsoven werd met dezelfde handeling tweemaal zoveel gestort. De inzameling van huisvuil gebeurde drie maal per week. Om brandstof te besparen werd die frequentie in het oorlogsjaar 1940 verlaagd en is na de oorlog nooit meer teruggedraaid. Voor de bevolking was de invoering van de gesloten vuilnisemmer zelfs nog van groter belang. De hygiëne binnenshuis verbeterde met sprongen en de vermindering van de bijbehorende stank in het huis was een plezierige bijkomstigheid. De aanzienlijke verbetering van het straatbeeld op de vuilnisophaaldagen eveneens. Dat was dus de reden voor het maken van de propagandafoto's van de quiz van deze week.

Boven: De 20 liter emmer voor bejaarden en alleenwonenden.

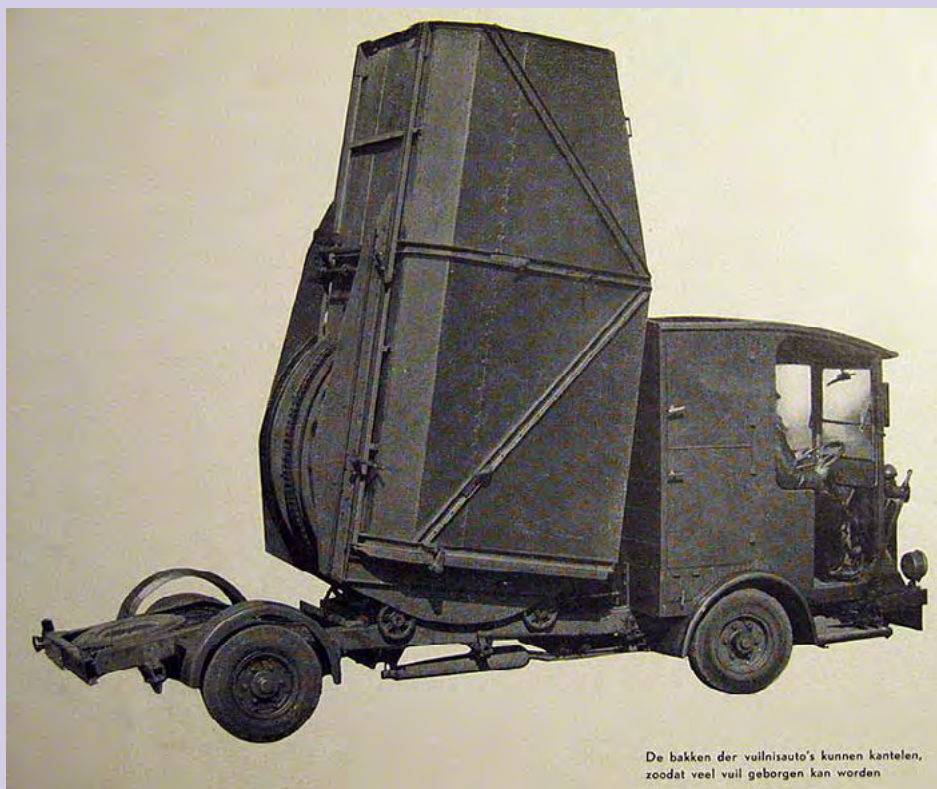
Rechts: De quizfoto's van deze week: voor en na invoering van de gesloten vuilnisemmers verbeterde het straatbeeld.

De Faun-wagens kwamen uit de fabriek van Faun in het stadje Lauf an der Pegnitz in Beieren (D). Het stuur zat rechts en alle bediening kon staande op de treeplank uitgevoerd worden. Zodoende kon de chauffeur aan de trottoirzijde afstappen en snel meehelpen met de inzameling. Mar-

kant is de grote handrem aan de zijkant van de wagen. Ook latere vuilniswagens kwamen uit dezelfde fabriek, zodat de term Faun-wagens niet alleen voor de eerste series geldt.

De bakken der vuilnisauto's kunnen kantelen, zoodat veel vuil geborgen kan worden

De komst van de vuilniswagens werd door een 'rateljongen' aangekondigd. Hij liep voor de wagen uit om te waarschuwen en pas dan mochten de emmers buiten gezet worden. Bij politieverordening (1935) werd het verboden om eerder het vuil aan de straat te zetten. Toen de rateljongens begin 50-er jaren afgeschaft werden, bleef de verordening van kracht, vooral om te voorkomen dat de avond ervoor al vuilnis op straat gezet werd. In 1955 paste men de verorde-

ning speciaal voor werkende vrouwen aan, zodat er op ophaaldagen emmers buiten mochten staan van 7 uur 's morgens tot 6 uur 's avonds. En meteen waren daar de 'morgensterren' weer...!

Als de bak van de Faun-wagen vol raakte, kon de bak 90° gekanteld worden, waardoor het vuil onderin ophoopte en de vulopeningen weer vrij kwamen. Toch kwam het moment dat de hele bak geleegd moest worden. De wagen reed naar een verzamelpunt in de stad; altijd een kade waar speciale schuiten voor de wal lagen en een kraantje op de wallekant. De kraan tilde de volle bak van de wagen in de schuit en pikte aansluitend een lege op om die weer op de wagen te zetten. En voort konden de vuilnismannen weer, terug naar de straat waar ze gebleven waren.

Boven: De rateljongen waarschuwde dat de vuilniswagen in aantocht was.

De schuiten werden in lange slepen naar de vuilverbranding in Noord gevaren. Die stond aan de Papaverweg met de achterkant tegen het Van Hasselkanaal. Onderdeel van de inrichting was een lopende hangband waar de opgehesen bakken een voor een aan gekoppeld werden. Boven een stortkoker werd een achterklep van de bak geopend en stortte het vuil in een bunker, vanwaar het naar de verbrandingsovens getransporteerd werd op een smalle lopende band. Aan die band werden controles uitgeoefend op de inhoud. Wat wel en wat niet in de oven kon, werd daar bepaald en gesorteerd. In 1928 werd een vliegvas-vanger geïnstalleerd, die onverbrande deel-

*Boven: Verzamelplaats Bilderdijkkade voor de hoofdvestiyging van de Stadsreiniging
Rechts: Een sleep op weg naar de vuilverbranding in Amsterdam-Noord*

tjes onderschepte en terugvoerde naar de oven voordat ze door de schoorsteen in de omgeving neer konden dwarrelen. Aan het proces werd voortdurend gesleuteld en in 1966 werd een nieuwe installatie in gebruik genomen en de oude in 1969 stilgelegd. Zie verder het kader over de AVI.

Het inzamelen van huisvuil is decennialang zo doorgegaan, met hoogstens aanpassingen aan het materieel, bijvoorbeeld het vergroten van de capaciteit of het gemak voor het bedienend personeel. In 1961 kwamen er wagens met roterende trommels om het vuil op te duwen en daarna wagens met pneumatische installaties. Omhoog tillen van emmers was er allang niet meer bij.

Vuilverbranding /AVI-Noord

In 1919 werd de vuilverbranding door burgemeester Tellegen officieel geopend. Het gebouw beschikte over 8 ovens, elk met een eigen schoorsteen. Op het terrein was een hijsinstallatie die de bakken uit de schuiten takelde. Via een lopende band, een z.g. ringbaan op 15 meter boven de grond, verdwenen de bakken in de fabriek en werden ze gelegd in een opslagplaats, de bunker. Op een later tijdstip werd de inhoud naar de oven getransporteerd en verbrand. In mei 1966 werd een nieuwe vuilverbranding in dienst genomen en de naam werd veranderd in Afvalverwerkingsinstallatie-Noord (AVI-Noord). Afval klinkt iets vriendelijker dan vuil. De nieuwe installatie had 4 ovens met slechts 2 pijpen, die wel 103 meter hoog waren. Deze installatie bleek in 1980 al weer te weinig capaciteit

te hebben en men besloot een vijfde oven te bouwen. Dit stuitte op zoveel verzet van de milieubeweging dat dit voor de rechter werd uitgevochten. De SR haalde bakzeil en verkaste in 1993 naar het Westelijk Havengebied waar een nieuwe installatie werd gebouwd. (AVI-West). De schoorstenen in Noord zijn in 1993 opgeblazen. (fragment uit het binnenkort te verschijnen 150 jaar industrie in de Buiksloterham door Wim Huissen)

Het dumpen van grofvuil in de Amsterdamse grachten is een eeuwenoud probleem, waar zich menig bestuurder de tanden op kapot gebeten heeft. Enerzijds werden speciale schoonmaakvaartuigen ingezet om de troep te verwijderen, anderzijds probeerde men de bevolking op te voeden. Vijf ploegen met evenzovele vaartuigen waren elke dag in de weer om de grachten schoon te maken. Ver na de Tweede Wereldoorlog is dat opvoeden door vele publiciteitscampagnes voor het grootste deel gelukt, maar zonder de schoonmaakvaartuigen met hun gigantische schepnetten kunnen we nog steeds niet.

*Boven: Speciaal schoonmaakvaartuig voor drijfvuil in de grachten.
Rechts: Het bewijs dat dit niet voor niets was. Deze niet eens zo oude foto laat zien hoe de gracht er uitziet na het dooien van het ijs in de gracht.*

De scheiding van afval door de aanbieder is de grootste wijziging in het geheel. Vandaag wordt er gescheiden in bioafval, chemisch afval, plastic, papier, glas, grofvuil en wat er overblijft is restafval. Alleen dat laatste wordt nog door de deelgemeenten opgehaald. De wagens zijn aangepast aan het aanbieden in plastic zakken. De rest moet de gebruiker naar speciale containers brengen of bij een milieudepot aanbieden.

Aflevering 40 werd samengesteld uit materiaal van Adriaan de Kater, Ria Scharn, Maaïke de Graaf, Anneke Huijser, Robert Raat en uit een redactionele special over 75 jaar Stadsreiniging in OA4 (1952).

Week 42 - Het einde van het trampaard

De aanleiding tot de oprichting van de De Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (AOM), of zoals de altijd vindingrijke Amsterdammer hen betitelde: 'ouwe emmer', was de door particulieren in 1871 in het leven geroepen omnibusdienst van de Plantage naar de Dam, die in juli 1872 daadwerkelijk ging rijden. De opzet was het gezamenlijk naar het werk in de stad en weer naar huis rijden van enkele welgestelde inwoners van de Plantage, waaronder Westerman, de oprichter van Artis. De rest van de dag mochten hun dames over de omnibus beschikken. In de in datzelfde jaar 1872 opgerichte AOM vonden de heren een betrouwbare exploitant en aan die maatschappij werden twee omnibussen met bijbehorende perso-

neel, stalling en outillage overgedragen. In de volgende twee jaren werden nog vijf nieuwe lijnen in het leven geroepen, waardoor een redelijke dekking van de stad bereikt werd. Nu was het rijden met karrewielen over kinderhoofdjes geen pretje en in 1875 schakelde de AOM over op railvervoer. In overleg en in feite uitgevoerd onder toezicht van ingenieurs van Publieke Werken werden rails door de stad gelegd en waar nodig bruggen verlaagd of verbreed. Alles in nauw overleg met de Gemeente Amsterdam. De AOM kreeg een langjarige concessie en concurreerde met zijn geruisloze en comfortabele trams zijn mededingers uit de weg.

Dagelijkse praktijk

De tramwagens waren uiterst licht geconstrueerd om aan één trekpaard voldoende te hebben. Dat vergde een gelijkmatige verdeling van de passagiers over de tram, iets waar de conducteur zijn handen

Boven: Statiefoto van een tram met koetsiers van de AOM.

Links: De AOM hield de omnibussen van het eerste uur er als attractie bij. Deze foto is van 1884 en genomen in de Plantage Middenlaan.

aan vol had. Als hij niet oplette ontspoorde de wagen heel makkelijk. Niet dat dat zo'n probleem was, want een paar potige mannen tilden de wagen net zo makkelijk weer in de rails.

Tramwagens reden zoveel stiller dan koetsen dat ze een gevaar in het verkeer vormden. De niet bedachte voetganger liep al te makkelijk voor de tram. Daar vond men de trambel voor uit en de koetsiers maakten er een *act* van om de bel op een eigen wijze, letterlijk met zelfverzonnen riedels, te bespelen. Als de andere weggebruikers maar attent gemaakt werden op hun komst.

Er bestond niet zoiets als een halte. Op straat gebaarde men naar de koetsier dat men mee wilde rijden en op de wagen werd de con-

Boven en rechts: op de Dam veroorzaken de paardentrams, afgewisseld met koetsen en aapjes, voor een flinke drukte.

ducteur verwittigd dat men uit wilde stappen. Beide precies daar waar nodig. En dat was alleen voor onbekende passagiers nodig; de bestuurder en conducteur kenden hun vaste klanten en stopten automatisch voor de juiste deur. In 1902 werd de woordenschat van de Amsterdammers verrijkt met het woord 'tramhalte'. Dat was even wennen! De kranten stonden vol met boze ingezonden brieven. En een boze juffrouw riep: "weet je nu nog niet waar ik woon?"

Waar personeel en passagiers ook erg aan moesten wennen waren de kaartcontroleurs ná 1900. Als dieven in de nacht sprongen die op een tram om de vervoersbewijzen te controleren. Het personeel vond dat een motie van wantrouwen en de passagiers vonden het vooral lastig. En dat terwijl er in 1900 geen enkele zwartrijder betrapt kon worden!

De AOM en zijn paarden

Een ding is zeker. De directie behandelde de paarden beter dan de mensen! Op elke tram was een paardendecken vaste inventaris. Een warme winterjas met bontkraag voor de koetsier bij lange na niet. Die kwam pas na veel ophef en krantenartikelen vanaf 1880 en dan nog mondjesmaat alsof ze goudgeld kostten. Over de stad verdeeld waren er 15 paardenstallen. Na de laatste rit moest de conducteur zijn inkomsten afdragen en de koetsier bracht het paard naar stal en verzorgde het daar. Daarna konden beiden naar huis lopen; de laatste tram was immers allang vertrokken. De paarden waren in het algemeen pittig en niet te groot van stuk. De afdankertjes van de brandweer waren erg in trek. Dat waren vurige jonge paarden die gewend waren de brandweerwagen met topsnelheid door de stad te

sleuren. Als ze wat ouder werden, waren ze bij de AOM zeer welkom. Een heel verschil met de paarden van de particuliere koetsen en aapjes. Die waren vaak afgeleefd.

De eerste paardentrams waren heel lichte rijtuigen met plaats voor 12 á 14 passagiers. Die konden door één paard getrokken worden. Op sommige lijnen, zoals naar de Plantage, werden grotere wagens ingezet met 20 en 24 plaatsen met twee paarden ervoor. Er werd gemikt op een maximale snelheid van 10km per uur. De paarden deden maar drie uur achter elkaar dienst en kregen dan rust. Zo niet het personeel, dat zo'n 12 uur aan een stuk werkte. Overigens zou ook bij de GTA pas in 1923 de 48-urige werkweek ingevoerd worden.

*Boven: De paardentrams op de Dam zijn meer dan eens door Breitner vastgelegd.
Links: Remise Willemspark met om de hoek in de Emmastraat de paardenstallen.*

Stamboek AOM-paarden

Vanaf 1872 werd in het stamboek van alle paarden die de AOM aankocht achtereenvolgens vermeld: de datum van aankoop, de naam, het geslacht, de kleur van de vacht, de (vermoedelijke) leeftijd, het ras, van wie of waar gekocht, de merkbare tekenen en een aparte kolom waarin vermeld stond of het paard was gestorven, afgemaakt of verkocht. In totaal staan 3635 paarden op bovenomschreven wijze ingeschreven. Op plaats één staat de merrie Jans en als laatste de ruïn Robert, die op 24 september 1910 van de Amsterdamse brand-

Boven: Paardenstal van de AOM in 1875.

Rechts: De paardenjongens van de AOM voor de remise in de Linnaeusstraat.

weer werd gekocht. Daarmee wordt meteen duidelijk dat het stamboek ook na de naasting door de Gemeente Tram Amsterdam werd bijgehouden. Bij het opstarten van het stamboek werden behalve Jans nog 23 paarden, die de AOM in 1872 al bezat, in een keer ingeschreven. De leeftijden varieerden van 4½ tot 11 jaar.

Als je nu het stamboek nog eens doorbladert valt de bonte samenstelling op. Er was geen voorkeur voor een bepaald ras en zeker niet voor kleur. Vertegenwoordigde rassen waren o.a. Inlands, Bovenlands, Belgisch, Frans, Ardens, en Oldenburgs. Als kleuren staan bijvoorbeeld vermeld: wit, zwart, bruin, blauw-, rood- en zilvergrijs, vos, schimmel en appelschimmel. In de rubriek merkbare tekenen o.a. kol, scheve bles, klophengst, mokvoet, bijter, snip, snuiver en

pieper. De gekste vermelding is 'vlieg aan het hoofd'. De rubriek 'naam' is het koddigst. Daar staan Pet, Bol, Bok, Bul, Flik, Poes, Hoek en Spoor vermeld. Allemaal eenlettergrepig. Maar ook Annebet, Bettemie, Mietebet, Keetje, Truitje, Koosje, Saartje, Vrouwtje, Boerin en Tante. Dat is nog redelijk 'des paards', maar wat te denken van Bach, Beethoven, Meijerbeer en Wagner, of Dickens, Hooft, Da Costa, Ten Kate, Bilderdijk en Vondel? Een aantal exotische namen: Bazaine, Agrippina, Livarda en Garibaldi. Ze werden door de koetsier bij de naam genoemd en soms ook door de geregelde passagiers. Het voorbalkon was een favoriete plek voor paardenliefhebbers en de eigenschappen werden druk bediscussieerd met de koetsier.

De paarden kwamen in het algemeen uit Nederland. In 1876 nam de AOM 12 paarden ineens over van de Haagsche Tramway. Van de artillerie in Haarlem en Amersfoort werden paarden overgenomen, evenals van Van Gend & Loos. Vanaf 1880 werden ook paarden in het buitenland gekocht. Van handelaar Mernier in Gribomont (L) betrok de AOM honderden paarden. Andere handelaren waren Huriau in Brussel, Gerlach in Londen en Brion in Caen.

Of de paarden stierven of verkocht werden was vaak een uitstel van het onvermijdelijke. Als een paard verkocht werd aan paardenslager Sinck laat zich het lot raden. De merrie Aurora kwam in 1910 te vallen en werd aan Sinck verkocht. De merrie Guurtje was al 7 toen de GTA haar in 1900 met de rest van de AOM-boedel overnam. Ze werd in 1911, toen ze inmiddels 18 jaar was, verkocht aan Sinck. De dierenliefde had zijn grenzen.

In 1904 werden 400 van de toen 754 trampaarden geveild. Naast de elektrische bleef de paardentram nog een tijdje bestaan en werd het bestand langzaam afgebouwd. Pas in 1922 werden de laatste paarden publiekelijk verkocht. Een paard bracht tussen de f100 en f200 op.

Anekdoten

De lijn Dam-Prins Hendrikkade had de eindhalte bij de Schippersgracht. De lijn Czaar Peterstraat-Kadijksplein er tegenover. De stalling voor de paarden was op de Laagte Kadijk en de koetsier die naar de Dam moest diende zijn paard daar op te halen en aan de hand naar de Prins Hendrikkade te brengen. Ooit had een paard een koekje (Amsterdams korstje) gekregen van een banketbakker aan de Schippersgracht en na die keer verdomde het paard het aan die deur voorbij te lopen zonder een nieuwe traktatie. Hij posteerde zich met de voorpoten op de blauw-arduiner stoep en wachtte. Koetsier en bakker waren niet zo goed...

Nog een. Op de Dam werden van diverse tramlijnen de paarden uitgespannen en naar de andere kant gebracht om voor de terugreis opnieuw ingespannen te worden. Er is daarvan nog een heel [oud filmpje](#) bekend waarop dat te zien is. Op een dag werd dat bij de lijn Dam-Willemsparkweg ook gedaan, waarop het paard zich losrukte en op hol sloeg. Dat wil zeggen..., niet op hol. Het had gewoon tabak van het gesjouw en holde richting stal, waarbij het keurig de tramrails volgde. De Paleisstraat in en linksaf de Spuistraat in. En zo verder naar de Emmastraat waar de stal wachtte. Het jammere van deze anekdote is dat niet vermeld wordt of het paard het gehaald heeft.

Naasting

Op 12 oktober 1898 keurde de Gemeenteraad de plannen van B&W goed om de AOM te naasten en de exploitatie zelf op zich te nemen. Op datzelfde moment stopte de AOM met alle investeringen in toekomstige lijnen en uitbreiding van materieel. Omdat de bouw van nieuwbouwwijken buiten de Singelgracht flink op gang was gekomen, werd dit een nijpend probleem. Op de wens van B&W dat de AOM zou beginnen met de elektrificatie van het net kwam geen antwoord, net zo min als op de dringende eis tot uitbreiding van het net met bestemmingen naar de nieuwbouwwijken. Die kwamen er alleen als er kapitaalkrchtig publiek kwam te wonen dat ook van de

*Boven: Het aanbrengen van een bovenleiding in de Marnixstraat: februari 1900
Rechts: Het portaal voor de bovenleiding op de brug over de Brouwersgracht.*

tram gebruik zou maken. Zo was er wel een lijn naar P.C.Hoofdstraat, Vondelstraat en het Willemspark, maar niet over de ceintuurbaan door de nieuwe volksbuurten in het westen van de stad. Die bewoners konden lopen vanaf de Marnixstraat. Reden te meer voor B&W om de broodnodige verbeteringen vast voor te bereiden. In juli 1899 ging de Gemeente Tram Amsterdam (GTA) van start met als directeur J.H.Neiszzen. Die legde de plannen voor aan Publieke Werken, nadat hij zich op een uitgebreide studiereis langs alle grote Europese steden, die de exploitatie van het transport zelf regelden, een beeld had gevormd. Zo kon hij net op tijd voorkomen dat de verkeerde rails werden aangeschaft. Ook werd aan de Brouwersgracht in de buurt van de AOM remise alvast een 'elektrisch station' gebouwd met twee generatoren om het net van eigen stroom te voorzien.

Elektrificatie van het net

Op 1 januari 1900 ging de naasting in en nam de GTA 242 tramwagens, 758 paarden, 777 man personeel in vaste dienst, 45 in tijdelijke dienst en 56 km aan spoor over van de AOM. In februari werd begonnen met het elektrificeren van de lijn Leidseplein-Haarlemmerplein. Gelijktijdig werden 12 motorwagens besteld, die als stroomafnemer een *trolley* hadden. Vanaf 1 augustus 1900 werden testritten gemaakt op het traject, de eerste in de nachtelijke uren om zo weinig mogelijk publiek te trekken. Dat neemt niet weg dat de kranten de

volgende dag bol stonden met verslagen van het schouwspel, waarbij vooral de vonkenregens tussen stroomafnemer en bovenleiding de aandacht trokken. Ook het door de ramen goed zichtbare helverlichte interieur sprak tot de verbeelding. Dat was nog wat anders dan de olielampen van voorheen.

Op 14 augustus begonnen de geregelde diensten met de elektrische tram,

In de eerste twee weken van augustus 1900 werden doorlopend testritten gemaakt. Steeds was er belangstelling voor dit nieuwtje, de elektrische tram.

terwijl de bovenleiding nog niet volledig klaar was. Bottelnek bleek de Bullebak, brug#149 in de Marnixstraat over de Brouwersgracht. De bovenleiding op deze beweegbare brug bezorgde PW de nodige hoofdbreken. De tram stopte voorlopig voor de brug, maar op 4 september werd de lijn weer verlengd tot het Haarlemmerplein. Op verzoek van de Raad werd de lijn toen meteen doorgetrokken naar de Zoutkeetsgracht om de nieuwe Zeeheldenbuurt te kunnen bedienen. Daarvoor moest een andere hobbel genomen worden, namelijk het spoorviaduct van de HIJSM-lijn naar Haarlem. Door het verdiepen van de straat en met nagevoeg platgedrukte stroomafnemer kon dat viaduct net 'genomen' worden.

De trolleys bleken bij nader inzien niet te voldoen en werden in 1902 vervangen door beugels. In 1904 was al 90% van het net 'onder stroom' en in 1906 was alles afgerond.

In 1905 kocht de GTA van de toenmalige eigenaar de lijn Nassauplein-Sloterdijk op. Aan elektrificeren was even nog geen denken en zo werd de GTA alsnog voor vele jaren met een paardentram opgezadeld. In augustus 1916 was ook die lijn eindelijk omgebouwd.

Aflevering 42 werd samengesteld uit materiaal van Kees Huijser, Cor Fijma, Anneke Huijser, Ria Scharn en OA-artikelen door F.H.Freese en speciaal over de paarden door P.S.Bakker.

Week 43 – De huisjes in het Victoriahotel

De prent die de quizvraag van deze week illustreerde, is van Johan M.A.Rieke. Hij maakte deze prent in 1889 voordat deze hoek gesloopt zou worden voor de bouw van het Victoriahotel 1890-1893. Rechts is ook nog een foto van Johannes B.Bickhoff die dezelfde hoek een paar jaar vroeger laat zien.

Op 2 februari 1883 werd voor het eerst gewag gemaakt van het bestaan van een *Hotelonderneming Victoria Hotel* met een startkapitaal van f 500.000,-. In het geniep werden panden bij de hoek van Damrak en Prins Hendrikkade opgekocht en op 10 juni 1889 meldde de *Amsterdamsche Courant* dat de eerst vijf huizen op het Damrak

Boven: De quizprent met de hoek Damrak-Prins Hendrikkade voor de sloop van het Victoria Hotel.

Rechts: Dezelfde hoek op foto uit ongeveer dezelfde tijd.

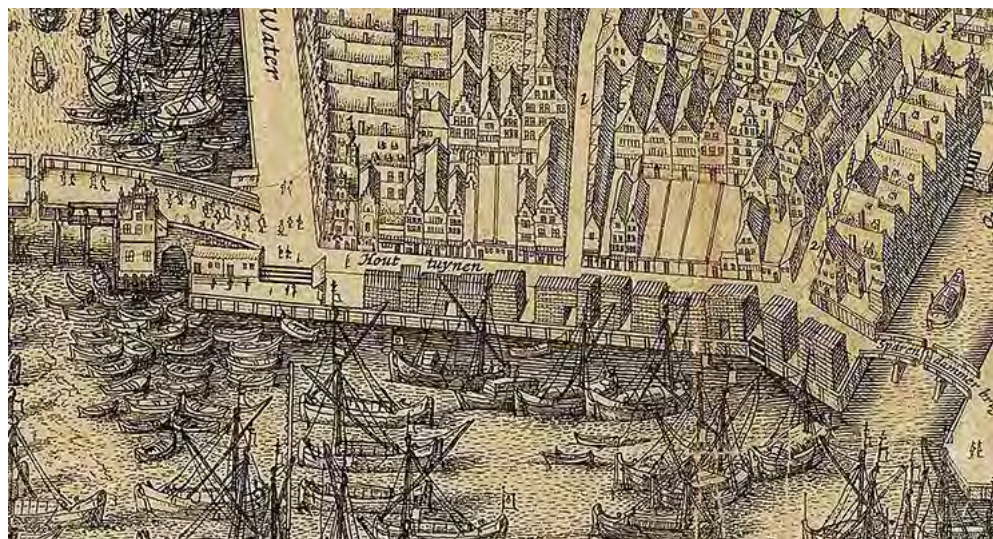
en drie huizen aan de Prins Hendrikkade in bezit waren. Er misten er nog twee: Prins Hendrikkade 46-47 en daar gaat dit verhaal over. Deze twee panden werden bewoond door kleermaker Pieter August Carstens en slijter Johannes Frederik Verburgt. De aankoop was niet gelukt, omdat beide eigenaren een exorbitant bedrag eisten. Carstens had in 1865 f 3105,- voor het lage huis op nummer 47 betaald en tapper Verburgt in 1883 f 14.000,- voor nummer 46. In dat jaar waren de geruchten rond het hotel al algemeen bekend en het is waarschijnlijk dat Verburgt dit veel te hoge bedrag had betaald met vooruitzicht op een flinke winst bij verkoop aan de hotelmaatschappij. Er wordt een geëist bedrag van f 43.000,- genoemd en dat dit zelfs de hotelmaatschappij te gortig was, is begrijpelijk. Je kunt nog filosoferen of Verburgt eigenlijk helemaal niet wilde verkopen,

maar dat hij in zijn onooglijk smalle slijterijtje veel hotelgasten als klant zou trekken was ook niet waarschijnlijk. De conclusie moet zijn dat hij gokte op een hoge winst en misgegokt heeft. Hij had wel buurman Carstens aangezet ook een (te) hoog bedrag te vragen, met hetzelfde resultaat. En die had nu juist een flinke winst kunnen behalen voor zijn eenvoudige onderstuk.

Messenwinkel

Dat van dat onderstuk is een vergissing; het pand werd in 1602 zó gebouwd. Daar getuigen alle tekeningen van die hoek van en ook op de vogelvluchtkaart van Balthasar Florisz uit 1625 staat het lage pandje. Dat had de bewoner van Damrak 2, 't Hoge Huys, bedongen toen ene Thomas Luensz op grond van een voormalige houttuin een oude loods uit medio vijftiende eeuw (mogelijk 1465) wilde vervangen door een woon/werkhuis. In 1602 was een strook buitendijks geplempt land opgeleverd en door de stad verkocht als bouwgrond voor de te verhuizen houttuinen tussen Damrak en Martelaars-

gracht. Dat was de eerste aanzet tot de Haarlemmer Houttuinen. De oude houttuinen moesten opgeruimd worden en daar zou aan het water een vracht- en vervoerscentrum komen dat bekend zou worden als de Texelse Kaay.

De eigenaar Philip Jansz van het Hoge Huys, het latere Damrak 2, bouwde, behalve hoog, bijzonder diep, met de zijgevel ver voorbij het hoekhuis en met ramen in de zijgevel. Door de nieuwbouw op de plaats van de houttuin dreigden die afgedekt te worden en Philip

Boven: Jan de Beijer tekende in 1766 de Nieuwebrug en de Texelse Kaay. Op de hoek het Huis met 't Torentje en daarachter het Hoge Huys met ramen in de zijmuur, die over de Messecas uitzicht hadden op het IJ.

Links: Balthasar Florisz neemt in 1625 de in 1602 gebouwde Messecas mee op zijn kaart. Ook hier is het gebouwtje al zo laag als het vandaag nog steeds is.

Jansz probeerde dat te voorkomen..., en met succes. Luensz mocht slecht één verdieping bouwen en hij moest 7 duim vrij blijven van het Hoge Huys. In werkelijkheid zocht het lage pandje op diverse plaatsen 'steun' aan het buurhuis, bijvoorbeeld voor regengoten, maar dat werd gedoogd. Luensz nam zijn intrek in 'De Aap', het huidige Prins Hendrikkade 45 dat hij ook bezat en verhuurde nr. 47 al snel. Of Luensz ooit iets met hout te maken heeft gehad, blijft vaag, maar feit is dat in het pandje 47 al snel een messenwinkel kwam, die in de stukken de 'messecas' genoemd wordt. Uitbater werd Jan Hendricx of 'Jan van de Messecas'. Wat een 'kas' is weten we door de aflevering over de Korenbeurs op het Damrak (p.190) met opzij een aantal winkelkasten. In 1649 ging de Messecas in andere handen over voor het fabelachtige bedrag van f11.000,-; nieuwe eigenaar werd

Boven: De situatie in 1885. De Texelse Kaay is herdoopt in Prins Hendrikkade en op een gedempt deel van het Open Havenfront is een plantsoen aangelegd.

Rechts: Hermen Misset legde in 1911 het nieuwe hotel vast met de twee pandjes.

Wijnand Jansz Blenck die ook boven de winkel ging wonen. De messen bleven, want daar was goed geld mee te verdienen; Wijnand Jansz stierf als een vermogend man. Het pand werd steeds vererfd tot het in 1736 gerenoveerd werd door de toenmalige eigenaar Gerardus Borstius. Bij die gelegenheid werd een gevelsteen geplaatst: de Messenwinkel anno 1736. De laatste messenverkoper in het pand was Jacobus Leem, tot die in 1746 overleed. Het pand kreeg wisselende gebruikers waaronder warempel een houthandelaar te vinden was. In 1784 kwam het pand in handen van Klaas Sybes die het als geldbelegging kocht en eveneens verhuurde. Achtereenvolgens zat er een chirurgijn, een cargadoor en een boekhandelaar in, opgevolgd in 1845 door kleermaker Carstens. Die huurde het pand eerst en kocht het in 1883, zoals we eerder zagen.

De Maagd van Enkhuizen

Dat ook het latere Prins Hendrikkade 46 rond 1602 gebouwd is, ligt voor de hand maar is niet aantoonbaar. Wat er voor spreekt is het feit dat nummers 46 en 47 een gemeenschappelijke muur hebben. Het was eigendom van Pieter Jacobsz Kerck en bleef in zijn bezit tot 1671. Het werd bekend als de Maagd van Enkhuizen. Kerck had hoger kunnen bouwen omdat hij tegen het nog hogere pand 'De Aap' van

Luensz op nr.45 mocht leunen.

Voor zover bekend was in dit pand altijd een tapperij of slijterij gevestigd.

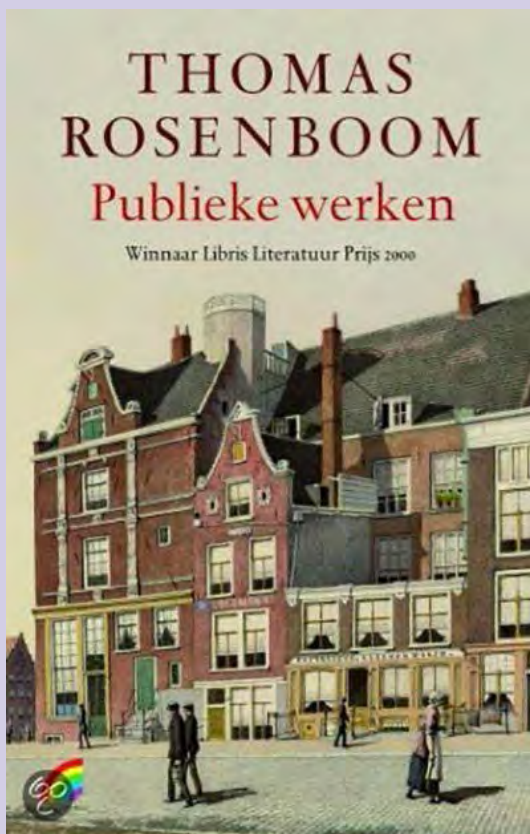
Verburgt overleed in 1916 in zijn pand aan de Prins Hendrikkade en zijn erven verkochten het aan Johannes van den Ende, ook een tapper. Diens nazaten

bleven pand nr.46 gebruiken en kregen goed klandizie van de vele taxichauffeurs die voor de deur op een volgende vracht moesten wachten. De Van den Endes kwamen later ook in het bezit van nr.47 waar ze een sigaren- en tabakswinkel begonnen, die na 1945 ook souvenirs ging verkopen. Op enig moment werden de beide panden in de 60-er jaren opnieuw verhuurd aan Anton Molenaar, die helemaal overschakelde op souvenirs. In 1985 werd de tapperij opgedoekt en het pand door de souvenirwinkel in gebruik genomen.

Aflevering 43 werd samengesteld uit materiaal van Anneke Huijser, Ria Scharn, Erwin Meijers, Hans Goedhart, Robert Raat en het artikel "[De huisjes in het Victoriahotel](#)" van Isa van Eeghen in maandblad Amstelodamum jg.1966 (klik de link om te lezen).

*Boven: Zo bedoelde hotelier/architect Henckenhaf de gevel aan de Prins Hendrikkade
Links: En zoo werd het. Het hotel werd om de dwarsliggers heen gebouwd.*

Publieke Werken

door Thomas Rosenboom

Diverse deelnemers maakten attent op de roman Publieke Werken van Thomas Rosenboom. Die handelt over de bouw van het hotel om de panden van twee onwillige eigenaren heen.

Rosenboom gebruikt een gefingeerde naam voor de bewoner van nr. 46, Walter Vedder, maar de omstandigheden kloppen aardig. Behalve het metier; het was dus een slijter en niet een vioolbouwer.

Kleermaker Carstens mocht wel zijn eigen naam houden,

alleen klopt hier de leeftijd niet. In de roman is het een oude man, maar Carstens was in 1888 58 jaar. Bovendien is van een ziekelijke vrouw geen sprake. Wat juist is, is de tijdelijke verhuizing in 1889: "Al de derde heidag kwam Carstens met verwilderde ogen de zaak in om afscheid te nemen". Het echtpaar verhuisde voor de duur van de bouw van 2½jaar naar de Haarlemmerweg en niet naar De Pijp, zoals in de roman staat. Rosenboom neemt als vaststaand aan dat Vedder (Verburgt) nooit heeft willen verkopen. In de roman vraagt Vedder f 50.000,- voor zijn huis terwijl de hotelmaatschappij f 20.000,- biedt.

In december 2015 komt ook nog eens een verfilming van deze roman uit. Lekker dik aangezet, maar met aandoenlijke opnamen van een nageemaakt oud-Amsterdam. Klik de filmposter hieronder voor de trailer. Klik de afbeelding boven voor een impressie van de filmopnamen in Amsterdam. (zolang beiden op het net ter beschikking zijn!)

Week 44 - Het huis van de burgemeester

Korte geschiedenis Herengracht 502

In de Vierde Uitleg kocht Everard Scott in 1665 twee percelen aan de Herengracht (erven 35 en 36) en de twee corresponderende percelen (55 en 56) aan de Keizersgracht in park D, dat is tussen Vijzelstraat en Reguliersgracht. Hij verkocht ze in 1671 voor f 21.000,- onbebouwd door aan zijn neef Paulus Godin, bewindhebber van de WIC. Deze liet er in 1671-'72 aan de Herengracht een dubbel woonhuis van 14,9 meter breed op neerzetten. Het had een wat plompe classicistische baksteengevel met rechte kroonlijst en schilddak. Het had vijf traveeën met in het midden-travee een ingangspartij met beeldhouwde omlijsting rond toegangsdeur en eerste verdieping en met een balkon dat door twee kolommen werd ondersteund. Daaraan dankte het huis de naam “Huis met de kolommen”. De benedenverdieping had verder geen vensters

maar vier pakhuisdeuren.

Het huis had géén stoep in de gebruikelijke zin, d.i. naar een beletage, maar slechts enkele treden naar de hoofdingang. Dat was toen alleen gebruikelijk bij huizen met gemengde woon-werkfunctie. Godin liet op het dubbelperceel aan de Keizersgracht

Links de tekening die Caspar Philips van het huis maakte voor zijn grachtenboek (1776).

Rechts de situatie in 1926, het jaar dat het huis aan de Gemeente Amsterdam werd aangeboden als ambtswoning voor de burgemeester.

een koetshuis bouwen, dat in 1684 gereed kwam. Zo kreeg het huis zijn bijna 50 meter diepe tuin.

De nakomelingen van Godin woonden hier in wisselende samenstelling, totdat in 1791 een van hen, mr. Andries Deutz van Assendelft, stadsarchitect Abraham van het Hart opdracht gaf tot een grondige verbouwing in Louis XVI-stijl. De benedenverdieping kreeg een hardstenen bekleding en vensters in plaats van de pakhuisdeuren. Het beeldhouwwerk rond de ingangspartij verdween, waardoor het effect nog soberder werd. In 1804 verkocht Deutz het pand inclusief koetshuis voor f 115.000,- aan Theodoor Gülcher.

Diens erven verkochten het in 1830 weer voor f 22.650,- aan Willem Gompertz, die in 1832 voor f 33.000,- aan Cornelis Kops en die in 1869 voor f 35.000,- aan jhr. Hendrik van Loon van bankhuis Hope&Co. Deze was getrouwd met Louise Borski, die het pand in 1870-'74 binnen en buiten liet verbouwen en moderniseren. Daarbij werd het dak gewijzigd waarbij het de huidige 'oeils de boeuf' kreeg, zonder overigens de kapconstructie te wijzigen. De erven Van Loon

Links de achtergevel van Herengracht 502 met de grote stadstuin.

Rechts de presentatietekening van Abraham van der Hart voor de verbouwing van Herengracht 502.

verkochten het pand in 1907 voor f 100.000,- aan Jacob Cremer, die o.a. president van de Nederlandsche Handels Maatschappij was. Gelijktijdig startte Cremer de bouw van het grootste woonhuis dat ooit in Nederland werd gebouwd op het landgoed 'Duin en Kruidberg' te Santpoort, waar hij het grootste deel van het jaar doorbracht en alleen 's winters in Amsterdam verbleef. Het grondstuk werd in 1907 meteen gesplitst, waardoor het koetshuis kadestraal gescheiden werd. Het pand aan de Herengracht werd in 1907-'08 verbouwd door architect Herman Walenkamp, die ook de huidige tuin aanlegde. In 1912 werd het landhuis in Santpoort hoofdverblijf voor Cremer, waarop hij het pand aan de Herengracht voor dezelfde f 100.000,- verkocht aan zijn opvolger bij de NHM, Cornelis van Aalst. Deze had het huis ook niet echt nodig en stelde het in 1926 de Gemeente Amsterdam ter beschikking met het voorbehoud dat het

zou dienen als ambtswoning van de burgemeester. In 1927 volgde de overdracht van het pand en nog datzelfde jaar trok burgemeester Willem de Vlucht er in.

Deze zet van Van Aalst verdient enige toelichting. Zowel hij als De Vlucht waren van eenvoudige komaf en hadden zich omhooggewerkt tot in deze hoge kringen. De Vlucht had te kennen gegeven dat hij deze bliksemcarrière best bekroond wilde zien door een prestigieus woonhuis aan de Heren- of Keizersgracht. En zo geschiedde. Dat deze geste niet zonder bijbedoelingen was zullen we direct nog lezen.

*Boven: Een foto van de werkkamer van burgemeester De Vlucht.
Links: De eetzaal, annex conferentiekamer, annes nog veel meer.*

Dr. Willem de Vlucht

Willem de Vlucht werd op 19 december 1872 op Kattenburg geboren als zoon van scheeptimmerman Evert de Vlucht. Hij werd zonder uitgebreide scholing klaargestoomd om in de aannemerij werkzaam te zijn, maar werd uiteindelijk onroerend goed-makelaar: De Vlucht&Domhof (1896-1907). Hij was als gereformeerd lidmaat actief in de politiek en werd in 1909 voor de ARP lid van de Tweede Kamer. In 1915 werd hij gemeenteraadslid in Amsterdam en in 1918 wethouder van Publieke Werken en Handelsinrichtingen. In 1921 werd hij door de Minister van Binnenlandse Zaken voorgedragen als opvolger van de in dat jaar overleden burgemeester Tellegen.

Dat was een schok voor heel socialistisch Amsterdam, die niemand anders dan Floor Wibaut op het pluche verwachtten. De gereformeerden maakten minder dan vijf procent uit van de Amsterdamse bevolking en dat een lid van deze minoriteit burgemeester werd was moeilijk te verkroppen. Wibaut maakte dat in zijn 'welkomst'-speech nog eens duidelijk door te stellen dat dit niet de keus van de meerderheid van de Raad zou zijn geweest. Maar zo ging dat nog in 1921. Niettegenstaande deze wel zeer gereserveerde houding van de Raad werd Willem de Vlucht een populaire burgemeester, die wel eens in het harnas gestorven zou kunnen zijn als de bezetter daar in 1940 niet tussen gekomen was. Hij werd meteen monddood gemaakt door een oppasser naast zich en na de Februaristaking in 1941 werd hij, overigens gelijktijdig met de voltallige Gemeenteraad, afgezet en vervangen door Edward Voûte. In de annalen heet

De Vlucht burgemeester te zijn geweest tot zijn overlijden in 1945. Dr. Willem de Vlucht overleed in Aerdenhout op 10 februari 1945. Zijn echtgenote Colina was het jaar ervoor al overleden.

De Vlucht was zeer ambitieus en een flinke dosis ijdelheid kon hem niet ontzegd worden. De lijst van baantjes, zoals bestuurslid, bestuursvoorzitter of –secretaris, commissaris en erebaantjes als beschermheer, erelid en erevoorzitter is niet te overzien, zo lang. De kroon daarop was in 1932 het eredoctoraat rechtswetenschappen aan de UvA. De doctorstitel werd gekoesterd als een kleinood.

Een tweede bekroning was het prestigieuze patriciërs-huis dat hij in 1927 als ambtswoning mocht betrekken. Hoe hij daaraan kwam hebben we in de geschiedenis van Herengracht 502 kunnen lezen.

Dat dit een bewust cadeautje van Van Aalst aan De Vlucht was, bleek pas later. Dat was bepaald geen belangeloze gift geweest. In feite ging het om regelrechte omkoping: “C.J.K. Van Aalst was president van de Nederlandse Handel-Maatschappij. Deze kreeg tussen 1919 en 1926 haar hoofdkantoor aan de Vijzelstraat, ontworpen door architect Karel de Bazel. Het gebouw druiste in tegen alle toen heersende gemeentelijke bouwvoorschriften. 24 Monumentale panden tussen Heren- en Keizersgracht werden zonder pardon opgeofferd. De Nederlandse Handel Maatschappij mocht er bovendien twee etages meer op zetten, dan de voorschriften toestonden.”

Uit de memoires van Ed van Thijn

Burgemeesterswoning

De Vlucht kreeg ook de inrichting van de ambtswoning cadeau en wel door toedoen van Samuel van Eeghen (de link is Kamer van Koophandel), Pieter van Leeuwen Boomkamp (mede-commissaris van diverse cultuurmaatschappijen) en Cornelis George Vattier Kraane (medeoprichter Fokker, De Vlucht is commissaris). Op 19 juli 1927 betrok burgemeester Willem de Vlucht de ambtswoning en op 2 september werd de eerste receptie gegeven. De pronkzaal op de eerste verdieping kreeg meteen een representatieve functie en het echtpaar De Vlucht woonde er boven. Pas Ivo Samkalden liet in 1967 de bovenste etage verbouwen tot appartement en betrok daarna deze hoger gelegen verdieping. Daarvóór had in 1951 een grote verbouwing c.q. restauratie c.q. modernisering plaatsgevonden onder het burgemeesterschap van Arnold d'Ailly.

Niet alle burgemeesters hebben er gewoond. Gijsbert van Hall gebruikte het huis alleen representatief. Schelto Patijn wilde eigenlijk zijn heerlijke lichte huis in Voorburg voor geen prijs verruilen voor de ambtswoning en bekeek met zijn vrouw eerst een aantal andere huizen in Amsterdam. Toen het sombere appartement speciaal voor hem opgeknapt werd is hij er toch maar gaan wonen. Gevraagd naar het woonplezier gaven de verschillende burgemeesters even verschillende reacties. Ed van Thijn voelde zich in de weekeinden afgesneden van de buitenwereld. Hij dacht nog aan de ontelbare grendels die hij dan moest verschuiven voor hij van de tuin kon genieten. Het merendeel zegt echter dat ze er heerlijk gewoond hebben.

Cornelis Johannes Karel (Karel) van Aalst

Van Aalst was een behendig maar drammerig onderhandelaar, die gewend was zijn zin te krijgen. Hij was destijds de machtigste zakenman van Nederland en als president-directeur van de Nederlandsche Handel Maatschappij (NHM) zeker machtiger dan menig minister. De NHM was van handelsmaatschappij geëvolueerd tot de grootste kredietverstrekker van het land en liet zowel het koninklijk huis als de regering Colijn naar zijn pijpen dansen. Wanneer zijn overredingskracht tekort schoot zette hij zijn brutale humor in. De kritiek op zijn handelen groeide en in 1934 werd Van Aalst gedwongen af te treden. Zijn NHM staat wel aan de basis van de ABN-AMRO, een net zo grote moloch die ons net zo brutaal vele miljarden gekost heeft, waarvan we een groot deel nooit zullen terugzien.

Week 45 – Collegiantenweeshuis d'Oranje Appel

Collegianten

In de zeventiende eeuw ontstonden er colleges van protestanten die buiten de kerk godsdienstige bijeenkomsten en catechisaties organiseerden. Zij hadden hun centrum in Rijnsburg. Medio zeventiende eeuw breidde de beweging zich sterk uit. Het ging zo ver dat tijdens hun vergaderingen ook avondmaalvieringen en dopen door onderdompeling plaatsvonden, waardoor sterk de indruk gevestigd werd dat het hier om een nieuw kerkgenootschap ging. Dat was niet wat de collegianten voor ogen hadden; zij volhardden in een open organisatie waar alle protestanten zich thuis moesten kunnen voelen. Zij wilden niet dogmatisch zijn en stonden vrijheid van denken en interpretatie voor. De bijeenkomsten werden ook wel 'vrijspreekcolleges' genoemd. Zij beoefenden naast vroomheid ook de praktische naastenliefde, zoals armen- en wezenzorg. In Amsterdam slosten zich diverse doopsgezinden bij de beweging aan en één van hun voorgangers, Galenus de Haan, nodigde de collegianten rond 1670 uit de bijeenkomsten in de doopsgezinde kerk Bij 't Lam te houden. Dat werd aanvankelijk in dank aanvaard maar de wens naar een eigen onderkomen bleef sterk aanwezig. Dat resulteerde in mei 1675 in het huren van de woning van mr. Opmeer aan de Keizersgracht, daar waar d'Oranje Appel in de gevel stond.

De beweging haalde in Nederland ternauwernood de negentiende eeuw. In 1828 werden de bezittingen in Rijnsburg verkocht. Amsterdam hield het dankzij het goed functionerende weeshuis veel langer vol. Het weeshuis is in 1963 omgezet in een vermogenbeheer-stichting en kent geen wezen meer. Er worden nu jeugdorganisaties ondersteund, met de nadruk op organisaties met – godbetert, alsof het hele voorgaande betoog voor niets was – doopsgezinde signatuur.

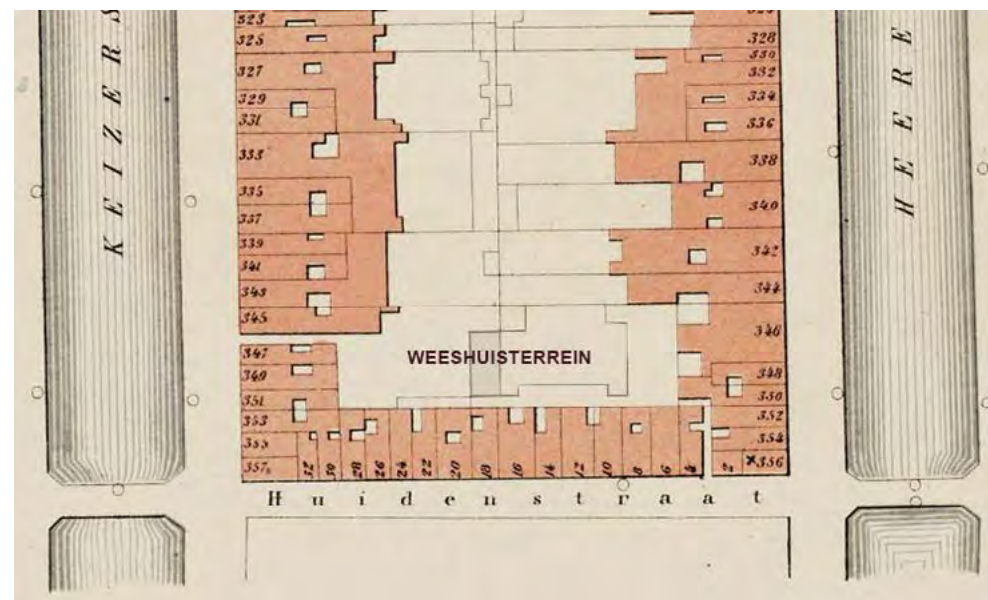
Door de nauwe banden met de doopsgezinde kerk *Bij 't Lam* bleven hardnekkig termen als 'doopsgezinde collegianten' of 'vergaderingen van mennonisten' aan de collegianten kleven. Dat dit onterecht is moge blijken uit de stichting in 1677 van een doopsgezind weeshuis aan de Prinsengracht. Om van dat etiket af te komen huurden de collegianten in 1675 het woonhuis van schepen mr. N. Opmeer op de Keizersgracht, daar waar d'Oranje Appel in de gevel stond. Dat was in feite een overbouwde gang tussen de huidige nummers 345 en 347 maar er school wel een voordeel achter dit pand: de tuin van buurman 347 hoorde namelijk bij het perceel. Hoewel de ruimte beperkt lijkt, had de vergadering nog ruimte over. Een lid had enkele Zuiderzeedorpen bezocht en verhaalde over de grote armoede die hij daar had ontmoet. De kinderen in die dorpen werden in uiterste nood door de ouders soms aan hun lot overgelaten en begonnen te zwerven. Daarop besloot de vergadering voor dit soort kinderen een weeshuis op te richten, dat ook in het huis plaats zou moeten vinden.. Op 11 juli 1675 werd een concept-akte opgemaakt, waarin besloten werd dit soort kinderen op te nemen, als familieleden van

Boven: L.W.R. Wenckebach tekende voor ons het fraaie huis Herengracht 346, dat de collegianten in 1680 speciaal voor het weeshuis kochten.

Rechts: Toen het weeshuis in 1919 van de Herengracht vertrok was nagenoeg het hele binnenterrein in bezit.

die kinderen bereid waren de opname financieel te ondersteunen. Op 17 augustus kwamen de eerste twee wezen op de Keizersgracht aan en die datum geldt als stichtingsdatum van het weeshuis. In 1678 werd de formulering aangepast, naar welke norm kinderen opgenomen zouden kunnen worden. Voortaan zouden voor alle wezen plaats zijn die in een ander weeshuis geen plaats konden vinden. De enige beperking zou de financiële positie van het weeshuis mogen zijn, opdat dat niet in de problemen zou komen. Kinderen waarvoor betaald werd, genoten via deze formulering dus voorrang. Dat lijkt wat dubbel, maar dat was in de zeventiende eeuw in veel particuliere weeshuizen usance. Het grootste deel van de financiën haalde het weeshuis toch tijdens de vergaderingen op. De wezen moesten werk verrichten wat eveneens geld in het laatje bracht. Zo is sprake van weven op door een koopman ter beschikking gestelde weefgetouwen. Die koopman stond dan weer garant voor afname van de hele

productie. Door deze 'tewerkstelling' was in de beginperiode dan ook sprake van 'weglopende' wezen zodra ze wat mondiger werden. Dat liep op tot wel een kwart van het totaal. Het aantal wezen liep ondanks dat snel op tot ongeveer 40, maar daarvoor bleek de ruimte toch te krap. In 1680 konden de collegianten het pand aan de Herengracht kopen dat tegenover het weeshuis stond, het huidige nummer 346. Het was een dubbel woonhuis met dwars dak met over de middelste drie traveeën een trapgevel in Hollandse renaissancestijl. Ook hier weer had de bewoner tuinen van buurpanden opgekocht waardoor een riante binnentuin was ontstaan die op de bestaande tuin van d'Oranje Appel aansloot. Het huis aan de Herengracht werd gekocht van François le Gilon die het van zijn vader erfde. Deze had het in 1632 gekocht, samen met een pand aan de Huidenstraat, het tegenwoordige nummer 4. Daar lag een gang langs die nu een achteruitgang vormde voor Herengracht 346 en dat was ideaal voor het weeshuis. Het huis aan de Herengracht werd geheel verhuurd en het weeshuis nam de tuin en de toegang aan de Huidenstraat in gebruik. In die tuin nu bouwde men een nieuw laag meisjesweeshuis, zodat het oude weeshuis alleen voor jongens ingericht kon worden. Behalve dat werd ook een kapel in de tuin gebouwd en nog wat schuren. De gang in de Huidenstraat kreeg een poort met daarin een gevelsteen met de naam van het weeshuis: d'Oranje Appel. Er werd in totaal bijna f 100.000,- besteed, inclusief de f 30.000,- voor het huis aan de Herengracht. En dat allemaal uit liefdegaven!

Links: Detail uit de tekening die Gerrit Lamberts in 1817 maakte van de weeshuis-ingang in de Huidenstraat. Dit poortje werd vervangen door een heel wat prozaïscher toegangsdeur met een recht kroonlijstje. Ook de 'oranjeappel' (rechts) verdween. Re.bov De dracht van een weesmeisje van d'Oranje Appel; vergelijk met de tekening links:

Tijdens de Franse overheersing van de Republiek kwam het weeshuis in financiële nood, net als zoveel burgers in de stad. Juist in een tijd dat ze met 82 wezen het grootste aantal ooit hadden bereikt. Uit nood verkocht men in 1801 Herengracht 346 en Huidenstraat 4 voor f 14.200,- aan mr. Johannes Klinkhamer. In 1808 werd ook het huis aan de Keizersgracht verkocht, zodat alleen de laagbouw in de gezamenlijke tuinen en het poortje in de Huidenstraat overbleven. In 1811 informeerde de doopsgezinde gemeente bij de regenten van d'Oranje Appel naar de mogelijkheden van een fusie van hun weeshuis met dat van de collegianten. Concreet was de bedoeling dat

Boven: Zo zag een 'vergadering' der collegianten er uit. Geen preekstel, geen dominante voorganger maar wat ze noemden: een vrijspreek-college.

Aagje Deken

Elk tehuis of school verheugt zich als na een tijdje blijkt dat ze een beroemd geworden pupil gehuisvest hebben. Zo had het Burgerweeshuis zijn Jan van Speijk, maar d'Oranje Appel spon goed garen bij de roem van Agatha Pietersdr. (Aagje) Deken (1741-1804) die op 4-jarige leeftijd als wees in d'Oranje Appel terecht kwam. Ze bleef daar tot 1767 en schreef later over het weeshuis: "De meisjes hebben het daer voor hunnen stand in de waereld al te wel: men leert haer daer denken!". Twee jaar nadat zij het weeshuis verlaten had werd Aagje lid van de doopsgezinde gemeente.

Aagje ontdekte haar dichterlijke kwaliteiten door toedoen van vriendin en huisgenoot Maria Bosch. In 1775 brachten zij een gezamenlijke dichtbundel uit, zij het dat Maria toen al twee jaar dood was. De proza ontdekte Aagje in 1776 door een langdurige briefwisseling met Betje Wolff. Toen diens echtgenoot, dominee in De Rijp, overleed, trok Aagje bij Betje in. Samen schreven zij diverse boeken, waarvan 'Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart' het grootste succes werd. Door een erfenis van Aagje in 1781 konden de dames een fraai buitenhuis in Beverwijk betrekken. Door toedoen van de Franse overheersing raakten de dames na 1797 in financiële problemen en eindigden in Den Haag.

tegen een passende vergoeding d'Oranje Appel de 17 doopsgezinde wezen zou opnemen. Daartoe verklaarde de regenten zich bereid tegen een vergoeding van f 220,- per kind per jaar en zo geschiedde. Dat betekende nog steeds maar 43 wezen in totaal. De Franse heerschappij had flink huisgehouden. Alle jongens van 15 jaar en ouder werden zonder pardon in het Franse leger ingelijfd. Opnieuw liepen er veel wezen weg, dit keer alleen jongens zodra hun tijd bijna gekomen was.

In 1851 was de geldnood voorbij en mocht het weeshuis de huizen aan de Herengracht en Huidenstraat weer van de erven Klinkhamer terugkopen voor de uiterst schappelijke prijs van f 15.000,-. Nu werd het grote huis mede in gebruik genomen door de collegianten, die er een mooie zaal kregen. Ook de regenten kregen een aparte kamer en in pandig werd een woning ingericht voor de huisvader

en -moeder. In 1893 werd Herengracht 344 gekocht en bij het weeshuis gevoegd. In 1919 werd het weeshuis verplaatst naar De Lairessestraat 11 en tien jaar later naar Hilversum. In 1963 werden de statuten gewijzigd. De Oranjeappel kent geen wezen meer en is omgezet in een vermogenbeheer-maatschappij.

Het hele complex aan en achter de Herengracht/Huidenstraat werd in 1921 verkocht aan het Ministerie van Financiën dat er een agentschap vestigde waarin het Grootboek Nationale Schuld een plaats kreeg. Daarvoor werd nr. 344 afgebroken en als uitbreiding van nr. 346 op-

Boven: Dagelijkse bezigheid voor de weesmeisjes was het verstelwerk. Het mes sneed aan twee kanten: er werden kosten bespaard en de meisjes werden klaargestoomd voor hun latere taak in het leven.

Links De binnenplaats in de sneeuw. Op de achtergrond de achterkant van de huizen aan de Keizersgracht. In de tuin de kapel.:

Links de achtergevel van Herengracht 346, nog in de functie van weeshuis.

Rechts de verbouwde gevelrij 344-346.

Onder het meisjeshuis achter de huizen aan de Huidenstraat.

nieuw opgebouwd. Na de verhuizing van Financiën in 1946 naar Herengracht 410-412 bleef het pand in gebruik bij diverse Rijksdiensten. Het enige dat vandaag nog 'rijks' is aan Herengracht 344-346 is de status van rijksmonument. Het is verdeeld in zeven particuliere appartementen.

Aflevering 45 werd samengesteld uit materiaal van Anneke Huijser, Anna Denekamp, Ria Scharn, Dolf van Wijngaarden, Erwin Meijers en Fred Kuiper.

Week 46 – de Vrije Gemeente

In de negentiende eeuw ontstonden er in de maatschappij modernistische stromingen die de stormachtige ontwikkeling van de natuur- en menswetenschappen een plek in de samenleving wilden geven. Dat gold voor de politiek waar het liberalisme en het socialisme zich een plaats veroverden, dat gebeurde op de universiteiten en dat gebeurde ook in de kerk. De moderne predikanten voelden zich niet meer thuis bij de dogma's die de theologen in het verleden hadden geformuleerd. Medio negentiende eeuw vroegen 400 predikanten en 40.000 gemeenteleden de synode om herziening van die dogma's. Toen dit niet naar tevredenheid gebeurde scheidde zich de ene na de andere geloofsrichting af, zoals de remonstranten en de nieuw opgerichte Nederlandse Protestant Bond. Al die richtingen hadden gemeen dat zij de kerk van binnen uit wilden hervormen. Veel rigoureuzer gingen de gebroeders Hugenholz te werk. Beiden

“...wij gunnen u uw stoffelijk bezit, uw fondsen en uw kerkgebouwen, [maar] de ware schat der kerk is gewetensvrijheid, is het persoonlijk, zelfstandig geloof des harten”.

P. H. Hugenholz in 'Waarom gaan we heen? Een woord van rekenschap'

predikant in de Nederlands Hervormde kerk, predikten zij een veel vrijzinniger variant van het geloof. Dat ging zover dat zij de Christusfiguur ter discussie stelden door de goddelijkheid ervan te ontkennen. Ook wilden zij de sacramenten van doop en avondmaal afschaffen. Dat ging het kerkbestuur en de ouderlingen veel te ver en zij beklaagden zich bij de Synode. Na meerdere keren de wacht aangezegd te hebben gekregen, vroegen beiden per 1 februari 1878 ontslag, waarmee zij ternauwernood wisten te ontkomen aan een tuchtprocedure. Al op 30 november 1877 hadden de broers Hugenholz de vereniging Vrije Gemeente opgericht. Op 3 februari 1878 leidde de jongste Hugenholz, Herman, voor 800 toehoorders een eerste bijeenkomst in sociëteit Concordia aan de Leidse barrière. Dat zou tot de opening van het eigen gebouw de plek voor de samenkomsten blijven.

Op 18 november 1821 werd Philippus Reinhard (Reinhard) geboren als zoon van dominee Petrus Hermannus Hugenholz. Net als zijn vader werd Reinhard predikant, eerst in Cillaarshoek, toen Geervliet en Haarlem en in 1857 in Amsterdam. Op 31 juli 1834 werd zijn broer Petrus Hermannus (Herman) geboren. Door het grote leeftijdsverschil en omdat de jongste de namen van zijn vader droeg werd Herman met junior aangeduid en Reinhard voor de duidelijkheid met senior. Herman werd in 1858 bevestigd als voorganger in

Links: Het gebouw van de Vrije Gemeente aan de Weteringschans 6-8.

het Veluwe Hoenderloo. Daar maakte hij zich in korte tijd onmogelijk door de lijfelijke opstanding van Jezus in twijfel te trekken. Hij werd snel achterelkaar in andere plaatsen benoemd: 1861 Renswoude, 1862 Leeuwarden en 1866 Amsterdam (o.a. Nieuwe kerk en Eilandskerk). Vrijzinniger dan deze stad kon hij niet verlangen, maar ook hier lag hij al snel overhoop met orthodoxe ouderlingen als Bart Poesiat en Kuyper-adept en bierbrouwer Willem Hovy (wie is tegelijk brouwersbaas en kuypersknecht?). Waar Reinhard, de senior, als bedachtzaam gold kon zijn jongere broer Herman, junior, eigenlijk wel als een opgewonden standje betiteld worden. Hij las tijdens de diensten net zo makkelijk voor uit de koran of hindoeïstische geschriften of nam in een preek Jezus en Boeddha de maat.

*Boven: Links P.R.Hugenholtz, ook wel senior genoemd. Rechts P.H.Hugenholtz: junior
Rechts: Bijeenkomst in de grote zaal van de Vrije Gemeente ±1950*

De Vrije Gemeente maakte de eerste jaren een stormachtige groei door, waardoor de fondsen voor de bouw van het onderkomen aan de Weteringschans redelijk soepel bijeen verkregen werden. Een lening van f80.000,- was spoedig voltekend.

Toen in 1880 de eerste bijeenkomst in de nieuwbouw van de Vrije Gemeente plaatsvond bleek het enorme verschil met de klassieke kerk. Doop en avondmaal waren afgeschaft en er bestond geen predikant, ouderling en koster meer. Daarvoor in de plaats kwam de voorganger, bestuurslid en beampte. In plaats van de kerk kwam de vergaderzaal, de catechismus en belijdenis waren vervangen door doelstellingen. De preek werd een zondagmorgenlezing met zowel religieuze als filosofische thema's en een muzikale omlijsting. Er werd een School voor Godsdienstonderwijs opgericht waar in meerjarige cursussen de deelnemers bekend raakten met alle grote

wereldgodsdiensten en waarbij de overeenkomsten en de verschillen werden toegelicht. Ook werd de vereniging De Helpende Hand opgericht voor ondersteuning bij sociale noden van aangeslotenen. Bij de eeuwwisseling telde de Vrije Gemeente enkele duizenden leden en werden een jongerenkring, een debatkern, een literaire kern, een muziek- en toneelkern opgericht. Er kwamen winteravondlezingen met soms spectaculaire sprekers als Frederik van Eeden, Rudolf Steiner, Annie Besant, Rabindranath Tagore en Albert Schweitzer. Lezingen die ook bekend raakten onder niet-leden. Ook werden de opkomende menswetenschappen geïntroduceerd: psychoanalyse, psychologie en pedagogie. De Oktoberlezingen werden befaamd. In 1900 stond de Vrije Gemeente mede aan de wieg van de International Association for Religious Freedom.

Het religieuze aspect werd steeds meer naar de achtergrond gedrukt, wat de gevestigde kerken een onderstreping van hun kritiek op de Vrije Gemeente vonden. Die laatste achtte het juist een voordeel dat de gemeente zich niet langer vervreemde van de natuurwetenschappen door star vast te houden aan dogma's. Er werd gestreefd naar 'verzoening' van de theoloog met de wetenschapper.

Hugenholz senior overleed in 1888, junior in 1911. Beiden bleven tot hun dood betrokken bij de activiteiten in Amsterdam. Voor de vaste

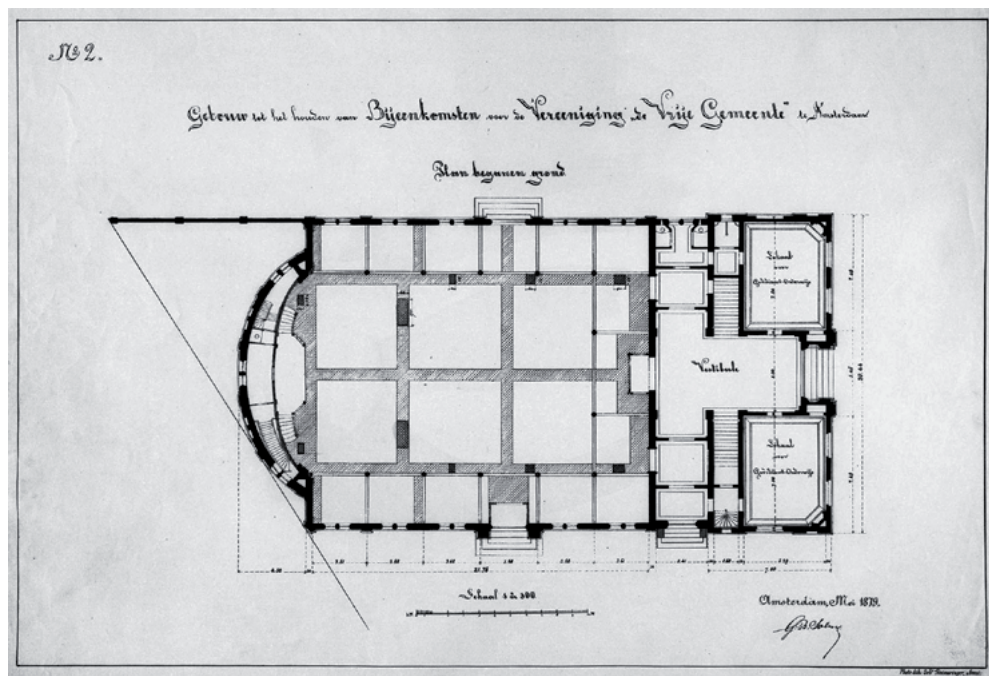
"Ik heb eerbied voor de heilige boeken van Jodendom, Christendom en de Islam; ik luister naar de stemmen die tot mij spreken vanuit het Hindoeïsme en Boeddhisme. Maar ik heb moeite om mij neer te leggen bij richtlijnen die leiders van deze wereldreligies aan hun volgelingen opleggen. Ik, voor mij, heb ruimte nodig om tot een eigen visie te komen op grond van eigen ervaringen".

Pandit Nehroe in een interview

lezingen was het stokje al eerder overgedragen.

Tot 1965 kwam de gemeente bijeen in haar gebouw aan de Weteringschans, het huidige Paradiso. Na ruim veertig jaar gehuisvest te zijn aan de rand van het Museumplein heeft de vereniging vanaf de zomer van 2015 haar onderkomen in het gebouw van *De Nieuwe Liefde* aan de Da Costakade in Amsterdam. De Vrije Gemeente beschouwt zich momenteel als een universeel religieus-humanistische vereniging. Zij heeft grote belangstelling voor spiritualiteit en mystiek, en zoekt hierbij haar inspiratie uitdrukkelijk ook buiten de

christelijke traditie. De activiteiten zijn op de [website](#) heel origineel benoemd: zondagszoekers, stiltezoekers, kenniszoekers, cursuszoe- kers en podiumzoekers.

Het grondstuk aan de Weteringschans werd door toeval bemachtigd. Tussen de cellulaire gevangenis en de Museumbrug waren vijf percelen gereserveerd voor luxe villa's. Daar werden er maar drie van verkocht, waarbij er voor de twee naast de gevangenis geen enkele interesse bleek. Het grondstuk grenzend aan de gevangenis werd toen aan de Vrije Gemeente gelaten voor de schappelijke prijs van f25,- p/m2 met dezelfde coulante bouwvoorschriften als voor de industrijschool voor meisjes aan de overkant. De villa's mochten maximaal een kwart van het perceel innemen, de Vrije Gemeente heeft alleen een driehoekig tuintje aan de Singelgracht. Het grond-

stuk naast de Vrije Gemeente is tot vandaag onbebouwd gebleven. Het ontwerp voor het gebouw aan de Weteringschans kwam voort uit een besloten prijsvraag. Daar deed een zestal vooraanstaande architecten aan mee, maar de winst was uiteindelijk (na diverse wijzigingen) voor Gerlof Bartholomeus Salm. Salm was een alleskun- ner die net zo makkelijk fabrieken en hotels ontwierp als arbeiders- woningen of villa's. Op 24 mei 1879 ging de eerste paal de grond in en bijna een jaar later, om precies te zijn op 2 mei 1880 was de bouw voltooid. De kerk was geïnspireerd op de vroegchristelijke en Frans-romaanse kerkar- chitectuur. Toen al werd vader Salm geadviseerd door zijn zoon Abra- ham, die nog in Parijs studeerde. Later zou dit een vast duo worden.

Links de plattegrond van de benedenverdieping. Rechts een dwarsdoorsnede over de grote zaal.

Interieur (uit de monumentbeschrijving)

Het gebouw kent drie hoofdelementen: een voorgebouw haaks op het langgerekte schip dat op zijn beurt eindigt in een brede halfronde apsis. Het gebouw is bijna geheel uit baksteen opgetrokken, waarbij de rondboogvensters door een rodere soort baksteen worden benadrukt. De friezen zijn voorzien van decoratief metselwerk. Het gebruik van natuursteen beperkte zich hoofdzakelijk tot het ingangsportaal met het opschrift “De Vrije Gemeente”. Het gebouw werd geprezen om zijn functionele inrichting. Het voorgebouw was een zelfstandig bouwlichaam dat als verkeersknooppunt fungeerde: aan weerszijden van de ingang bevonden zich vertrekken, recht door be-

trad men de zaal, links en rechts leidden trappen naar de galerijen op de verdieping en naar een ruimte voor koorrepetities. Aparte ingangen in de zijgevels gaven rechtstreeks toegang tot de kerkzaal. De eigenlijke zaal bood plaats aan 1600 mensen en werd in drie beuken verdeeld door gietijzeren zuilen met decoratieve consoles waarop de galerijen rustten. Het middenschip werd

overdekt door een houten tongewelf, de zijschepen werden met opengewerkte, gietijzeren bogen met de buitenmuren verbonden. De benedenruimte ontving licht door smalle gekoppelde rondboogvensters, op het niveau van de omloop door brede, hoge vensters. De koorvensters bestonden uit geel-getint gebrandschilderd glas, waarvan het effect overeenkwam met dat van albasten ramen die bij vroegchristelijke kerken werden gebruikt. In de apsis bevonden zich het podium en het spreekgestoelte dat in de plaats kwam van de kansel. De bijzondere aard van de Vrije Gemeente kwam tot uitdrukking in de bescheiden ornamentering.

In 1965 werd de laatste bijeenkomst van de Vrije Gemeente in het

gebouw aan de Weteringschans gehouden. De nodige herstelwerkzaamheden konden niet meer door de gemeente gedragen worden. Het gebouw werd gedeeltelijk gebruikt voor tapijtopslag en voor de rest werden er af en toe ludieke manifestaties gehouden. Toen hotelmagnaat Bouwes uit Zandvoort zijn oog op de locatie liet vallen om er een hotel neer te zetten stelde de actiegroep 'Bouw-es wat anders' alles in het werk om het gebouw tot rijksmonument verklaard te krijgen, wat zowaar lukte. In 1968 werd het gebouw omgedoopt tot cultureel jongeren centrum Paradiso en werd in de loop der jaren een wereldberoemde poptempel.

Aflevering 46 werd samengesteld uit materiaal van Kees Huijser, Carol de Vries, Roelof Weide, Anneke Huijser, Ron Huissen, Maaïke de Graaf, Robert Raat en J.A.Groen jr.

Wat sfeerbeelden van het huidige gebruik van het pand van de Vrije Gemeente. Daaruit blijkt dat er niet alléén muziek gemaakt wordt, zoals de foto van de beurs van kleine uitgevers in 2012 bewijst.

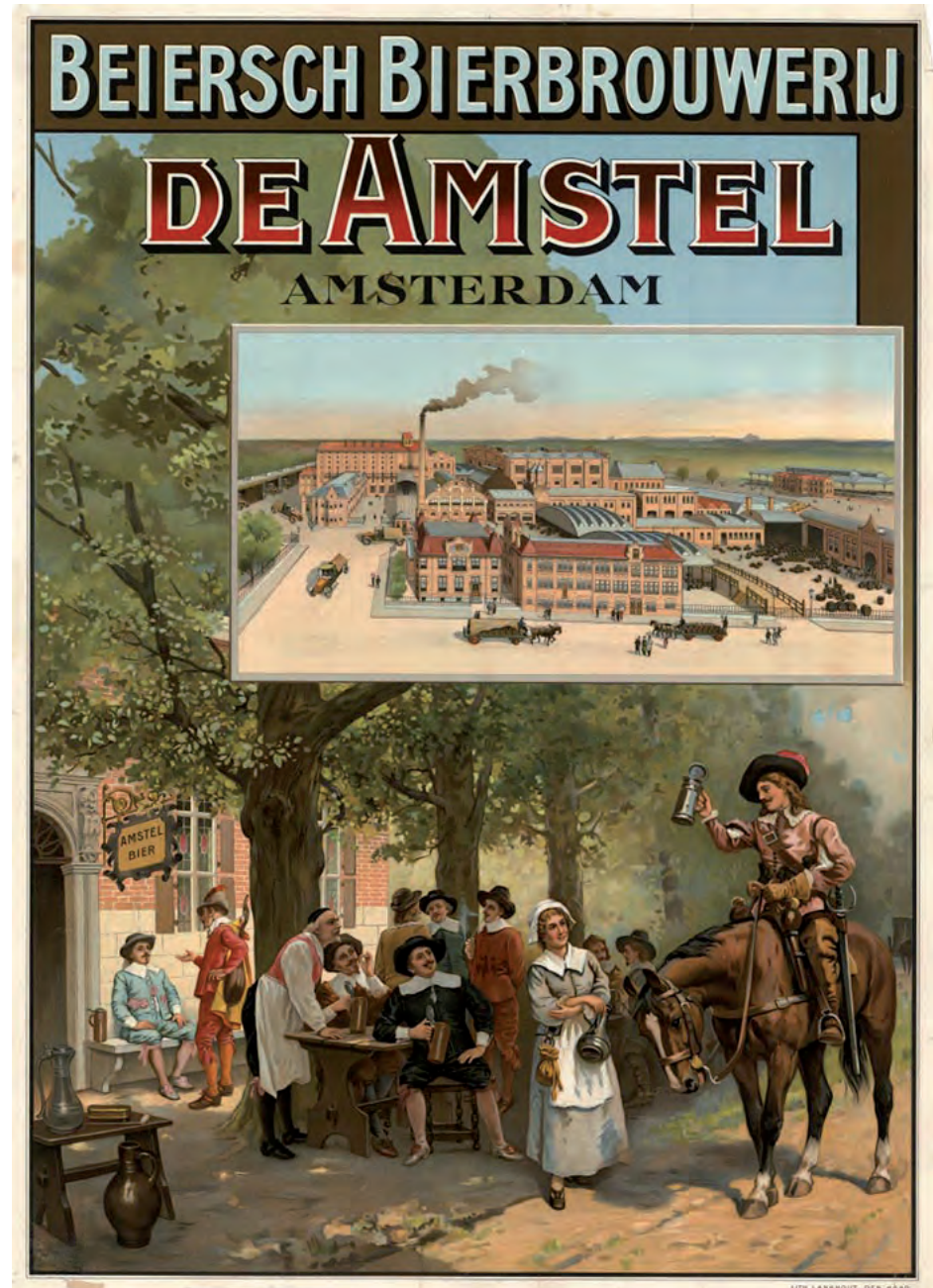
Week 47 – Beiersch Bierbrouwerij De Amstel 1871

Onder- of laaggistend bier

Het brouwen van ondergistend bier was al in de vijftiende eeuw door toeval ontdekt in Bohemen. Gedurende die eeuw had deze wijze van brouwen, waarbij men het gistingsproces laat plaatsvinden bij temperaturen tussen 5° en 10°C, zich geleidelijk verspreid over het aangrenzende Beieren en Oostenrijk. De onder- of lage gisting is een duurdere productiewijze dan de bovengisting, omdat zij tussen de een à twee weken duurt, terwijl het bier daarna bovendien nog eens een kleine drie maanden moet rijpen. De bovengistende methode duurt enkele dagen en het bier kan na ongeveer een week worden gedronken. Het ondergistend bier heeft als belangrijkste voordeel dat het veel beter houdbaar is. Wat de productie duurder maakte, was de noodzaak het brouwsel geforceerd te koelen om steeds onder die 10°C te blijven. In Beieren werd streng toezicht gehouden op het brouwen van bier, waardoor de kwaliteit zeer hoog bleef. Toen medio negentiende eeuw door verbeterde transportmogelijkheden (trein) veel Beiers bier in Nederland werd geïmporteerd,

“Troebel eten hindert ons niet; maar troebele dranken, zoo zij helder kunnen zijn, zijn elk mensch onaangenaam. Een heldere drank wekt vertrouwen op van deugdelijkheid naar zijn aard”.

Dit commentaar duidt aan dat het bier, zoals het tot dan werd gedronken niet helder was. Door gebrekkige filtering zweefden er niet alleen gistdeeltjes in het bier, maar ook moutdeeltjes die er tijdens het brouwen in terecht kwamen. Er moest snel gedronken worden, anders kwamen gist en andere deeltje bovendrijven. ‘Het bier was dan belegen’ heette dat dan; het was de uiterste consumptiedatum gepasseerd. Gewoon water smaakte dan meestal nog beter.

Vorige: Een brouwerijaffiche waar de quizplaat uit gekopieerd was. Deze zeventiende-eeuwse rurale voorstelling had weinig met het eind negentiende-eeuwse Amstelbier te maken.

Boven: Het brouwerijcomplex rond 1910

Rechts: Het brouwerijcomplex na 1930

kregen de brouwers hier het moeilijk. Doordat de brouwersopleiding van de Polytechnische school in München ook buitenlandse cursisten aannam, kwamen in Nederland steeds meer brouwers in het bezit van de technische kennis om ondergistend bier van de beste kwaliteit te brouwen.

In Amsterdam was in 1867 de *Koninklijke Nederlandsche Beijersche Bierbrouwerij* aan de Weesperzijde de eerste die ondergistend bier vervaardigde. Gerard Heineken volgde in 1870, nadat hij op de Wereldtentoonstelling van 1869 moest toezien hoe zijn bier genegeerd werd ten gunste van het ondergistende bier van de concurrentie. De derde brouwerij in Amsterdam die volgens het nieuwe procedé ging brouwen, was een nieuw op te richten stoom-brouwerij van jhr. C.A. de Pesters en W.E. Uhlenbroek. Ruim een maand later droegen

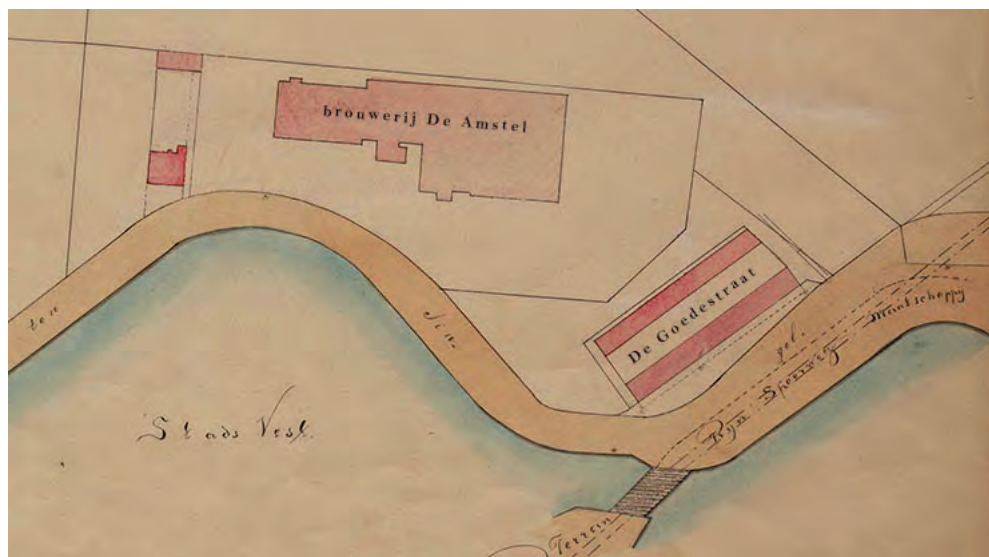
“Op de tentoonstelling gaat er in ons bier weinig om, wat nogal natuurlijk is, daar Hollandsch bier niet zeer in de smaak valt”. Het zijn de woorden van directeur Gerard A. Heineken toen hij in de zomer van 1869 moest vaststellen dat het product van zijn bedrijf op de in het Amsterdamse Paleis voor Volksvlijt gehouden Wereldtentoonstelling matig verkocht.

zij de vergunning over aan de firma *De Pesters, Kooij & Co.* Deze firma trad op als vertegenwoordiger van een groep ondernemers en bankiers, die de financiering van het nieuwe bedrijf op zich had genomen. Directeur werd Johan Hendrik van Marwijk Kooij. Op 11 juni 1870 werd de eerste steen gelegd van de brouwerij. In 1890 werd de naam overigens gewijzigd in Beijersche Bierbrouwerij De Amstel. De brouwerij begon haar werkzaamheden eind 1871 en in het boekjaar 1872 produceerde men al 10.000 hectoliter bier, dat voor het grootste deel in Amsterdam werd afgezet (90%).

Jaarmarkt

Meteen in 1873 kwam de Amstelbrouwerij in de problemen toen op de jaarmarkt op de Botermarkt zoveel bier gedronken werd dat de hele voorraad uitgeleverd was en er daarna wekenlang 'nee' verkocht moest worden tegen de vaste klanten.

Onder: *Buurtkaart ZZ van 1875. Dat is nog vóór de normalisatie van Singelgracht en Buitensingel. Rechtsonder de De Goedestraat die in 1869 werd gebouwd.*

IJskelder

Met het brouwen van ondergistend bier was meer dan temperatuurbeheersing gemoeid. Ook de kapitaalkracht van de onderneming was van een andere orde. Van de traditionele brouwerijen die hooggistend bier brouwden, had geen enkele een kapitaal boven de f100.000,- terwijl alle nieuw opgestarte ondernemingen, die volgens het nieuwe procedé wilden werken, een kapitaal van rond het half miljoen gulden nodig hadden voor de aanschaf van stoommachines, koelinstallaties en grote opslagkelders voor het narijpen en natuurlijk de passende fabrieksgebouwen daaromheen met goed opgeleid personeel om het precaire procedé te begeleiden. Omdat koelinstallaties pas tegen het eind van de negentiende eeuw werden uitgevonden, behielp Amstel zich zolang met een dubbelwandige kelder die in de winter gevuld werd met ijs dat uit de grachten gehakt werd en waarmee ze de hele zomer moesten zien door te komen.

De Goedestraat van de kaart

Tegen het eind van de negentiende eeuw was de brouwerij weer aan uitbreiding toe. Het oog viel op de twee rijen arbeidershuisjes langs het Dokspoor, d.i. de aftakking van het Rhijnspoor die over de Singelgracht liep en verder door de Sarphatistraat naar het Entrepotdok. De brug over de Singelgracht is blijven liggen en heet nu Spinozabrug. De huisjes werden tegen 1900 gekocht en afgebroken. De expeditie die zijn ingang aan de Mauritskade had, veroorzaakte verkeersopstoppingen. Om de ingang naar een rustiger straat te kunnen verhuizen, werden zes grote woonhuizen aan de 's Gra-

Vorige: De eerste grote brand die de Amstelbrouwerij trof was in 1903.

Boven: De tweede grote brand was in 1929 in een zojuist opgeleverde nieuwbouw.

Rechts: In 1903 werd deze transportinstallatie over de Mauritskade gebouwd.

vesandestraat afgebroken en werd er een nieuwe expeditie-toegang gemaakt.

Nieuwbouw en uitbreiding

De eerste decennia van de Amstelbrouwerij waren een aaneenschakeling van nieuwbouw en vergrotingen van bestaande gebouwen. In 1873 al moest de opslag voor ijs uitgebreid worden, in 1880 werden de legkelders uitgebreid en in 1883 de mouterij. In 1888 zien we bouwplannen voor een eigen 'ijsmachine', met een capaciteit die aansluitend met regelmaat vergroot moet worden. Zo gaat het door tot 1902. In dat jaar brak een grote brand uit en konden sommige elementen weer helemaal opnieuw opgebouwd worden. Het lijkt erop dat de Amstelbrouwerij een Duitse aannemer in de arm nam

Li.bov: Het vroegste transportmiddel werd nog lang als nostalgisch element gekoesterd. Deze wagens beleverden café's in de binnenstad en leverden steevast een hoop bekijks.

Re.bov: Het hield het heel wat langer vol dan de opvolger, deze vrachtauto.

Links: Brouwketels.

Rechts: Een legkelder.

die met personeel en al naar Amsterdam verhuisde om de fabriek zo snel mogelijk weer op gang te helpen.

De grootste bouwcampagne vond plaats van midden 1920-er jaren tot na 1930. In 1929, net toen een groot nieuw fabrieksgebouw in gebruik genomen was, brak er opnieuw brand uit. Desondanks werd de fabriek op de modernste stand gebracht.

In 1926 komt een-derde van de gehele Nederlandse bierexport voor rekening van Amstel. In 1937 introduceerde de brouwerij de 'Amstel Stoop', een biercontainer met een inhoud van 10 liter voor thuisgebruik. Tijdens de Tweede Wereldoorlog daalde de export sterk, maar al snel daarna groeiden Amstels belangen in het buitenland weer spectaculair. Al in 1946 nam Amstel bijna de helft van de totale Nederlandse bieruitvoer voor zijn rekening.

Boven: De afbraak werd in 1985 afgerond

Links: De afbraak in volle gang. Hier gaat de schoorsteen.

In 1968 wist concurrent Heineken de Amstelbrouwerij over te nemen of tot een fusie te bewegen. De productie bleef gewoon doorgaan onder eigen naam. Toen zich echter de noodzaak aandienende van nieuwe verbeteringen en uitbreidingen besloot de nieuwe eigenaar dat dit op dat punt niet verantwoord was. In Zoeterwoude was sinds 1975 een groot nieuw complex opgebouwd. In 1978 besloot Heineken dat de productie van Amstel daar naartoe zou verhuizen. In 1980 kon de brouwerij aan de Mauritskade gesloten worden. Ook Heineken zou in 1988 de stad verlaten.

Aflevering 47 kwam tot stand dankzij materiaal van Ria Scharn, Anneke Huijser, Jan Wagener en G.J. Mulder.

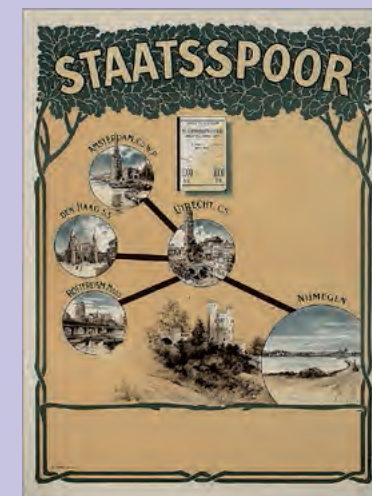
Week 48 - Reisbureau der Staatsspoorwegen/Lissone-Lindeman

Korte geschiedenis van de spoorweg-exploitatie in Nederland

In tegenstelling tot omliggende landen waren het in Nederland particulieren die de eerste spoorverbindingen aanlegden en exploiteerden. In 1837 werd de HIJSM als eerste spoorweg-maatschappij opgericht en in 1839 werd haar eerste spoorlijn Amsterdam-Haarlem in gebruik genomen. In 1843 volgde het Rhijnspoor (NRM) met een lijn naar Utrecht, met de bedoeling die via Arnhem naar het Duitse Roergebied door te trekken. Dat laatste zou ze overigens nooit lukken. De eerste internationale verbinding was die tussen Maastricht en Aken in 1853. Pas rond 1860 begreep de Nederlandse Staat dat ze de boot aan het missen was. Er lag toen in Nederland 335 km rails, terwijl in bijvoorbeeld België al 1818 km lag. Alle omliggende landen hadden rond 1860 een beter spoorwegnet dan

met het laissez-faire-kapitalisme van Den Haag bereikt was. Dat was een direct gevolg van de liberaal getinte kabinetten vanaf medio negentiende eeuw. De dreiging om achterop te raken was de aanleiding voor deelname van de Staat in de spoorwegaanleg, maar zelfs dat ging nog halfslachtig. De aanleg van spoorweg, stations en kunstwerken werd door de Staat verricht maar de exploitatie werd aan particuliere maatschappijen overgelaten. De in 1863 speciaal opgerichte (particuliere!) Maatschappij tot Exploitatie van Staats Spoorwegen (MESS of kortweg Staatspoor) kreeg geen enkele voorrang bij het toekennen van contracten, maar was een speler als alle andere maatschappijen. Het Staatspoor werd wèl een grote speler die tegen het einde van de negentiende eeuw, zeker na de overname van het Rhijnspoor in 1890, dezelfde statuur had als de HIJSM. In 1917 richtten de twee giganten op het Nederlandse spoor, de HIJSM en het Staatspoor, in een samenwerkingsverband de Nederlandse Spoorwegen (NS) op. Elk der maatschappijen bleef zelfstandig doorwerken, maar het materieel en de werkwijze werden in hoge mate gestandaardiseerd. Pas op 1 januari 1938 mondde deze samenwerking uit in een fusie tussen beide maatschappijen. Let wel, de Nederlandse Staat hield zich nog steeds afzijdig van de exploitatie! Die betrokkenheid van de Staat met de NS is pas ontstaan doordat de Staat als redder-in-de-nood de NS uit de brand moest helpen door het overnemen van aandelen. Vandaag zijn we opnieuw in diezelfde situatie beland...

De Nederlandsche Rhijnspoor Maatschappij besloot in Amsterdam een kantoor te openen voor het contact met de klant en afgiftepunt voor goederen die met het spoor vervoerd moesten worden. Op Dam 8, hoek Eggertstraat, opende de maatschappij een ‘factorij’

Vorige: Station Rhijnspoor, na 1890 Weesperpoortstation van Staatsspoor

Boven: Expeditiekantoor van het Rhijnspoor, na 1890 van het Staatsspoor.

Rechts: Nieuwbouw door Karel de Bazel van het reisbureau der Staatsspoorwegen.

ofwel expeditiekantoor in een pandje dat rond het jaar 1800 daar gebouwd was. Toen in 1890 het Rhijnspoor overgenomen werd door het Staatsspoor bleef dat expeditiekantoor gehandhaafd. De afhandeling van goederen via het spoor verplaatste zich echter, door de opening van het Centraal Station, naar het Stationseiland en het nut van de vestiging aan de Dam kwam ter discussie te staan. Door het succes van reisbureaus als Lissone ontstond ook bij het Staatsspoor het idee een reisbureau te beginnen voor toeristische reizen per spoor. In 1913 liet het Staatsspoor door architect Karel de Bazel een ontwerp maken voor een nieuw pand dat voor een veeleisend publiek aantrekkelijker zou zijn om als reisbureau te fungeren. Begin 1914 begon de bouw en toen het klaar was stond daar een

markant vijf-verdiepingenpand. Typisch voor De Bazel waren de lisenen met speklagen van rode baksteen en lichte natuursteen. In 1917 volgde het samenwerkingsverband van Staatsspoor en HIJSM. Amsterdam was al vanouds de basis voor de HIJSM met een groot kantoor op de Droogbak. De vestiging op de Dam werd in 1920 afgestoten naar het reisbureau van de firma *Lissone*, die al sinds 1876 combinatierizen per bus, trein en schip organiseerde en die vanuit een winkel op Leidsestraat 5 verkocht. Lissone nam de activiteiten van het reisbureau van het Staatsspoor mee over en doekte tegelijk de bodedienst op Londen vanuit de vestiging Singel 159 op. In de herfst van 1927 ging Lissone een samenwerkingsverband aan met het Haagse reisbureau *Lindeman*. Vanaf 1928 werden reizen georganiseerd en verkocht onder de werknaam Lissone-Lindeman. De vestiging aan de Dam overleefde de Tweede Wereldoorlog en

zette vanaf 1945 de activiteiten weer voort. De laatste foto waarop de diensten van het Staatsspoor nog op de gevel aangekondigd werden stamt van 1949, terwijl sinds 1938 de naam gewijzigd was in Nederlandse Spoorwegen. Lissone bloeide met de reisbranche mee op, maar de aard van reisbureaus veranderde in een winkel die bemiddel en in feite een ticketshop werd. Lissone-Lindeman ging via een aantal fusies en overnames op in Holland-International en uiteindelijk in het Duits/Britse TUI. Dat concern maakt vandaag goed sier door zich tot oudste reisbureau van Nederland te verklaren en dat alles over de rug van pionier Jacobus Lissone die werkelijk het eerste reisbureau opende. Het pand aan de Dam werd als reisbureau *Holland International* uiteindelijk te duur en afgestoten. De tekst REISBUREAU DER STAATSSPOORWEGEN onder de dakrand is in de natuurstenen band uitgehakt en prijkt daar vandaag nog steeds.

Geschiedenis Lissone

De van oorsprong Rotterdamse familie Lissone verschijnt voor 't eerst op Amsterdamse bodem op 21 september 1876 met een depot op de Nieuwezijds Voorburgwal 175 (Pijpenmarkt, tussen Paleisstraat en St.Luciënsteeg). Snel na het grote succes van de eerste door Jacobus Lissone voor vrienden en kennissen georganiseerde groepsreis naar Londen vat men het plan op om dit initiatief professioneel aan te bieden. Het reisbureau organiseert daadwerkelijk de eerste reis in 1878. De vestiging in Amsterdam kan daarin een rol spelen en daarnaast expeditiegoed voor Londen aannemen. Op 28

mei plaatst Lissone de eerste advertentie in een Amsterdams dagblad. In 1878 worden diverse reizen georganiseerd naar Londen en Parijs, terwijl in 1879 Italië in het programma opgenomen wordt. In mei 1879 worden de reizen ondergebracht in het Nederlandsche Touristenbureau, Nieuwezijds Voorburgwal (Pijpmarkt) 181. In 1880 opent Lissone een winkel op de Keizersgracht 543 en het jaar erop een in de Molsteeg 7. In 1883 zet Lissone groot in op de Wereldtentoonstelling in Amsterdam met trips vanuit het hele land naar Amsterdam. De activiteiten zijn ondergebracht in het speciaal opgerichte Vereeniging Nederlandsch Touristenbureau, een voorloper van de VVV. Spectaculair zijn de rondritten per (open) touringcar door Amsterdam.

Op 10 juni 1887 verhuizen alle vestigingen, reisbureau én bodedienst, naar Singel 159, met uitzondering van de winkel in de Leidsestraat 5. Op 31 mei 1889 splitst zich het reisbureau opnieuw af van de bodedienst door te verhuizen naar Singel 155.

Op 28 oktober 1907 overlijdt Jacobus Lissone en neemt zijn zoon Jacobus Jr. de zaken over. Die zet het reisbureau in 1912 om in de N.V. Lissone & Zoon's Reisbureau. Op 2 januari 1920 neemt Lissone het pand Dam 8 van het Staatsspoor over, verhuist het reisbureau van Singel 155 daar naartoe en doekt tegelijk de bode-

dienst op het Singel op. De winkel in de Leidsestraat blijft nog steeds bestaan. In de vroegste uitingen van het reisbureau blijkt Lissone de

Vorige: Jacobus P. Lissone, de eerste touringcar van 1878 en de belangstelling ervoor in 1913. Het oude expeditiekantoor van het Staatsspoor is net afgebroken.

Boven: Expeditiekantoor Lissone op Singel 159

Rechts: Een touringcar van Lissone-Lindeman uit 1955.

reisactiviteiten van het Staatsspoor voort te zetten.

Rond 1920 begint de eigenaar van de Rotterdamsche Lloyd (Willem Ruys) via een schaduwfirma aandelen van Lissone op te kopen. Vandaag noemen we dat een vijandige overname en inderdaad wordt in 1921 Jacobus Jr. gedwongen zich als directeur van de N.V. terug te trekken en in 1928 ook als commissaris af te treden. Ruys had ook al op dezelfde manier het Haagse reisbureau Lindeman in handen gekregen. Op 15 september 1927 begint de verre gaande samenwerking tussen het reisbureau van Lissone en dat van Lindeman in Den Haag. Vanaf 1 januari 1928 adverteren beide reisbureaus onder de werknaam Lissone-Lindeman.

Aflevering 48 kwam tot stand dankzij materiaal van Ria Scharn, Anneke Huijser, Maarten Helle, Kees Huyser en J.H. Kruizinga (OA jg.28 -1976).

www.htmfoto.net
foto: Jan Voerman
collectie: Wim Vink
Laan van Meerdervoort/De Savornin Lohmanplein, 1955

Week 49 – Coöperatieve huizenbouw Herengracht 571-581

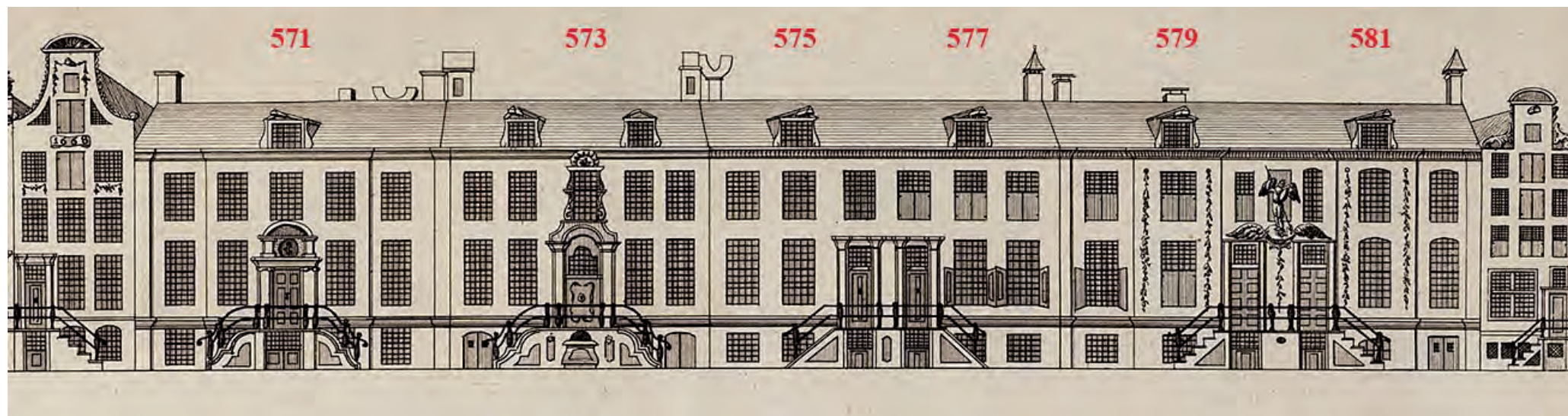
In 1664 kochten vier Amsterdammers op de Herengracht samen zeven kavels in park C (kavel 4 t/m 10). Het waren Nicolaes Vis (koopman op de Levant en katholiek), Cornelis de Graeff (bewindhebber VOC, regent en 10x burgemeester), Gerard van Papenbroeck (koopman) en de rijk geworden koekbakker Pieter van Schoorel. Het was dan wel niet de Gouden Bocht maar het waren toch fraaie kavels van 26 voet breed en 160 voet diep. Park C lag tussen Herengracht en Reguliersmarkt (nu: Rembrandtplein) en Reguliersgracht en Utrechtsestraat. Het unieke aan dit samenwerkingsverband was dat men een mild uniforme bouwwijze zou nastreven die moest leiden tot een maximum aan woongenot en gebruikswaarde voor alle bewoners. De heren zochten zich bij voorbaat hun burens uit! Het stond verder iedereen vrij de buitenkant te verfraaien, mits men zich aan een overeen te komen stramien hield.

De zeven kavels werden naar een onderling overeengekomen ver-

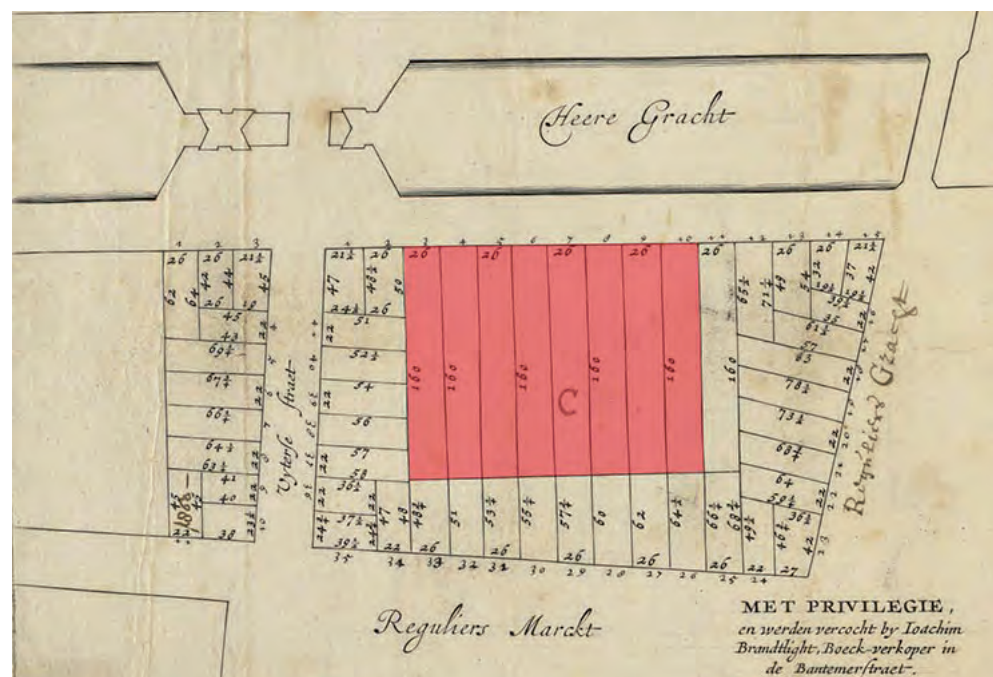
deelsleutel opnieuw verkaveld. Zij kregen respectievelijk 42, 52, 46 en 42 voet breed. Van Schoorel kocht onderhands nog kavel 3 erbij en had zodoende een breedte van 68 voet ter beschikking.

Om de allure van de grootschalige bouwsels van Adriaen Dortsman te imiteren legden de heren zich vooraf een aantal limieten op bij het verder zelfstandige bouwen van hun huizen.

- Dat was een uniforme bouwhoogte onder een doorlopend dwars dak en min of meer doorlopende daklijst
- Een gelijke bouwdiepte van 63 voet zodat een maximum aan licht en lucht aan de achterkant gewaarborgd was
- Belangrijk waren gelijkvormige ramen op dezelfde hoogte, de breedte kon variëren
- In de hoogte moesten gelijke natuurstenen borstweringen van 8 voet hoog komen, een eerste verdieping van 16 voet 7 duim en een tweede van 14 voet hoog
- Tot slot nog een uniform materiaalgebruik

Ten overstaan van notaris Vincent Swanenburgh werden de afspraken op papier gezet en ondertekend. De stad ging akkoord met de herverdeling van de bouwkavels.

Op 'n koopje

De heren waren uit op veel kwaliteit en aanzien voor zo min mogelijk geld. Terwijl de slechts 20 voet diepere kavels in de Gouden Bocht tot f5540 hadden opgebracht besteedden de vier gemiddeld f2675 per kavel. Bovendien waren ze door deze strikte omschrijving in staat een architect uit te sparen. De bouw werd in handen gegeven van een aannemer, zoals in die dagen gebruikelijk een meester-timmerman, soms een meester-metselaar. Het is niet bekend of er

*Boven: Originele kavelkaart van 1664 met in rood de acht hier besproken kavels.
Rechts: Het nieuwe timpaan van nr.571 zoals die rond 1780 aangebracht werd.*

een bepaalde aannemer aan meer dan één huis werkte.

Nicolaes Vis liet nummer 571 in 1665-'67 bebouwen met een dubbel woonhuis dat hij zelf met zijn familie betrok. De familie bezat een corresponderend koetshuis aan de Reguliersmarkt. Na zijn overlijden in 1669 bleef zijn weduwe er wonen tot ook zij in 1693 overleed en het pand als onderdeel van de boedel verkocht werd. Tussen 1762 en 1768 kreeg de stoep de zwenkende harpstukken zoals die door Caspar Philips in 1768 afgebeeld werden (p.272). De gevel is rond 1780 door de toenmalige eigenaar mr. Jacob Boreel in zijn tegenwoordige vorm verbouwd. De vensters werden vergroot en de midden-risaliet van een fronton voorzien. Boreel verwijderde ook de dubbele stoep en de ingang werd naar het souterrain verplaatst. Het pand bleef bewoond tot het in 1920 samen met het koetshuis aan het Rembrandtplein gekocht werd door de exploitatiemaatschappij van Schiller. Zeker niet om er iets van horeca in te beginnen. Voor de uitbreiding van zijn hotel-restaurant aasde Schiller op een flinke lap tuin om zijn hotel aan het Rembrandtplein te kunnen uitbreiden. Datzelfde deed hij ook met de panden 573-577. Nadat het grondstuk verkleind was verkocht Schiller 571 weer aan een O.G. exploitatiemaatschappij, notabene met winst en exclusief het koetshuis! Het is daarna nooit meer woonhuis geweest.

Cornelis de Graeff wilde de bouw van zijn pand op nummer 573 meteen in 1664 beginnen maar kwam kort daarvoor te overlijden. Zijn zoon **Pieter de Graeff** was erfgenaam en nam de bouwplannen over. Hij liet meester-metselaar **Thomas Munster** het pand bouwen en ging er met zijn vrouw **Jacoba Bicker** wonen. De familie bezat ook een aan de tuin van 573 grenzend koetshuis aan het Reguliersplein. In de eerste helft van de achttiende eeuw liet mr. **Gerrit de Graeff** in dit huis een omvangrijke verbouwing uitvoeren. Het trappenhuis heeft hieraan een historische zolderschildering van drie vakken met engeltjes te danken. Ook kreeg een belangrijke voorkamer een monumentale plafondschildering met daarop afgebeeld de Amsterdamse stedemaagd en vier werelddelen. Aan de buitenkant kregen deur en vensters in het midden-risalië omlijstingen en de stoep gezwenkte harpstukken. Dit beeld komt voor op de tekening

van **Caspar Philips** uit 1768 (p.272). In 1870 werd Herengracht 573 voorzien van zijn huidige gevel met een zandstenen midden-risalië, bekroond door een gebogen fronton.

De laatste De Graeff die hier woonde was **Elisabeth Jacoba**. Bij haar overlijden in 1802 kwam het huis in handen van haar echtgenoot **Jan baron De Petersen**. De familie woonde er sinds 1780 al niet meer en het pand was verhuurd. In 1835 werd het pand verkocht. Het bleef door wisselende eigenaren bewoond tot het in 1907 kantoorpand werd voor een assurantie kantoor. Herengracht 573 huisvest vandaag het **Tassenmuseum Hendrikje**.

Boven: Interieurfoto Herengracht 573. © Tassenmuseum Hendrikje
Links: Interieurfoto Herengracht 573. © Tassenmuseum Hendrikje

Het perceel waarop de nummers 575 en 577 werden gebouwd, was van **Gerard van Papenbroeck** die het als enige van de vier niet onmiddellijk bebouwde. Hij overleed vroegtijdig en zijn erfgenamen verkochten het perceel in 1699 met het bijbehorende perceel aan de Reguliersmarkt aan de metselaar Hendrick Claesz de Vries, die er in 1699-1700 twee huizen met eenvoudige gevels bouwde, die echter wel het overeengekomen stramien volgden. De huizen werden verhuurd. In 1810 is de gevel van dit dubbelhuis in zijn huidige vorm verbouwd, waarbij ook de dubbele stoep verdween. In 1896 veranderde 575 in een kantoorpand van de Mij. voor Gemeentecrediet, die de rest gelijktijdig onderverhuurde aan andere bedrijfjes. In 1862 woonde Isaac Teixeira de Mattos op 577 en hield er tevens kantoor. In 1907 waren 575 en 577 de eerste prooi van Schiller. De blik was in eerste instantie ge-

richt op het koetshuis aan het Rembrandtplein maar dat ging niet zonder het aankopen van de panden op de Herengracht. Die werden na het verkleinen van de grondstukken weer afgestoten. Vandaag worden 575 en 577 in delen als evenzovele kantoren verhuurd door de Linden Groep.

Herengracht 579 werd in 1667 tegelijk gebouwd met het pand op nummer 581 in opdracht van **Pieter van Schoorel**. Deze gevels zijn rijker versierd dan die van de de andere panden. Ingeklemd tussen de noodgedwongen smalle vensters van het midden-risaliel staat een kolossaal beeld van de aartsengel Michael op een console die een olifantskop voorstelt. De olifant was het symbool van de koekbakkers. Op de muurdammen kwamen zandstenen festoenen. Van Schoorel betrok 579 en zijn zwager ds. Franciscus Plemp 581. Van Schoorel kocht in 1665 nog een perceel op de Reguliersmarkt en bouwde er een koetshuis. Bij zijn overlijden werd het pand gemeenschappelijk eigendom van zijn kinderen. Door vererving en uitkopen werd de aangetrouwde mr. Pieter Schadee alleeneigenaar en verhuurde het pand. Pas in 1731 werden beide woonhuizen 579-581 gesplitst. In 1845 kwam 579 in handen van Abraham van Raalte die belangrijke wijzigingen in de gevel aanbracht, zoals empire-vensters en een snijraam. In 1904 verloren beide huizen hun stoep, maar als enige van het rijtje huizen werd die van 579 in 1920 weer teruggeplaatst. Het pand 579 is heel lang bewoond gebleven en pas door het beslag dat een bank tijdens WO2 op het bezit van de naar Engeland gevluchte eigenaar legde, werd het verkocht aan de Amsterdamsche Bank. Vandaag is 579 weer gedeeltelijk bewoond.

Na de splitsing in 1731 was 581 verhuurd en in 1757 werd het pand aan de toenmalige huurder mr. Joan Graafland verkocht. Die bracht een aantal wijzigingen in de gevel aan. De belangrijkste waren de vensters die omgebouwd werden tot getoogde schuiframen. Die situatie heeft Caspar Philips voor ons in 1768 vastgelegd (p.272). Ook van 581 werd de stoep in 1904 verwijderd en de ingang naar het souterrain verplaatst. In 2004 werd de stoep gereconstrueerd, zodat 579 en 581 als enige van het rijtje weer de originele dubbele stoep hebben.

Links: De gevel van Herengracht 579-581 is het rijktst versierd. Op het middenrisaliel tussen beide ingangen de aartsengel Michael die de draak doodt. Hij staat op een console in de vorm van een olifantskop, symbool van het koekbakkersgilde. Op een bakstenen gevel zijn de zandstenen festoenen op z;n minst buitengewoon te noemen. © Erwin Meijers

Stoep teruggeplaatst

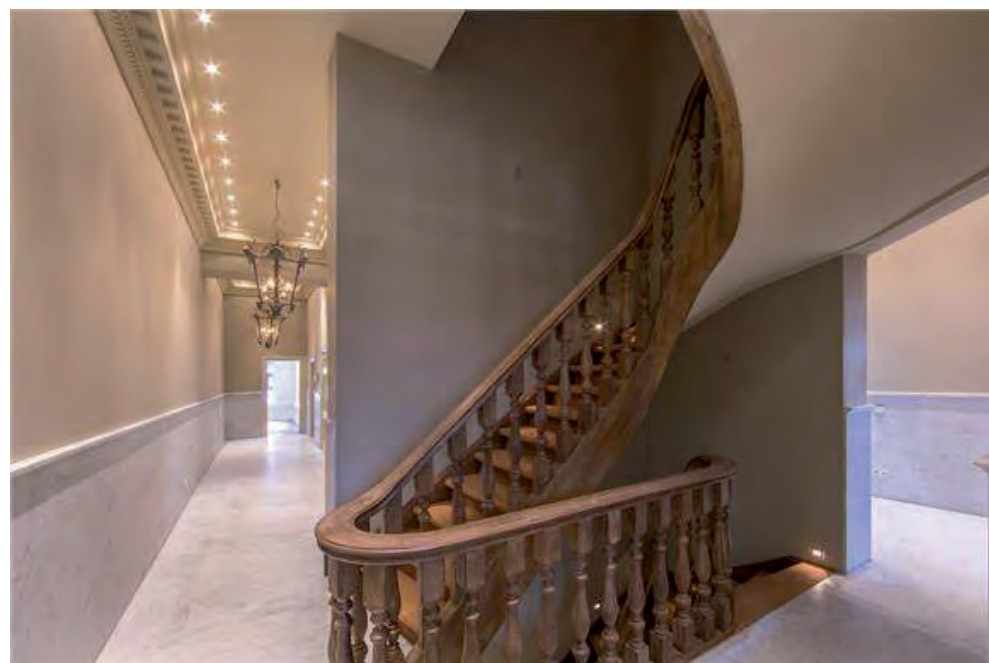
Die laatste stoep had nogal wat voeten in de aarde. Waar bij andere huizen uit het rijtje bij het wegnemen van de stoepen de ingang naar het souterrain verplaatst werd en de voorkamers omgebouwd tot één grote zaal, was dat bij 579-581, na het slopen van de stoepen in 1904, achterwege gebleven. Toen ook 581 begin 21ste eeuw weer bewoond raakte, wilde de eigenaar de situatie van vóór 1904 terugbrengen. Niets leek dat in de weg te staan, maar dan rekende

Boven: Herengracht 581 vóór de verbouwing van 2004. De stoep ontbreekt en de herhaling van de festoenen van nr.579 eveneens.

Rechts: Het trappenhuis van nr.581, dat helemaal tot woonhuis teruggebouwd is. Er zijn 13 kamers wv. 6 slaapkamers. Het woonoppervlak is in totaal 649 m².

hij echter buiten de vakidioten van de Rijksdienst Monumentenzorg. Die vonden dat de verbouwing van 1904 bij de bouwhistorie hoorde en niet ‘vernietigd’ mocht worden. En dat terwijl bij diverse grachtenhuizen de stoepen al herplaatst waren. Ook mochten de grote Franse ramen niet vervangen worden door die met zeventiende-eeuwse roedeverdeling. Verwijdering van de armoedige voorzetwandjes, waarmee in 1904 een kantoor van 581 was gemaakt, kon wel genade vinden in de ogen van de monumentenzorgers. Wie weet welke pracht erachter vandaan zou komen?!

Aan de volharding van de eigenaar en de ondersteuning van veel vakmensen en instellingen die het stedenschoon hoeden, is het te danken dat in 2004 de stoep herplaatst werd. Van de roedeverdeling in de ramen moest men helaas afzien.

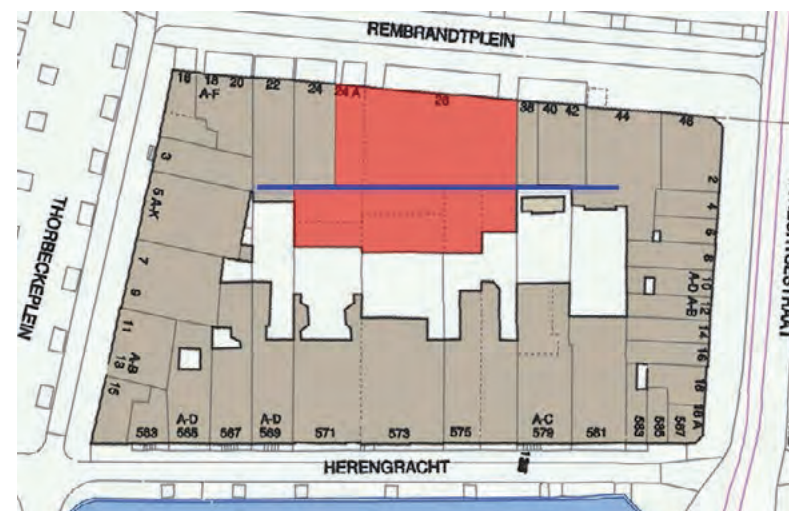
Hotel Schiller

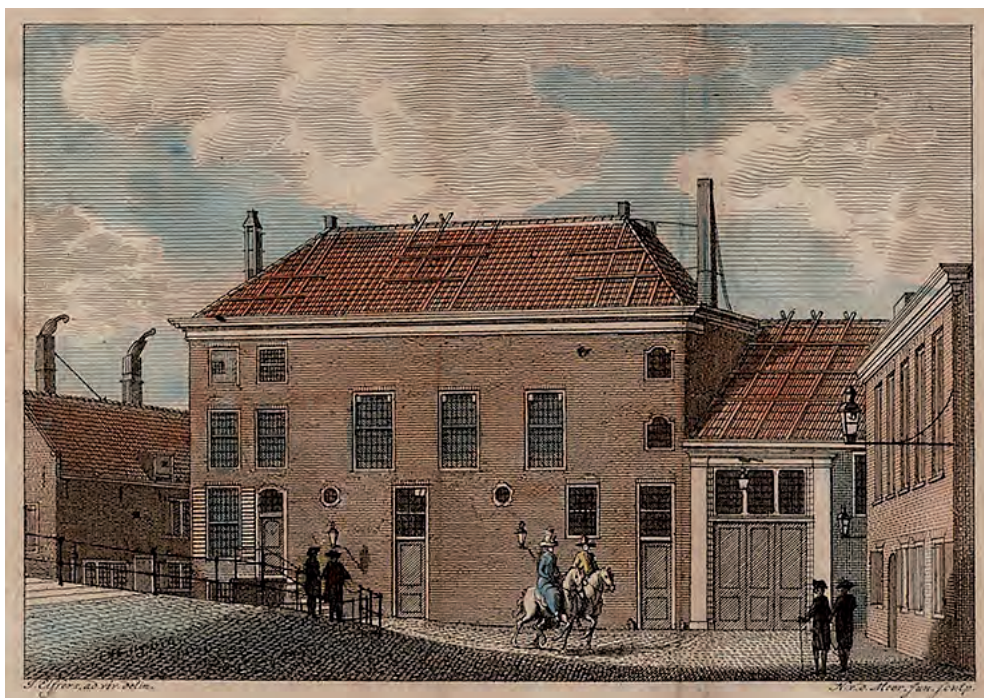
In 1912-1915 werd Hotel Schiller aan het Rembrandtplein huis-voor-huis uitgebouwd en na een geslaagde coupe vanaf 1920 nog eens in de tuinen van Herengracht 571-577. Daarmee raakten die panden hun riante diepte van bijna 50 meter deels kwijt. Ook de koetshuizen die bij de panden hoorden gingen verloren, omdat Schiller de huizen Rembrandtplein 26-38 in stappen verving door nieuwbouw voor zijn hotel.

Aflevering 49 kwam tot stand dankzij materiaal van Ria Scharn, Anneke Huijser, Erwin Meijers en de door Isa van Eeghen verzamelde historische gegevens die ze neerlegde in het boek 'Vier Eeuwen Herengracht'.

Rechts:
Recente kada-
sterkaart met in
rood het Schiller
Hotel. Met een
blauwe streep is
de oorspronke-
lijke perceelgrens
aangegeven.

Onder:
De huidige
huizenrij Heren-
gracht 571-581.
© Erwin Meijers

Week 50 – Hollandsche Manege

Aan het eind van de Leidsegracht, daar waar die overging in de Lijnbaansgracht, werd in 1744 een nieuwe rijsschool geopend, de ‘piquerschool’ of Hollandsche Manege.

Het complex stond aan de Schans (nr.76) en omvatte stallen voor 60 paarden die samen met de overdekte piste 24 bij 38 meter in beslag namen. In het hoofdgebouw van 35 bij 17 meter was op de begane grond o.a. een pikeurswoning. Boven de woning was een bal- en muziekzaal van 24 bij 17 meter. Buiten was de strook grond tot aan bolwerk Sloten als park ingericht waarin de manege een ‘buitenbak’

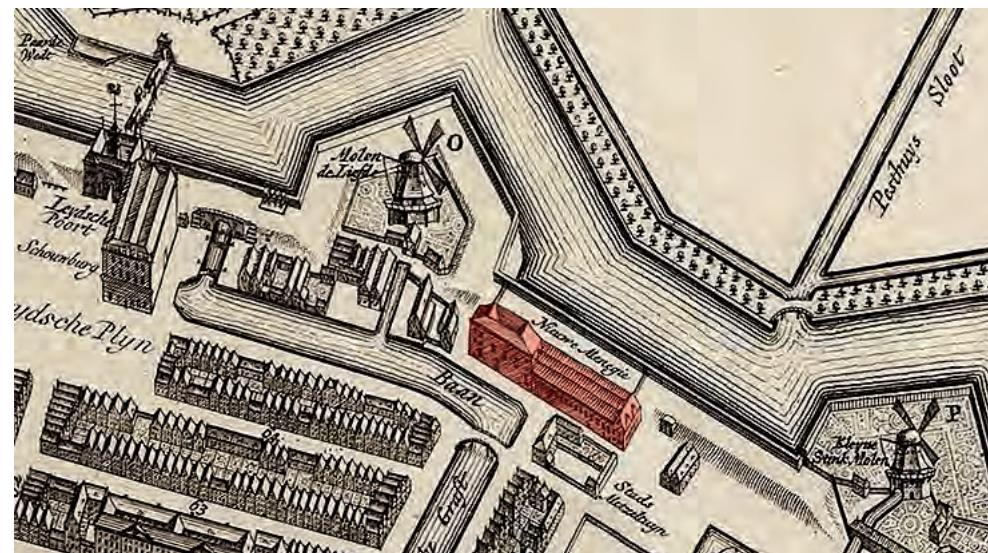
Boven: Het hoofdgebouw van de Hollandsche Manege, met onder de piqueurswoning en boven de muziekzaal

Rechts: De situatie in 1774, waar de manege staat aangeduid als Nieuwe Manegie.

had waar in de open lucht paard gereden kon worden. De gegoede burgerij stalde hier zijn rijdier en liet het tegelijk verzorgen. In 1825 nam de manege op het Raamplein nog een leegstaand gebouw en loodsen van de Stads-metseltuin in gebruik als stalling en voor opslag van hooi, turf en andere zaken. Naar men aanneemt werd er ook een woning voor de opperstalmeester ingericht. Huis en loodsen werden in 1835 al weer overgedaan aan de Nederlandsche Suikerraffinaderij, iets noordelijker aan de Schans. Foto's van manege en loodsen laten zwaar vervallen gebouwen zien, maar ze hebben echt betere tijden gekend.

Verbouwing van 1846

Ondanks betere tijden bleef de Hollandsche Manege een sobere instelling. Dat werd anders toen het rijden in de manege attractie voor toeschouwers werd. De populariteit van het [carrouselrijden](#) was groeiende. De manege wilde betalende toeschouwers binnenhalen en die - naast de verrichtingen van de ruiters - een ambiance bie-

den die paste bij een avondje uit. Bovendien moest de Hollandsche Manege opboksen tegen de concurrerende Fransche Manege in de Nieuwe Kerkstraat. Het gebouw van die manege was in 1845 opnieuw opgetrokken, waarbij het aantal zitplaatsen flink was uitgebreid. Daarop inspelend werd de manege in 1846 verbouwd, waarbij het interieur ingrijpend gewijzigd werd. De van oorsprong sobere en functionele inrichting werd representatiever gemaakt. Aan de korte zijden werden tribunes gemaakt met goed zicht op de piste. In de piste kwam een cassetteplafond met gaslichtarmaturen en de oude, eenvoudige korbelen en stijlen werden vervangen door gedecoreerde exemplaren. De kleurstelling van wanden, stijlen en plafond werd zo licht mogelijk gehouden.

Muziekzaal

Van de opening in 1744 totdat Felix Meritis in 1788 zijn muziekzaal

opende, was de bovenzaal van de Hollandsche Manege dé toonaangevende concertzaal in Amsterdam. Behalve voor muziekuitvoeringen was de zaal ook te huur voor tentoonstellingen, vergaderingen, feesten en andere evenementen. Muziek werd belangrijk voor de manege omdat het de beste zaal op dat moment was. De muziekuitvoeringen in Amsterdam begonnen tijdens de zeventiende eeuw in kerken, bijvoorbeeld de orgelconcerten van Sweelinck in de Oudekerk. Die trokken zelfs enthousiaste toehoorders van buiten de Republiek. Voor wereldlijke muziek werden de voormalige

Boven: De Schans liep ter plaatse van de manege dood op de Trapjesschans en bolwerk Sloten. Hier de situatie rond 1880 met de 'buitenbak'.

Links: De 'binnenbak' of piste in de eenvoudige vorm voordat die in 1846 werd verfraaid (zie afbeelding volgende pagina).

Kloveniersdoelen gebruikte, maar na de opening van de manege in 1744, werd dit een zaal voor de mindere goden onder de musici.

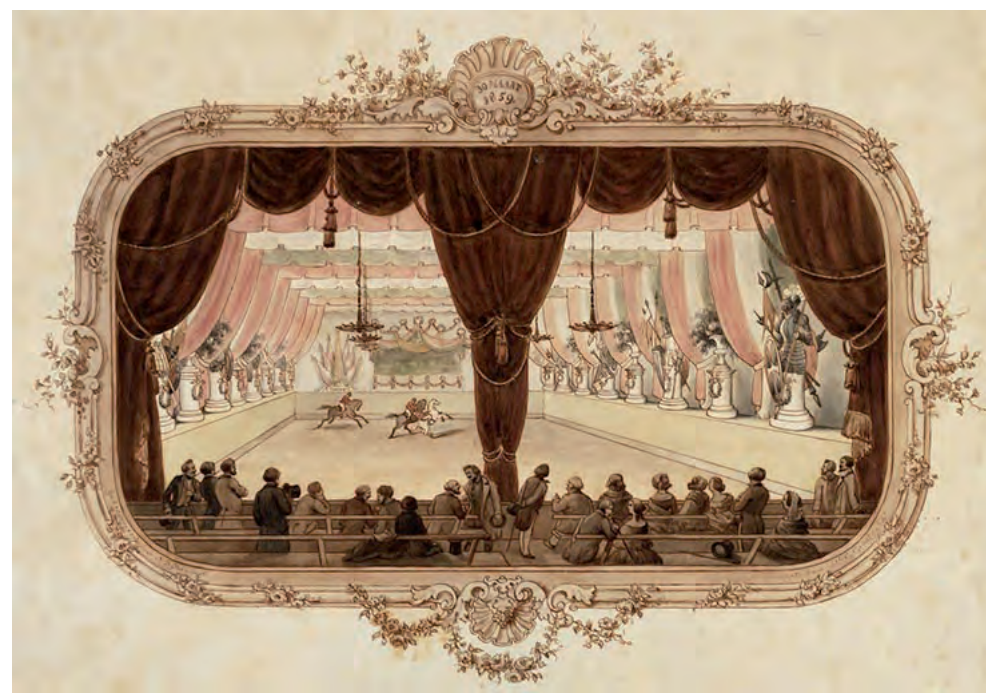
De muziekzaal 'boven de paardenstallen' trok de aandacht door de luxere aankleding. Een voorname toerist uit Kassel bericht in haar dagboek: "De concertzaal was in een goedgebouwde manege. Het orkest zit heel wat hoger dan bij ons en is opgesteld als in een amfitheater. De pianoforte in het midden beneden, de bassen in een cirkel met de eerste en tweede violen en de altviool. In de tweede cirkel de blaasinstrumenten. Elke musicus heeft een bankje om op

Boven: In 1846 werd de manege verfraaid om het publiek in een gezelliger ambiance te kunnen ontvangen. De korbelen zijn versierd, onder de zoldering een cas-setteplafond met gasverlichting.

Rechts: Een reclamekaart die de manege moest animeren voor een 'avondje uit'.

te zitten terwijl hij speelt. Voor het orkest staat een bank tegenover de dames die op de stoelen van de eerste rij zitten, waar de 'galanten' van de stad kunnen converseren, hetgeen héél interessant is". Uit deze passage blijkt dat het bijwonen van concerten een sociaal gebeuren was voor de gegoede burgerij. Er werd tijdens de optredens gegeten en gedronken, heen en weer gelopen, gepraat, geroddeld en geflirt. Pas Willem Kes kreeg het eind negentiende eeuw in zijn nieuwe Concertgebouw voor elkaar dat de bezoekers rustig op hun stoelen bleven zitten luisteren en vooral zwegen.

De muziekzaal van de manege werd door heel wat grootheden in de muziekwereld bezocht. De Bach-zonen Johann Christoph Friedrich en Johann Christians (de Londense Bach) brachten er regelmatig eigen composities ten gehore, de laatste zelfs een kwart eeuw lang met

grote regelmaat. Het muziekklimaat in de Republiek was de tweede helft van de achttiende eeuw toonaangevend in Europa. Zoals misschien bekend, vestigde de toen al beroemde violist/componist Locatelli zich in 1729 voor lange tijd in Amsterdam. De beroemdste passanten waren ongetwijfeld leden van de familie Mozart. De zojuist tien jaar geworden Wolfgang Amadeus, zijn 14-jarige zusje Nannerl en vader Leopold gaven op 29 januari 1766 een concert waarbij het wonderkind excelleerde op klavecimbel en orgel. Dat herhaalden ze nog twee keer, op 26 februari en 16 april 1766. Tussendoor traden de Mozarts overal in Holland op, bijvoorbeeld in Den Haag voor de stadhouderlijke familie.

De populariteit van de muziekzaal van de manege zakte wat in toen een nog fraaiere concertzaal in de sociëteit Felix Meritis in 1788 in gebruik genomen werd, die op haar beurt in 1888 de eer weer moest afstaan aan het Concertgebouw aan de Van Baerlestraat.

Manege Vondelstraat

In november 1880 verlengde de Gemeente Amsterdam de pacht voor het grondstuk van de Hollandsche Manege niet langer. Het voornemen bestond om de Leidsegracht door te trekken tot de Singelgracht en de manege stond daarbij volledig in de weg.

Boven: Nog eens de 'buitenbak' naar de Singelgracht gezien.

Links: De nadagen van de manege rond 1880. Op de voorgrond de Lijnbaansgracht en helemaal rechts het huis van de Stadsmetselaar.

In het Algemeen Handelsblad van 25 december 1880 verscheen een oproep tot het bijwonen van een vergadering in de Eensgezindheid aan het Spui. Daar zouden de plannen worden gepresenteerd voor een nieuwe manege. De uitnodiging was ondertekend door een aantal vooraanstaande Amsterdamse burgers als Van Eeghen, Wertheim en Kappeijne van de Copello.

Tijdens de vergadering op 27 december werd een Naamloze Ven-

nootschap opgericht met een kapitaal van twee ton, waarvan f 60.000,- was bestemd voor de grond en f 140.000,- voor het gebouw. Men kon oprichtersaandelen kopen voor f 2.500,- per stuk en dan gratis zijn paard stallen, of gewone aandelen van f 1.000,- die recht gaven op ten hoogste 3% van een eventuele winst. De onderneming zou worden beheerd door één tot drie directeuren. Al op de avond van de vergadering was voor f 145.000,- ingetekend.

Een commissie onder voorzitterschap van Mr. J. Kappeijne van de Copello kwam onmiddellijk in actie. Er werd een terrein van 2700 m² aangekocht tussen de Verlengde Vondelstraat en de Vondelkade, zoals toen het Amsterdamse deel van de Overtoom ging heten, op de grens tussen Amsterdam en Nieuwer-Amstel. Dit gebeurde op aanraden van de architect A.L. van Gendt, die zelf op de Vondelkade woonde. Van Gendt haalde zijn inspiratie uit Wenen, van de wereldberoemde Wiener Hofreitschule. Een muziekzaal kwam er niet meer, maar wel een balkon voor een strijkje. Naar het Weense voorbeeld waren rondom staanplaatsen voor publiek en aan de korte zijden tribunes voor hoge gasten. Er werd in de Vondelstraat voortdurend uitgebreid, maar steeds op het binnenterrein, waardoor de Vondelstraat altijd het karakter van een woonstraat behield.

Links: Als de Leidsegracht tot de Singelgracht doorgetrokken moest worden stond de manege in de weg. Om de Marnixstraat door te trekken moest ook de Trapjesschans verdwijnen

Rechts: Oproep voor de oprichtingsvergadering van de nieuwe manege -1880

HOLLANDSCHE MANEGE.
De ondergeteekenden noodigen alle belangstellenden in den bouw van eene **NIEUWE MANEGE** uit tot het bijwonen van eene **VERGADERING** op **MAANDAG 27 DECEMBER 1880**, des avonds te halfacht uur, in het Lokaal **de Eensgezindheid**, op het Spui, alhier.

P. C. VAN BEECK VOLLEHOUTES,
JULIUS G. BUNGE,
J. H. VAN EEGHEN,
W. F. GEBHARD Jr.,
A. HOLTZMAN,
MR. J. KAPPEIJNE VAN DE COPELLO,
J. J. KLUPPEL,
W. E. MATTHES,
J. TER MEULEN Junior,
J. PETERSEN,
H. J. W. WELMINGH,
C. WERTHEIM.

(1799)

De bedrijfsvorm, eigenaren en directeuren wisselden elkaar in rap tempo af. Gedurende de twintigste eeuw waren er steeds wel geldzorgen. Het hielp ook niet dat het paardrijden in het Vondelpark verboden werd om plaats te maken voor het fietsen. De ruiters moesten het doen met een kleine buitenbak of hun rijdier per trailer transporteren.

Begin zeventiger jaren dreigde het gebouw te worden gesloopt. Joop Ritmeester van de Kamp, toen voorzitter van de Vereniging 'De Hollandsche Manege', wilde het gebouw afbreken en een nieuwe manege in het Amsterdamse Bos bouwen. De sloop werd afgeblazen na heftige protesten, waaronder een actie van een groepje leden van de Vereniging 'De Hollandsche Manege', samen met de kunsthistorica Lydia Lansink. In 1986 werd het gebouw geheel gerestaureerd. In 2007 vierde de manege haar 125-jarige jubileum. Sinds 28

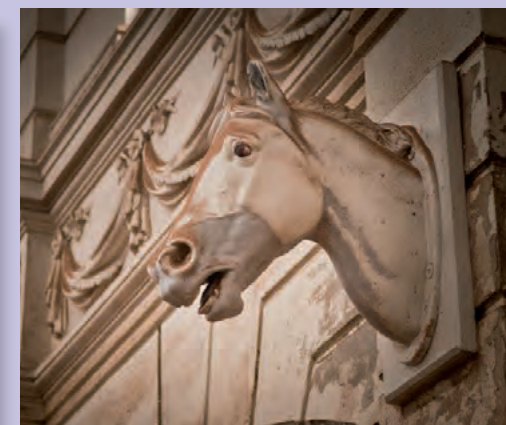
mei 2009 kunnen de paarden ook buiten lopen, in de 'Koeienweide' van het Vondelpark. In oktober 2014 opende minister Jet Bussemaker een 'Levend Paardenmuseum' in de Hollandsche Manege. Het zogenaamde rijden in de Vondelcarrousel in dameszadel is in 2015 op de Nationale Inventaris Immaterieel Cultureel Erfgoed geplaatst.

Lees meer over het moderne reilen en zeilen in [Ons Amsterdam Online](#)

Aflevering 50 kwam tot stand dankzij materiaal van Anneke Huijser, Ria Scharn en Niels Wisman. Verder een artikel van Bob v.d.Hilst (OA53-2001) over optredens van Mozart en twee Bach-zonen in de muziekzaal boven de manege.

Boven:

Links:

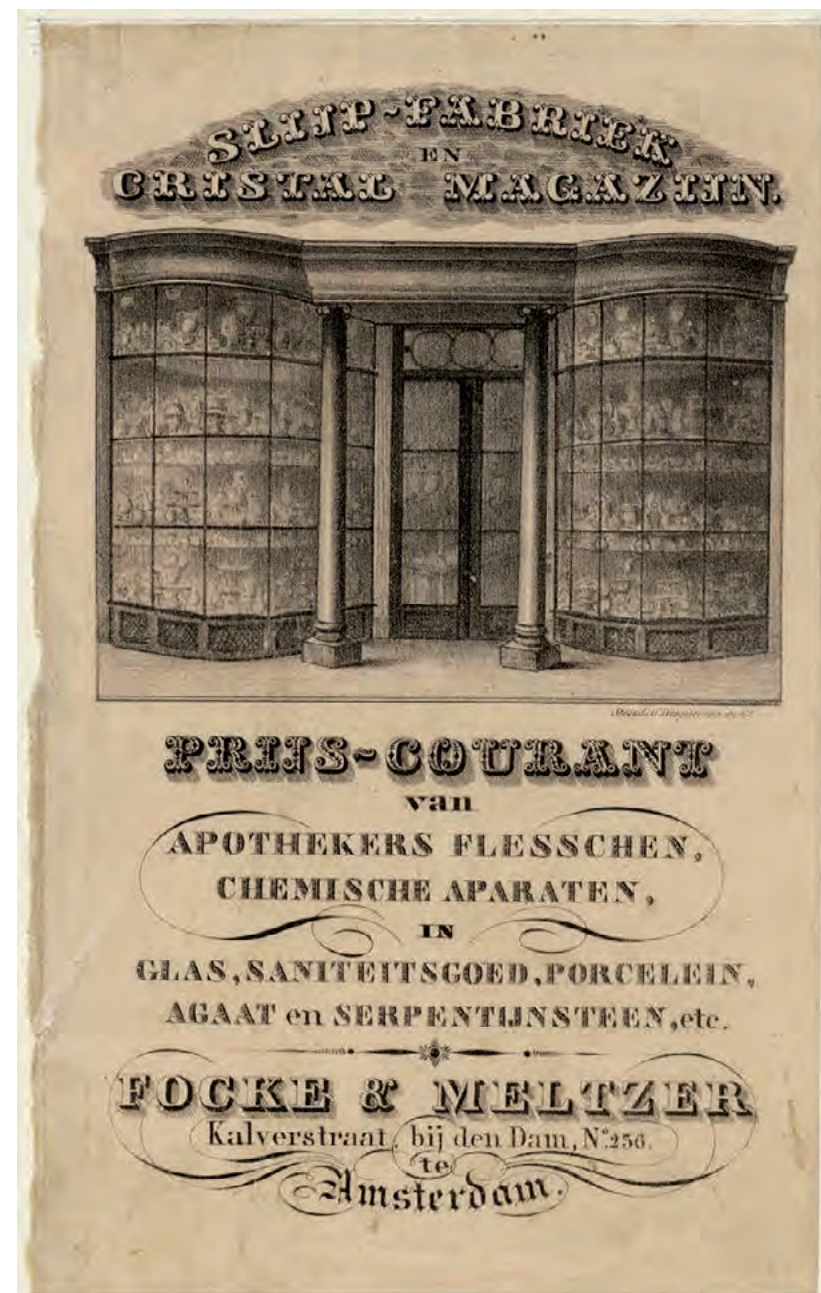
Week 51 – Focke & Meltzer Kalverstraat

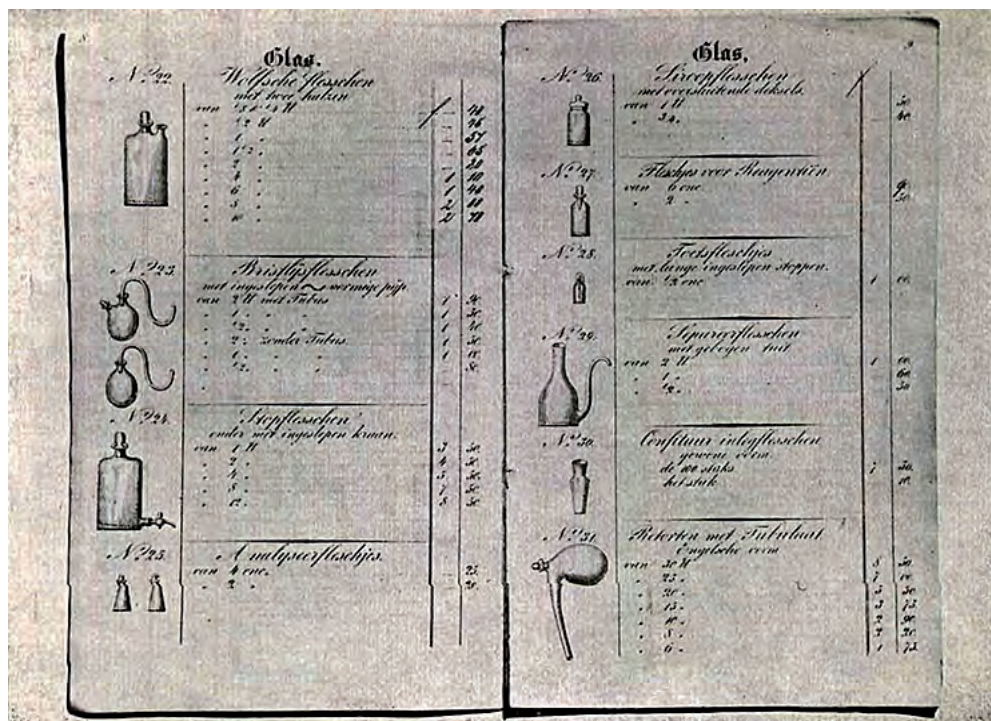
De quizprent van week 51 laat een deel van de eerste prijscourant van Cristal Magazijn Focke & Meltzer zien. De eerste vestiging van de firma wordt in 1823 op Kalverstraat 13 (hoek Papenbrugsteeg) geopend en blijft daar totdat in 1885 de nieuwe vestiging Kalverstraat 152 op de hoek met het Spui betrokken kan worden.

De onderneming wordt opgestart door drie jonge Boheemse entrepreneurs die de roem van het Boheemse glas tot in Nederland willen brengen. Ondanks dat de natie na het vertrek van Napoleon leeggebloed lijkt, maakt de firma vanaf het eerste moment winst. Het leveringsprogramma bestaat uit glas en kristal, saniteitsgoed (artsen, laboratoria), porselein en later ook keramiek en allerlei vaatwerk van agaat en serpentijnsteen (zalfpotten). En dan – niet te vergeten – biedt men aan kristal in opdracht te slijpen.

Firmanınen zijn Anton Eberhardt voor 44%, Franz Focke (24) voor 34% en Sebastian Meltzer (28) voor 22%. Eberhardt is blijkbaar alleen geldschietter, want zijn naam ontbreekt in de firmanaam en na enkele succesvolle jaren verdwijnt hij ook uit de directie en uit Nederland. Franz Focke komt als vrijgezel naar Amsterdam en verlaat de firma in 1851 om naar Boemen terug te keren. Vanaf dat moment zijn het alleen leden van de familie Meltzer die de scepter zwaaien. Om door te dringen tot de directie moeten de jonge Meltzers een harde leerschool doorlopen tegen een karig loontje van

f 300,- per jaar. Na jarenlang alle facetten van het vak doorgrond te hebben en pas nadat gebleken is dat zij over voldoende artistici- teit en feeling voor zakendoen beschikken, kunnen ze als associé opgenomen worden. In 1859 overlijdt Sebastian en wordt hij opge- volgd door zijn zoons Theodor en Julius, waarvan de laatste dan nog – met zijn 18 jaren– minderjarig is. Sebastians broer Ignatz blijkt dan ook al enige tijd firmant te zijn en zich met de zakelijke contacten in Bohemen te bemoeien.

Vorige: De eerste vestiging van de firma in de Kalverstraat 13, hoek Papenbroeksteeg
Boven: Een bladzijde uit de prijscourant van 1855, met divers medisch glaswerk.

Rechts: Franz Focke die op 24-jarige leeftijd in Amsterdam aankwam en op 52-jarige leeftijd de zaak weer verliet en naar Bohemen terugkeerde. Uiterst rechts Ig- natz Meltzer, de broer van oprichter Sebastian, die de firma tot bloei bracht

Binnen korte tijd blijkt de firma het winkelloppervlak uitgebreid te hebben, want in 1860 is de hele gevelrij in de Papenbroeksteeg van Kalverstraat tot Rokin in gebruik, alles gehuurd, dat wel. Wat niet voor de zaak nodig is, wordt onderverhuurd. Veel later zullen we hier Jan de Slegte aantreffen met zijn gebruikte boeken en ramsch. Gezien het bescheiden bedrijfskapitaal van f38.000,- maakt de fir- ma het jaar ervoor (1859) een behoorlijke winst van ruim f20.000,- en dat terwijl het zakenleven in Amsterdam kreunt en steunt onder een stagnerende economie. Vele tientallen apothekers uit het hele land zijn klant bij Focke & Meltzer, net als warenhuizen zoals Sinc- kel op de Nieuwendijk, diverse zilvermeden als Begeer en bijvoor- beeld de kruidenwinkel van Jacob Hooij. Glas en kristal worden hoofdzakelijk betrokken bij *Carl Meltzer* in Bohemen, maar kunst- sier- en gebruiksvoorwerpen komen ook uit Duitsland, Frankrijk en Engeland en van *Petrus Regout* in Maastricht.

Toch is het rustig in de zaak en broer Theodor neemt het ervan zo- dra hij onder vaders strakke regime uit is. Hij gaat hele nachten op stap met dubieuze vrienden en slaapt tot ver in de middag. Zó ern- stig wordt het dat Julius met zijn 19 jaar bij oom Ignatz in Bohemen

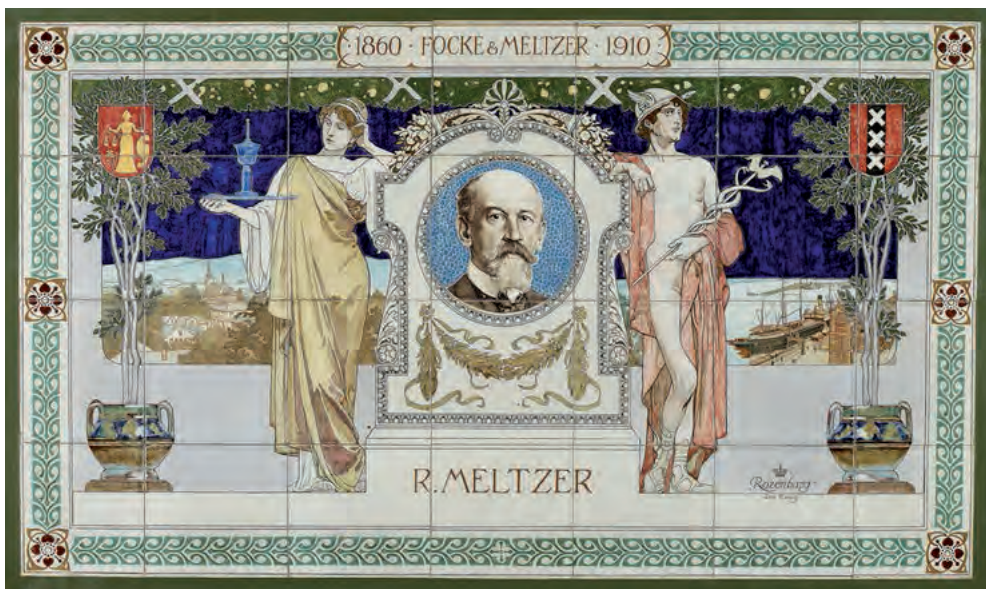
aan de bel trekt om deze wantoestand te melden. De con- sequentie hiervan is dat oom Ignatz neef Theodor én neef Julius uit de directie wipt ten gunste van zijn ei- gen zoons Carl en

Reinhold. Bovendien komt Ignatz met zijn omvangrijke gezin naar Amsterdam en gaat boven de zaak wonen. Na 1865 gaat het weer beter met de economie en ook met Focke & Meltzer. Zozeer zelfs dat Ignatz in 1870 de winkelpui en woning moderniseert en en passant de kristalfabriek van Carl Meltzer in Langenau/Bohemen overneemt. In 1880 stelt Ignatz vast dat Focke & Meltzer in de Papenbroeksteeg niet verder kan groeien en zint op een grotere nieuwbouw. In 1885 zal het tienjarige huurcontract aflopen en Ignatz bedenkt dat niet te verlengen. Hij koopt verderop in de Kalverstraat het café De Koperen Toonbank op de hoek van het Spui en een tweetal daaraan grenzende pandjes. Hij verzoekt de 27-jarige architect Hendrik Berlage om op dat perceel een nieuw luxe winkelpand te ontwerpen met vier verdiepingen. Berlage werkt dan nog samen met Ir. Theo Sanders, dus we

weten niet welke bijdrage Berlage en welke Sanders levert aan het eindresultaat. Het architectenkantoor werkt dan nog in de eclectische stijl, wat in feite betekent dat het een samenraapsel van diverse stijlen uit vroegere perioden vertegenwoordigt. Het pand wordt zó groot dat de firma voorlopig een aantal verdiepingen verhuurt. Het gebouw gaat – met die opzet in het achterhoofd – Mercurius heten. Op 1 mei 1885 begint de sloop en 17 november van datzelfde jaar kan de zaak openen. Intussen heeft dit gigantische pand de nodige publieke belangstelling getrokken. Men heeft op de voet gevolgd hoe de bouw vordert en steeds hoger boven de belendende panden uit komt te steken. Met verbazing ziet men handwerkers af en aan

Vorige: Tweemaal de hoek Kalverstraat-Spui. Het café De Koperen Toonbank en de presentatietekening van Berlage voor de nieuwbouw op dezelfde hoek.

Boven: Op dit tegeltableau wordt de periode vóórdat Ignatz het roer in handen nam volledig doodgezwegen. Het vijftigjarig bestaan gold vanaf 1860, terwijl de firma in 1823 van start ging. Afgebeeld is het portret van Reinhold Meltzer.

Rechts: De gevel aan het Spui na een verbouwing in 1958 met uitygebouwde vitrines

lopen om binnen bijvoorbeeld plafonds en wanden te versieren met stucwerk en kostbaar behang. Verbazend is dat de gelegenheid niet wordt aangegrepen om de naam Focke uit de firmanaam te verwijderen. De kranten berichten naar aanleiding van de opening: “Heden, precies te twaalf uur, werd in de Kalverstraat de schutting weggeslagen, welke de magazijnen der heeren Focke & Meltzer tot dusverre aan het oog der voorbijgangers onttrok”. Die naam zal altijd zo blijven; Ignatz toont zich een geslepen zakenman en strateeg, die niet snel de goodwill, die de naam Focke & Meltzer verworven heeft, zal opgeven.

De winkel is 's avonds met gasverlichting zo mogelijk nog attractiever dan overdag. De lichten weerkaatsen duizendvoudig in de kristallen voorwerpen in de etalage. Ter gelegenheid van de verhuizing en de verruiming van winkelruimte is het aanbod aanmerkelijk uitgebreid. Er staat nu Venetiaans glas, Weense faience en porselein, kunst-terracotta's en Frans glaswerk uitgestald. De decoraties zijn overweldigend, met draperieën, boeketten, decoratief schilderwerk door leden van de Quelliniusschool en beeldhouwwerken.

Het gebouw wordt door vakbroeders met gemengde gevoelens ontvangen. Men vindt het brave Italiaanse renaissance, geheel de mode volgend. Men vindt dat de

jonge architect Berlage nauwelijks boven het gemiddelde uitsteekt. Achteraf vindt men deze schepping niet bepaald een mijlpaal in zijn totale oeuvre.

De *Belle Epoque* is de glorieus tijd voor Focke & Meltzer, die al begint met de bekroning door het predicaat ‘Hofleverancier’ die de firma in 1866 dankt aan koningin Emma. Daaraan komt een abrupt einde door de Eerste Wereldoorlog, met het probleem van steeds schaarser wordende grondstoffen en stagnerende producttoevoer uit het buitenland. Na de oorlog opent de firma voor ’t eerst een filiaal buiten Amsterdam, namelijk in Den Haag.

Veel erger wordt de situatie door de Tweede Wereldoorlog, die voor Focke & Meltzer al in 1939 begint. Nu is de aanvoer niet het probleem maar de kelderende interesse in kostbare huisraad en kunstvoorwerpen. Door schaarste, deviezentekorten en prijsmaatregelen eindigt de malaise pas in 1948. In dat jaar viert Focke & Meltzer het 125-jarig bestaan met voor het eerst een omzet boven de miljoen gulden. Dat is helemaal te danken aan de import van Deens porselein van *Royal Copenhagen*, dé ontdekking van directeur Hans Meltzer. Hij maakt ook nog het 150-jarig bestaan mee in 1973. Niet lang daarna begint de neergang van de firma en uiteindelijk het verdwijnen ervan uit de Kalverstraat. Sinds 1987 is als enig lid van de beroemde kristalfamilie Meltzer een van het concern losgemaakte firma Marc Meltzer in Heemstede nog actief.

Aflevering 51 kwam tot stand dankzij materiaal van Anneke Huijser, Ria Scharn en Leo van Geuns. Verder een artikel van M.G. Emeis Jr. (OA25-1973)

Wk	Titel	Blz	Wk	Titel	Blz
1	Oude Braak / Krom Elleboogsteeg.....	2	26	Entos - aankondiging en hyperlink.....	149
2	Rembrandtplein - 1900.....	8	27	Aanlegsteiger Haven Stoombootdienst Rokin.....	150
3	Groenlandse pakhuizen.....	15	28	Sociëteit De Vriendschap.....	157
4	De Transvaalse Boer.....	20	29	Stopera.....	162
5	Het Looyershofje.....	25	30	<i>géén aflevering gepubliceerd</i>	
6	Rapenburgerplein / Café De Druif.....	30	31	De Engelse Huizen van John Jordan.....	168
7	Verfhoutmolen De Eendracht.....	34	32	De Waterlandse Tram - aankondiging en hyperlink....	173
8	Huiszitten Weduwenhof, Kartuizerstraat 21-131.....	38	33	Toevlugt voor Behoeftigen	174
9	Lommertbrug, de Stadsbank van Lening.....	44	34	Bezoek Maria de Médicis aan Amsterdam - 1638.....	179
10	Ontploffing Huidenstraat / Instorten brug 46.....	51	35	De Korenbeurs op het Damrak.....	188
11	Bokkinghangen.....	57	36	Sarphati's Meel- en Broodfabriek.....	195
12	De Nieuwe Keizersgracht 15-39.....	63	37	Groentemarkt Marnixstraat 1895-1934.....	200
13	De Toelast/Wijnkopersgildehuis/Hendrick de Keyser	68	38	Talmoed Tora / Zuigelingen- en Kinderopvanghuis...	206
14	Cineac Regulierbreestraat 1934-1996.....	75	39	Leprozenhuis.....	211
14	extra: Da Costabuurt.....	80	40	Eerste Ambachtsschool in Amsterdam - 1861.....	217
15	Begijnhof.....	83	41	Invoering gesloten vuilnisemmers 1931-1937.....	223
16	Felix Meritis, Keizersgracht 324.....	90	42	Het einde van het trampaard.....	230
17	Amsterdamsche Schouwburg, Keizersgracht 384.....	97	43	De huisjes in het Victoriahotel.....	238
18	Het Spinhuis.....	104	44	Het huis van de burgemeester.....	243
19	De Keuken van 1870.....	111	45	Collegiantenweeshuis d'Oranje Appel.....	249
20	Grand Théâtre des Variétés.....	115	46	de Vrije Gemeente.....	255
21	Nieuwezijds Huiszittenhuis, Prinsengracht 235-237....	120	47	Beiersch Bierbrouwerij De Amstel 1871	261
22	Vereniging Ons Huis.....	125	48	Reisbureau der Staatsspoorwegen/Lissone-Lindeman.	267
23	De Armeense Kerk, Krom Boomssloot 22.....	131	49	Coöperatieve huizenbouw Herengracht 571-581.....	272
24	Vrouwenlogement Te Huis, Prinsengracht 439.....	137	50	Hollandsche Manege.....	279
25	Staalhof, Groenburgwal.....	142	51	Focke & Meltzer Kalverstraat.....	286

De topografische bijzonderheden van Amsterdams ontwikkeling

○ = elders in de lijst ook al genoemd * = ondersteunend artikel van andere auteur

Middeleeuws Amsterdam

- De cope-ontginning van Amstelland
- Poerte ende Vrihede van Amstelredamme
- De eerste 300 jaar in het bestaan van Amsterdam
- Stadspoorten op de Nieuwendijk
- Is de Nieuwezijds wel gegraven?
- De kop van de Nieuwendijk, een 14^e-eeuwse stadsuitbreiding
- De Boerenwetering en zijn loop door Amsterdam
- Hoe oud is het Damrak als kade langs de Amstel?
- Middeleeuwse kloosters van Amsterdam
- Het Sint Anthonius gasthuis (Leprozenhuis)
- * Het Leprozenhuis te Amsterdam, I. H. van Eeghen 1955
- Het Kartuizerklooster Sint Andries ter Zaliger Haven
- In den Uutersten Nesse bider Amstel; Binnengasthuis
- De metamorfose van die Plaetse tot de Dam
- Amsterdam, van Heren, van bisschoppen en van graven
- Amsterdam, van Hoeken en Kabeljauwen
- Pacificatie, Satisfactie & Alteratie
- Het Papeneiland

Amsterdams nijverheid, handel en transport

- Markten van Amsterdam (locaties door de eeuwen gevolgd)
- * Botermarkt en Kaasplein, Dr. A. Halberstadt 1910
- Beurtvaarders, trekschuiten en overzetveren
- Middeleeuwse bierbrouwerijen in Amsterdam
- Vroege industriegebieden: Stadsrietlanden, Zaagmolensloot, Mennonietensloot, Overtoomsevaart, Kwakerspoel en Zaagmolenbuurt
- * Molens in Stadsrietlanden, Mr. J. H. van den Hoek Ostende
- * Het einde van de korenmolens op de bolwerken aan de Singelgracht, Mr. J.H. van den Hoek Ostende, 1972
- * Precario en Windgeld, Mr. J.H. van den Hoek Ostende, 1969
- Geschiedenis van Rederij J.H. Bergmann
- Geschiedenis van Rederij Boekel
- Geschiedenis van het Leidseplein en Hirsch & Cie
- De geschiedenis van de Haarlemse tram (NZH)
- De geschiedenis van de Waterlandse tram (NHTM)
- Straattypen en standwerkers
- Straathandel
- Stadschroniqueurs in de 17^e en 18^e eeuw
- Topografische tekenaars in Amsterdam

- Topografische fotografen in Amsterdam
- Amsterdamse architecten
- Wereldtentoonstelling van 1883
- Samuel Sarphati, visionair en entrepreneur
- Casino, Musis Sacrum en Huize Bob
- Van Liesveldsche Bijbel tot Beursplein 5: Bible Hotel
- Brouwerij De Hooiberg & Die Port van Cleve
- Nederlandsche Scheepbouw Maatschappij

Amsterdam havenstad

- Zeehaven in beweging, alle locaties tot WOII
- Westelijke eilanden Bickers-, Prinsen- & Realeneiland
- * Opkomst der Amsterdamse haven, W. H. M. de Fremery
- * Geschiedenis Amsterdamse scheepsbouw, Dr. L. van Nierop
- Van Petroleumhaven tot grootste benzinehaven ter wereld

Stadsuitleg 1578-1596

- De Eerste en Tweede Uitleg 1578-1596
- Rembrandtplein, metamorfose van een onbedoeld plein
- Vlooienburg & Zwanenburg
- De Haarlemmerbuurt, verdeeld over 2e en 3e Uitleg
- De eerste Joodse gemeenten en hun synagogen

Stadsuitleg 1609-1700

- De Derde en Vierde Uitleg 1609-1700
- Die Verheelinghe; geschiedenis van de Leidsegracht
- De Amsterdamse schans en bolwerken
- De Trapjesschans, een nijver stukje Schans
- Westelijke eilanden Bickers-, Prinsen- & Realeneiland
- De vijf grote wagenpleinen
- Het ontstaan van de Jordaan
- Gangen en hoven van de Jordaan
- De vertraagde bebouwing van de Driehoekstraat
- De Plantage, een geslaagde mislukking
- Amstelkerk, noodgebouw met eeuwigheidswaarde

Stadsuitleg 1877-1921

- Annexaties 1877-1921
- Stadsontwikkeling en de politiek
- Spaarndammerbuurt en Zeeheldenbuurt
- Van Smalle Pad tot Planciusstraat
- Het Museumkwartier en de Waskaarsenfabriek
- Stads- en Godshuispolder, een stukje Amsterdam in de polder

- De Da Costabuurt en de Réveilbeweging, Ria Scharn
- * Westerplantsoen in de Zeeheldenbuurt, A.. Huyser
- * De wet kent geen steden, Drs. J. P. Janse, 1992 (annexatie Nieuwer-Amstel)
- * Dorpse straten in de stad, Ph. Spangenberg 1995-1996

Amsterdam-Noord

- Volewijklanden en Buikslooterham, de ruggegraat van Noord
- De geschiedenis van de Waterlandse tram
- * Industrie Buikslooterham door Wim Huissen
- * ENTOS door Wim Huissen
- * ELTA door Wim Huisen
- Nederlandsche Scheepbouw Maatschappij

Verkeersdoorbraken

- Damstraat-Paleisstraat 1865-1914
- Raadhuisstraat 1894-1897
- Vijzelstraat 1917-1935
- Weesperstraat 1959-1969; de Wibaut-as

Amsterdam en het water

- Amsterdams Waterstaat
- Raadselachtige waterwerken
- Sluizen, keringen en duikers in Amsterdam
- Donkeresluis
- Stadsuitleg en de omringende waterschappen en gemeenten
- 't IJ, van getijderekreek via waterwolf tot droogmakerij
- Van open havenfront tot Open Havenfront
- De geschiedenis van de Kostverlorenwetering en de overtoom
- Aanloop tot het Noordzeekanaal, Amsterdam op z'n smalst
- Hoe komt de Mirakelbrug aan z'n naam?

Diversen

- Pakhuis Oostenburg, Fons Baede
- Nieuwe Doelenstraat, Robert Raat
- Regeringsjubileum 1874 Willem III, Paul Graalman

Jaarboeken, enzovoort

- Index quizpagina's 2014 en later, kleinere onderwerpen
- Jaarboek 2015, 50 opstellen over Amsterdamse items
- Jaarboek 2016, 11 opstellen, idem
- Jaarboek 2017, 6 opstellen, idem
- Jaarboek 2018, 8 opstellen, idem
- Jaarboek 2019, 8 opstellen. idem